

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОЗЯР ГАЛИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЯК ІМПЕРАТИВ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

081 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Г. В. Козяр

Науковий керівник –
Бліхар Марія Миронівна,
докторка юридичних наук, доцентка

Хмельницький – 2021

АНОТАЦІЯ

Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як імператив правової держави. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2021.

Вперше у вітчизняній науковій літературі на рівні дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії здійснено комплексне дослідження, у якому концептуалізуються сучасні теоретико-прикладні перспективи філософсько-правового дискурсу реалізації соціальної відповідальності як імперативу правової держави, що дало змогу розглядати соціальну відповідальність як круговий процес взаємодії між людиною й державою. Завдяки цьому людина не сприйматиме державу як «диктатора», який щоразу обмежує її, а розумітиме, що держава вживає ті чи ті заходи, зокрема, і для її блага; так людина усвідомить, що у відповідь на свої позитивні дії отримає схвалення держави й суспільства, зробить певні кроки до їх розвитку. Лише правова держава, встановлюючи певні імперативи для громадян, у конкретному випадку вимагаючи соціальної відповідальності, буде готова відповідати перед своїми громадянами.

У дисертаційній роботі використано підхід глобального еволюціонізму, завдяки чому вдалося вивчити соціальну відповідальність людини, суспільства, держави як складову частину загального світового процесу розвитку, де основне місце займає людина та її зв'язок / зв'язки зі світом. Всесвіт є єдиним цілим, який можна співвіднести з людиною, вони обоє розвиваються за однаковими законами. Оскільки соціальна відповідальність як явище не може існувати без людини, яка співвідноситься із всесвітом, то й соціальну відповідальність доцільно розглядати як явище, що функціонує й розвивається за такими ж законами.

У дисертації проведено глибинний аналіз концепту самоуправління, зокрема в його триаспектному та трифункційному (синергетичному,

колективістському та політичному) зрізах, здійснено його порівняння та розмежування з поняттями демократії та самоврядування, виокремлено і проаналізовано двосторонній взаємозумовлювальний зв'язок із феноменом соціальної відповідальності: процес становлення останньої крізь призму реалізації громадою своєї управлінської компетенції, а заразом – настання акме самоуправління (феномену громадянського суспільства) завдяки найвищому рівню соціальної відповідальності – соціальній активності.

Виокремлено світоглядні концепти соціальної відповідальності, до яких запропоновано зарахувати такі: здійснення виховного впливу; виступає засобом правотворення та державотворення; виражає ступінь сприйняття чи несприйняття діяльності держави громадянами; виступає одним із мотивів правомірної і правослухняної поведінки. Сформульовано визначення поняття «темпоральна визначеність соціальної відповідальності», під яким пропонується розуміти універсальну міжрівневу категорію, що виражає період тривання конкретної дії, спрямованої на розв'язання актуальних соціальних проблем, а відтак визначено базові темпоральні принципи соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні (циклічність, адаптивність, комплементарність), які є свідченням подвійної природи темпоральної визначеності соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні (з одного боку, вона (темпоральна визначеність) обмежує певне поняття, явище у часі, встановлюючи для нього певні рамки, а з іншого – дає можливості для розвитку в хронотопі.

Розглянуто антропологічну концепцію соціальної відповідальності, яку запропоновано розглядати як складну динамічну систему знань про соціальну відповідальність та роль у ній людини, суть якої полягає в залученні до соціально відповідальної поведінки щоразу більшої кількості людей та держав задля розв'язання актуальних проблем глобалізованого світу та створення умов для недопущення появи їх в майбутньому. Запропоновано авторський підхід до формулювання елементів механізму гуманізації суспільних відносин крізь призму соціальної відповідальності для виходу із системної соціально-

державної кризи, зокрема шляхом лібералізації та інклюзивізації шкільної освіти, налагодження співпраці між державою та ринком праці, залучення громадян до нормотворчої діяльності, посилення заходів правового виховання – як одного з найбільш гуманних способів формування соціально активної поведінки; екологізації підприємництва та державного управління.

Дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави за допомогою поєднання загальнофілософських методів і підходів та власне правових дало змогу не тільки дослідити це поняття якнайповніше, а й виявити теоретико-правові проблеми дослідження філософсько-правової парадигми соціальної відповідальності в структурі формувальних засад правової держави. Так, на основі проведеного дослідження ми з'ясували, що такими засадами є: 1) онтологічна (вивчення соціальної відповідальності як феномену суспільного буття); 2) гносеологічна (дослідження темпоральної визначеності соціальної відповідальності); 3) праксеологічна (вплив соціальної відповідальності на правосвідомість, праворозуміння, правову культуру та правову поведінку людини).

Вивчення теоретико-правових проблем дослідження філософської парадигми соціальної відповідальності в структурі формувальних засад правової держави дало змогу з'ясувати стан наукового дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави та вибрати методологію для подальшого наукового дослідження. Відтак сформульовано визначення поняття «соціальна відповідальність». Соціальна відповідальність – це імператив правової держави, який забезпечує безперервність її функціонування, здійснюючи прямий вплив на соціальну систему суспільства шляхом формування в більшості населення та самої держави усвідомленої готовності брати відповідальність. Оскільки соціальна відповідальність є імперативом правової держави, то вона передбачає взаємну відповідальність держави перед суспільством та суспільства перед державою. Саме взаємна відповідальність людини і держави в соціальній сфері сприятиме розв'язанню багатьох уже наявних у державі й суспільстві проблем (передусім соціального характеру) та

допоможе знизити ризики появи нових проблем, пов'язаних з розвитком суспільства й держави.

Обґрунтовано, що онтологія соціальної відповідальності ставить завдання перед дослідником продемонструвати генезу та сутність цього поняття. Ці категорії є напрочуд об'ємними та вимагають аналізу історичних підвалин формування поняття соціальної відповідальності, його феноменологічних ознак, видів, стадій, структури; зв'язку з категоріями справедливості, інтенціональності зокрема крізь призму громадянського суспільства. Ідейним наповненням, а zarazом і першоджерелом соціальної відповідальності є принцип соціальної справедливості. Суть соціальної справедливості можна визначити як міру залежності і відповідності між взаємними діями соціальних суб'єктів. А розкривається вона крізь призму гносеологічного та аксіологічного компонентів.

Запропоновано до структури соціальної відповідальності зарахувати: а) усвідомлення необхідності діяти у злагоді із суспільними вимогами й нормами як соціальними цінностями; б) усвідомлення своєї соціальної цінності і суспільної ролі; в) передбачення результатів вибору, рішень і дій; г) критичність і постійний контроль за своїми діями; д) прагнення до самореалізації; е) самоаналіз та самооцінка; є) готовність оцінювати свої дії; ж) соціально відповідальна діяльність. Як видається, соціально відповідальна поведінка виникає на одному із завершальних етапів, є ідеальним акмеологічним витвором зрілої індивідуальної чи колективної особи. Щодо рівнів соціальної відповідальності, то їх можна відобразити у вигляді переліку напрямів, перший з яких вказує на особу, що є соціально відповідальною; другий – на того, перед ким особа є соціально відповідальною: за власну персону, за колектив в цілому і кожного окремого члена колективу; третій узагальнює особисту соціальну відповідальність людини як відповідальність за власні поведінкові акти та діяльність, за поведінкові акти та діяльність соціальної спільноти, до якої ця особа активно чи пасивно долучається.

Визначено, що значним поступом у сфері становлення високого рівня та прямування до акме й ідеалу соціальної відповідальності слід вважати феномен самоуправління, що володіє трьома основними групами функцій. Перша з них пов'язана із синергетичним аспектом (охоплює самоорганізацію, самодіяльність, саморегулювання та самоконтроль); друга стосується суспільної сфери (належність влади колективу, її здійснення колективом безпосередньо або делеговано); третя торкається феномену політичного (всезагальна участь громадян в управлінні, провідна роль представницьких органів влади). Такий стан речей дає підстави стверджувати, що найбільш наближеним до соціальної відповідальності є якраз інститут самоуправління (зокрема локального, громадського), тимчасом як демократія загалом, як вид демократичного режиму, має фоновий, уможливленний характер.

Доведено, що інтенційний компонент соціальної відповідальності чи не найважливіший, позаяк лише внутрішня детермінація соціально відповідальної поведінки свідчить про зрілість суспільства та високий показник соціально відповідальної поведінки. Іntenційною складовою частиною соціальної відповідальності в первісний період було бажання вижити, що виражалось в дотриманні звичаєвих і традиційних норм. Подальший характер взаємодії суб'єктів із власне підпорядкування (слабкий – сильний), змінився у напрямку більш раціонального та інтелектуального підпорядкування (спроможний – неспроможний, справедливо – несправедливо). Іntenціями поведінки та діяльності людини стали передусім доцільність економічна та вигода. Міра й обсяг соціальної відповідальності є не менш вагомими концептами соціальної відповідальності. Вони зіставляються із соціальними нормами (політичними, правовими, моральними) та залежать від місця й ролі людини в житті суспільства. Важливим чинником тут постає критерій усвідомлення особою своїх обов'язків, своєї ролі в бутті суспільства з урахуванням об'єктивних інтересів останнього.

Удосконалено ознаки, які відокремлюють соціальну відповідальність від інших видів відповідальності. Зокрема, виділено такі ознаки: соціальність,

актуальність, усвідомленість, ініціативність, імперативність. Відтак можна зробити висновок, що соціальна відповідальність зменшує соціальні ризики, сприяє консолідації суспільства для подолання проблем, що виникають та потребують певних дій насамперед від кожного з членів суспільства.

Набуло подальшого розвитку положення про темпоральну визначеність соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні. Виявлено її безпосередній вплив на правотворення та державотворення як процеси, що розгортаються в часі. Зокрема, встановлено, що часові межі соціальної відповідальності мають вагоме значення для правотворення та державотворення, оскільки: 1) слугують реакцією на вимоги часу; 2) виражають потреби більшої частини суспільства в конкретний історичний проміжок часу; 3) гостро вказують на наявні проблеми у правотворенні та державотворенні; 4) змушують державну владу реагувати на наявні проблеми шляхом прийняття нормативно-правових актів, покликаних усунути конкретні недоліки.

Ключові слова: соціальна відповідальність, цінності, світогляд, людина, громадянин, громадянське суспільство, правова держава, імператив, філософсько-правова парадигма, філософія права.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як імператив правової держави: теоретичні засади наукового дискурсу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (26), т. 2. С. 8–12.

2. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як імператив правової держави: методологія дослідження. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 4 (66). С. 213–217.

3. Козяр Г. В. Імплементация світоглядних концептів соціальної відповідальності в правове виховання громадян. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2020. Вип. 62. С. 359–364.

4. Козяр Г. В. Аксіологічний вплив соціальної відповідальності на подолання суспільно-політичної кризи в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6, vol. 1. С. 208–212.

5. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як правова категорія громадянського суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 333–336. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/85.pdf.

6. Blikhar M., Mykhalitska N., Vereskliia M., Komarnytska I., Koziar G. Financial security of the state: international experience in the study of institutional and legal causes of crisis phenomena in the economy. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*. 2021. Vol. 37, т. 2. S. 426–437.

Наукові праці,

які засвідчують апробацію результатів дослідження:

7. Козяр Г. В. Методологічна характеристика соціальної відповідальності як імперативу правової держави. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11–12 груд. 2020 р.). Одеса, 2020. С. 14–17.

8. Козяр Г. В. Філософсько-правовий контент соціальної відповідальності. *A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union: International scientific and practical conference: Conference proceedings, December 17–18, 2020*. Arad, 2020. P. 57–61.

SUMMARY

Koziar G. V. Social responsibility as an imperative of the rule of law. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 081 Law. Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Regional Council, Khmelnytskyi, 2021.

For the first time in the domestic scientific literature at the level of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy a comprehensive study was carried out, which conceptualizes modern theoretical and applied perspectives of philosophical and legal discourse of social responsibility as an imperative of the rule of law. and the state. Due to this, a person will not perceive the state as a "dictator" who restricts it every time, but will also understand that the state also takes certain actions for its benefit; in this way a person will realize that in response to his positive actions he will receive the approval of the state and society, will take certain steps towards their development. Only the rule of law, setting certain imperatives for citizens, in this case requiring social responsibility, will be ready to answer to its citizens.

The dissertation uses the approach of global evolutionism, thanks to which it was possible to study the social responsibility of man, society, state as part of the overall global development process, where the main place is occupied by man and his connection or connections with the world. The universe is a single whole as can be related to man, it both develop according to the same laws. Since social responsibility as a phenomenon cannot exist without a person who relates to the universe, so it is appropriate to consider social responsibility as a phenomenon that functions and develops according to the same laws.

The dissertation provides an in-depth analysis of the concept of self-government, including its three-dimensional and three-function (synergetic, collectivist and political) sections, compares and distinguishes it with the concept of democracy and self-government, identifies and analyzes the bilateral process formation of the latter through the prism of realization by the community of its managerial competence, and at the same time – the onset of acme self-government (the phenomenon of civil society) due to the highest level of social responsibility – social activity.

The ideological concepts of social responsibility are singled out, to which we suggest to carry: realization of educational influence; acts as a means of law-making and state-building; expresses the degree of perception or non-perception of state activity by citizens; acts as one of the motives for lawful and law-abiding behavior.

The definition of the concept of "temporal certainty of social responsibility" is formulated, by which we propose to understand the universal interlevel category, which expresses the duration of a specific action aimed at solving current social problems, and, therefore, the basic temporal principles of social responsibility in lawmaking and statehood. , complementarity), which are evidence of the dual nature of the temporal certainty of social responsibility in law-making and state-building (on the one hand, it (temporal certainty) limits a certain concept, phenomenon in time, setting certain limits for it, and on the other – provides opportunities for development chronotope.

The anthropological concept of social responsibility is considered, which is proposed to be considered as a complex dynamic system of knowledge about social responsibility and the role of man in it, the essence of which is to involve more and more people and states in socially responsible behavior. Their appearance in the future. The author's approach to the formulation of elements of the mechanism of humanization of social relations through the prism of social responsibility in order to overcome the systemic socio-state crisis, in particular by liberalizing and inclusive school education, establishing cooperation between the state and the labor market, involving citizens in rulemaking, strengthening legal education – as one of the most humane ways of forming socially active behavior; greening of entrepreneurship and public administration.

The study of social responsibility as an imperative of the rule of law through a combination of general philosophical methods and approaches and legal law allowed not only to explore this concept most fully, but also to identify theoretical and legal problems of philosophical and legal paradigm of social responsibility in the structure of the rule of law. Thus, on the basis of the study, we found that the following principles are: 1) ontological (study of social responsibility as a phenomenon of social existence); 2) epistemological (study of the temporal certainty of social responsibility); 3) praxeological (the impact of social responsibility on legal awareness, legal understanding, legal culture and legal human behavior).

The study of theoretical and legal problems of studying the philosophical paradigm of social responsibility in the structure of the formative principles of the rule of law made it possible to determine the state of scientific research of social responsibility as an imperative of the rule of law and choose a methodology for further research. Yes, we were able to formulate a definition of "social responsibility". Social responsibility is an imperative of the rule of law, which ensures the continuity of its functioning, having a direct impact on the social system of society by involving the majority of the population and the state itself in a conscious willingness to take responsibility for the consequences of their actions. Since social responsibility is an imperative of the rule of law, it presupposes the mutual responsibility of the state to society and society to the state. It is the mutual responsibility of man and the state in the social sphere that will help solve many existing problems in the state and society (especially social) and will help reduce the risks of new problems related to the development of society and the state.

It is substantiated that the ontology of social responsibility sets the task for the researcher to demonstrate the genesis and essence of this concept. These categories are surprisingly voluminous and require analysis of the historical foundations of the concept of social responsibility, its phenomenological features, types, stages, structure; connection with the categories of justice, intentionality, in particular through the prism of civil society. The ideological content and, at the same time, the primary source of social responsibility is the principle of social justice, which is essentially designed to ensure the latter, this is its vocation. The essence of social justice can be defined as a measure of dependence and correspondence between the mutual actions of social actors reflects in a generalized form the concept of social justice. And it is revealed through the prism of epistemological and axiological components.

It is proposed to include in the structure of social responsibility: a) awareness of the need to act in accordance with social requirements and norms as social values; b) awareness of their social value and social role; c) anticipation of the results of choices, decisions and actions; d) criticality and constant control over their actions;

e) striving for self-realization; f) self-report and self-assessment; g) readiness to evaluate their actions; h) socially responsible activities. It seems that socially responsible behavior occurs at one of the final stages, is an ideal acmeological product of a mature individual or collective person. Regarding the levels of social responsibility, they can be reflected in the form of a certain list of areas, among which the first is an indication of a person who is socially responsible; the second indicates to whom the person is socially responsible: for his own person, for the team as a whole and for each individual member of the team; the third generalizes a person's personal social responsibility as responsibility for his own behavioral acts and activities, for behavioral acts and activities of the social community to which this person actively or passively joins.

It is determined that the phenomenon of self-government, which has three main groups of functions, should be considered a significant step forward in the field of becoming a high level and moving towards the acme and the ideal of social responsibility. The first of them is related to the synergetic aspect and includes (self-organization, self-activity, self-regulation and self-control); the second concerns the public sphere (belonging to the power of the team, its implementation by the team directly or delegated); the third concerns the political phenomenon (universal participation of citizens in governance, the leading role of representative authorities). This state of affairs gives grounds to assert that the institution of self-government (including local, public) in particular is the closest to social responsibility, while democracy in general, as a kind of democratic regime, has a background, possible character.

It is proved that the intentional component of social responsibility is perhaps the most important, since only the internal determination of socially responsible behavior indicates the maturity of society and a high rate of socially responsible behavior. The intentional component of social responsibility in the initial period was the desire to survive, which found its expression in the observance of customary and traditional norms. The further nature of the interaction of subjects with their own subordination (weak-strong), rightly or wrongly). The intentions of human behavior and activity were primarily economic feasibility and profit. The extent and scope of

social responsibility are no less important concepts of social responsibility. They are compared with social norms (political, legal, moral), and depend on the place and role of man in society. An important factor here is the criterion of personal awareness of their responsibilities, their role in society, taking into account the objective interests of the latter.

The features that separate social responsibility from other types of responsibility have been improved. In particular, the following features are highlighted: sociality, relevance, awareness, initiative, imperative. Based on these features, we can conclude that social responsibility reduces social risks, contributes to the consolidation of society in order to overcome the problems that arise and require certain actions primarily from each member of society.

The provision on the temporal certainty of social responsibility in law-making and state-building has been further developed. Its direct influence on law-making and state-building as processes unfolding in time is revealed. In particular, it is established that the time limits of social responsibility are important for law-making and state-building, because: 1) they serve as a reaction to the demands of the time; 2) express the needs of most of society in a particular historical period; 3) sharply point out the existing problems in law-making and state-building; 4) force the state authorities to respond to existing problems by adopting regulations designed to eliminate specific shortcomings.

Key words: social responsibility, values, worldview, person, citizen, civil society, rule of law, imperative, philosophical and legal paradigm, philosophy of law.

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE DISSERTATION

Articles in scientific professional editions of Ukraine and scientific periodicals of other countries:

1. Koziar G. V. Social responsibility as an imperative of the rule of law: theoretical foundations of scientific discourse. *Prykarpattya Legal Bulletin*. 2019. No. 1 (26), vol. 2. P. 8–12.
2. Koziar G. V. Social responsibility as an imperative of the rule of law: a research methodology. *State and regions. Series: Right*. 2019. No. 4 (66). P. 213–217.
3. Koziar G. V. Implementation of ideological concepts of social responsibility in the legal education of citizens. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Right*. 2020. Vol. 62. P. 359–364.
4. Koziar G. V. Axiological influence of social responsibility on overcoming the socio-political crisis in Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Vol. 1. P. 208–212.
5. Koziar G. V. Social responsibility as a legal category of civil society. *Legal scientific electronic journal*. Vol. 1. 2021. P. 333–336.
6. Blikhar M., Mykhalitska N., Vereskliia M., Komarnytska I., Koziar G. Financial security of the state: international experience in the study of institutional and legal causes of crisis phenomena in the economy. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*. 2021. Vol. 37, т. 2. S. 426–437.

Materials of scientific and scientific-practical conferences:

1. Koziar G. V. Methodological characteristics of social responsibility as an imperative of the rule of law. *Modern state-building and law-making: questions of theory and practice: materials of the International scientific-practical conference* (Odessa, December 11–12, 2020). Odessa, 2020. P. 14–17.
2. Koziar G. V. Philosophical and legal content of social responsibility. *A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union: International scientific and practical conference: Conference proceedings, December 17–18, 2020*. Arad, 2020. P. 57–61.

ЗМІСТ

Вступ	17
Розділ 1. Теоретико-правові проблеми дослідження філософської парадигми соціальної відповідальності в структурі формувальних засад правової держави	28
1.1. Стан наукового дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави	28
1.2. Методологія наукового дослідження філософської парадигми соціальної відповідальності як імперативу правової держави	46
Висновки до розділу 1	66
Розділ 2. Онтологічна парадигма соціальної відповідальності як імперативу правової держави	68
2.1. Філософська парадигма соціальної відповідальності	68
2.1.1. Іntenціональний і феноменологічний виміри соціальної відповідальності	80
2.2. Соціальна відповідальність як феномен суспільного буття	92
2.3. Дискурс соціальної відповідальності в аксіологічній ретроспективі правової держави	110
Висновки до розділу 2	125
Розділ 3. Гносеологічні засади обґрунтування філософської парадигми соціальної відповідальності як імперативу правової держави	127
3.1. Світоглядні концепти соціальної відповідальності як детермінація правового виховання	127
3.2. Темпоральна визначеність соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні	146
3.3. Антропологічна концепція соціальної відповідальності	165
Висновки до розділу 3	179

Розділ 4. Праксеологія соціальної відповідальності як імперативу правової держави	181
4.1. Аксиологічне обґрунтування соціальної відповідальності як запорука подолання суспільно-політичної кризи в Україні	181
4.2. Вплив інтенціональної структури соціальної відповідальності на правосвідомість, правову культуру, правову поведінку та праворозуміння	198
Висновки до розділу 4	219
Висновки	222
Список використаних джерел	229
Додатки	256

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Початок ХХІ ст. ознаменований вираженою необхідністю реформування чинних суспільно-політичних режимів і в Україні, і в інших європейських державах. Однією зі стрижневих причин для цього був стрімкий розвиток людства загалом після технологічного та глобалізаційного часових періодів в історії. Безумовно, що за таких умов актуалізувалася потреба трансформації ключових соціально-суспільних пріоритетів у самій стратегії розвитку і суспільства, і держави, і світу загалом. Проте сьогоденні реалії державо- і правотворення все ж підтверджують обґрунтування модерної концепції соціально зорієнтованої держави європейського зразка на основі принципів толерантності, гендерної рівності, відсутності дискримінації, пошуку оптимальних соціальних моделей самореалізації для людей з особливими потребами тощо. Безперечно, імплементація цих та інших принципів у культуру, суспільство та правотворення пов'язана передусім із соціальною відповідальністю як внутрішнім імперативом формування держави. Адже тільки в межах високого рівня та якості життя громадян простежується соціальна орієнтованість економіки, соціальний вектор діяльності держави та формування суспільства із соціально відповідальною стратегією поведінки.

Доцільно також, у межах обґрунтування задекларованої в темі дисертаційного дослідження наукової проблеми, зазначити, що формувальний вектор впливу належить все-таки державі, оскільки саме вона володіє повним спектром правового інструментарію, покликаною реалізовувати державну політику щодо розробки соціальних цілей та завдань соціальної політики. Безумовно, держава, у правових межах, здатна зобов'язати громадян як учасників правовідносин вирішувати ті чи інші соціальні завдання, формулювати базові засади і рамки соціальної політики. Заразом, на нашу думку, не достатньо лише задекларувати в Основному законі держави соціальний напрям її розвитку як норму-ціль. Набагато важливіше запропонувати конкретний механізм реалізації власної соціальної політики,

можливо, саме так і виглядає найбільш повне і правильне визначення соціально відповідальної держави.

У цьому контексті феномен соціальної відповідальності має важливе значення для розвитку людини, суспільства та держави, адже є однією з основ правового виховання особистості. Світоглядні концепти, такі як виховний вплив соціальної відповідальності на людину, її перспективність, здатність виступати засобом державо- і правотворення; можливість виражати ступінь сприйняття / несприйняття діяльності держави, її інституцій населенням; бути одним із мотивів правомірної поведінки, є детермінацією правового виховання і, головне, що ми обґрунтовуємо в дисертації, – є квінтесенцією, внутрішнім імперативом правової держави європейського зразка.

Це свідчить про те, що проблематика впливу соціальної відповідальності на формування саме правової держави є значущою темою і для науковців (з різних галузей науки), і для практиків (юристів, політиків, економістів та ін.), зважаючи на те, що цей принцип безпосередньо впливає на всі без винятку виміри відносин і практику.

Задекларованою проблематикою цікавилися і цікавляться чимало дослідників, учених, проблему частково висвітлюють у своїх трактатах і працях юристи, політологи, філософи й мислителі. Серед них, зокрема: В. О. Байрачний, І. О. Бакірова, О. А. Безрукова, В. С. Бліхар, М. М. Бліхар, О. М. Василенко, В. М. Вовк, У. А. Волинець, В. К. Грищук, О. В. Грищук, О. А. Грішнова, Н. А. Гураленко, О. Г. Данильян, І. В. Жиглей, В. Л. Звонар, Т. В. Іванова, Ю. М. Кириченко, А. О. Липка, Т. І. Лункіна, В. В. Налуцишин, М. М. Олексюк, О. М. Омельчук, О. О. Охріменко, І. Г. Савченко, М. В. Савчин, В. В. Середюк, В. І. Сировацький, В. І. Тернопільська, М. П. Требін, Н. В. Ушенко, М. М. Цимбалюк, Т. О. Чепульченко, О. В. Черкасов, Б. Б. Шандра, Р. В. Яковенко, J. Alonso, K. Baier, M. Dielini, P. Drucker, J. Elkington, S. Freeman, K. Gillan, A. Glavas, R. Hare, R. Kane, L. Kot, B. Latane, G. Mashke, R. Muldoon, F. Nihlén, A. Poama, J. Robinson, B. Sheehy, A. Stern, V. Tillmann, P. Wong та багато ін. Урешті-решт їхні доробки стали

теоретичним підґрунтям для нашого дослідження, хоча, здебільшого вони стосувалися організаційного й інституційного рівнів соціальної відповідальності як морально-правового принципу. Проте не торкнулися індивідуального виміру імплементації соціальної відповідальності в утвердження правової держави, що є великою прогалиною, адже саме соціальна відповідальність є базовою категорією і громадянського суспільства, і правової держави, і реалізації Верховенства права. Тож вважаємо тему нашого дисертаційного дослідження актуальною та обґрунтованою з погляду темпорально-просторових детермінант філософсько-правового дискурсу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тему дисертаційного дослідження затверджено у вченій раді Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 3 від 23 жовтня 2019 року). Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017–2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є частиною наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави в межах філософсько-правового дискурсу.

Реалізація окресленої мети зумовила потребу вирішення таких завдань:

– розглянути функціональну природу соціальної відповідальності як імперативу правової держави, виокремивши її ознаки, та сформулювати визначення поняття «соціальна відповідальність»;

– обґрунтувати доцільність використання підходу глобального еволюціонізму в дослідженні філософської парадигми соціальної відповідальності як імперативу правової держави;

– вказати на феномен самоуправління як один з основних та засадничих концептів, що, з одного боку, слугує мірилом соціальної відповідальності суспільства, з іншого – слугує її становленню;

– з'ясувати світоглядні концепти соціальної відповідальності як детермінації правового виховання, виявивши шляхи її формування під час здійснення правовиховного процесу;

– сформулювати визначення поняття «темпоральна визначеність соціальної відповідальності», розкривши базові темпоральні принципи соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні;

– розглянути антропологічну концепцію соціальної відповідальності, з'ясувавши міру впливу глобалізації на людину як творця цінностей;

– продемонструвати основні шляхи гуманізації суспільних відносин у контексті формування соціальної відповідальності за багатовекторною спрямованістю.

Об'єктом дисертаційного дослідження є сфера суспільних відносин, спричинена імплементацією / впливом соціальної відповідальності.

Предметом дослідження є соціальна відповідальність як імператив правової держави.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети і завдань, наукового результату та формулювання висновків і рекомендацій, проведення комплексного дослідження використано низку загальнонаукових і спеціальних методів. За допомогою діалектичного методу вивчено філософсько-правовий вимір соціальної відповідальності в її взаємозв'язку зі сучасними глобалізаційними процесами державо- і правотворення, що уможливило висвітлення сучасного стану вивчення задекларованого предмета дослідження. Системно-структурний і системно-функціональний методи, а також методи класифікації та групування дали змогу структурувати соціальну

відповідальність, з'ясувати світоглядні концепти соціальної відповідальності для їх імплементації у правовиховний і правоосвітній процеси, систематизувати сучасні проблеми імплементації соціальної відповідальності в українському суспільстві, проаналізувати моральний вимір соціальної відповідальності держави для унеможливлення від зловживання та маніпулювання відповідальністю. Метод моделювання застосовано під час методологічного обґрунтування філософсько-правової парадигми соціальної відповідальності та дослідження її антропологічної компоненти. Метод компаративістики дозволив порівняти чинні законодавчі норми, що стосуються соціальної відповідальності, під час вивчення міжнародного досвіду з тематики дисертаційного дослідження. Герменевтичний і феноменологічний методи дали можливість з'ясувати онтологічні засади темпорального та просторового вимірів соціальної відповідальності, пріоритетні буттєвісні константи соціальної відповідальності (свобода, воля і справедливість), світоглядні константи аргументації аксіологічних складників соціальної відповідальності, засад імплементації соціальної відповідальності в межах правових відносин і державотворення.

Вищезазначені методи, у їх зв'язку із загальними логічними методами та прийомами (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія), уможливили всебічне ефективне дослідження виявленої філософсько-правової проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим у вітчизняній науковій літературі комплексним дослідженням, у якому на рівні дисертації доктора філософії концептуалізуються сучасні теоретико-прикладні перспективи філософсько-правового дискурсу імплементації соціальної відповідальності як імперативу правової держави.

Основні результати дослідження, що становлять наукову новизну та мають практичне значення, полягають у такому:

вперше:

– запропоновано розглядати соціальну відповідальність як круговий процес взаємодії між людиною і державою. Завдяки цьому людина не

сприйматиме державу як «диктатора», який щоразу обмежує її, а розумітиме, що держава вживає ті чи ті заходи для її блага; так людина усвідомить, що у відповідь на свої позитивні дії отримає схвалення держави й суспільства, зробить певні кроки до їх розвитку. Лише правова держава, встановлюючи певні імперативи для громадян (у конкретному випадку – вимагаючи соціальної відповідальності), сама буде готова відповідати перед своїми громадянами;

– використано підхід глобального еволюціонізму, завдяки чому вдалося вивчити соціальну відповідальність людини, суспільства, держави як складову частину загального світового процесу розвитку, де основне місце займає людина та її зв'язок або зв'язки зі світом. Всесвіт є єдиним цілим, який можна співвіднести з людиною, вони обоє розвиваються за однаковими законами. Оскільки соціальна відповідальність як явище не може існувати без людини, яка співвідноситься із всесвітом, то й соціальну відповідальність доцільно розглядати як явище, що функціонує й розвивається за такими ж законами;

– проведено глибинний аналіз концепту самоуправління, зокрема в його триаспектному та трифункційному (синергетичному, колективістському та політичному) зрізах, здійснено його порівняння та розмежування з поняттям демократії та самоврядування, виокремлено і проаналізовано двосторонній взаємозумовлювальний зв'язок із феноменом соціальної відповідальності: процес становлення останньої крізь призму реалізації громадою своєї управлінської компетенції, а разом – настання акме самоуправління (феномену громадянського суспільства) завдяки найвищому рівню соціальної відповідальності – соціальній активності;

– виокремлено світоглядні концепти соціальної відповідальності, до яких запропоновано віднести зарахувати такі: здійснення виховного впливу; виступає засобом правотворення та державотворення; виражає ступінь сприйняття чи несприйняття діяльності держави громадянами; виступає одним із мотивів правомірної і правослухняної поведінки;

– сформульовано визначення поняття «темпоральна визначеність соціальної відповідальності», під яким пропонується розуміти універсальну

міжрівневу категорію, що виражає період тривання конкретної дії, спрямованої на розв'язання актуальних соціальних проблем, а відтак визначено базові темпоральні принципи соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні (циклічність, адаптивність, комплементарність), які є свідченням подвійної природи темпоральної визначеності соціальної відповідальності у право- та державотворенні (з одного боку, вона (темпоральна визначеність) обмежує певне поняття, явище у часі, встановлюючи для нього певні рамки, а з іншого – дає можливості для розвитку у хронотопі);

– розглянуто антропологічну концепцію соціальної відповідальності, яку запропоновано розглядати як складну динамічну систему знань про соціальну відповідальність та роль у ній людини, суть якої полягає в залученні до соціально відповідальної поведінки щоразу більшої кількості людей і держав для розв'язання актуальних проблем глобалізованого світу та створення умов для недопущення їх появи у майбутньому;

– запропоновано авторський підхід до формулювання елементів механізму гуманізації суспільних відносин крізь призму соціальної відповідальності для виходу із системної соціально-державної кризи, зокрема шляхом лібералізації та інклюзивізації шкільної освіти, налагодження співпраці між державою та ринком праці, залучення громадян до нормотворчої діяльності, посилення заходів правового виховання – як одного з найбільш гуманних способів формування соціально активної поведінки; екологізації підприємництва та державного управління;

удосконалено:

– ідеї про генезу, структуру, рівні, види соціальної відповідальності особи на підставі критеріїв походження на практиці та в науці, етапів реалізації, морального, правового і політичного наповнення змістів тощо;

– диференціація понять соціальної участі, соціальної активності та соціального лідерства, їх місця та значущості в контексті соціальної відповідальності як імперативу правової держави;

– ознаки, які відокремлюють соціальну відповідальність від інших видів відповідальності, зокрема, виділено такі з них: соціальність, актуальність, усвідомленість, ініціативність, імперативність (на основі цих ознак можна стверджувати, що соціальна відповідальність зменшує соціальні ризики, сприяє консолідації суспільства задля подолання проблем, що виникають та потребують певних дій насамперед від кожного з членів суспільства);

– методологію наукового дослідження завдяки поєднанню філософських та власне правових методів у процесі вивчення філософської парадигми соціальної відповідальності як імперативу правової держави. Власне, таке поєднання дало змогу більш повно дослідити предмет та об'єкт вивчення, а також виділити теоретичні проблеми, які потребують докладного дослідження;

– поняття «виховання» в частині його значення для подальшого вивчення антропологічної концепції соціальної відповідальності, основою якої виступає виховання, у процесі якого людина не лише засвоює норми поведінки, а й отримує можливості для подальшого саморозвитку та самовиховання, щоб у майбутньому стати творцем цінностей;

набули подальшого розвитку:

– дефініція поняття «соціальна відповідальність», під яким пропонуємо розуміти імператив правової держави, що забезпечує безперервність її функціонування, здійснюючи прямий вплив на соціальну систему суспільства шляхом залучення більшої частини населення та самої держави до усвідомленої готовності брати відповідальність за наслідки своїх дій;

– положення щодо обґрунтування методологічних підходів до емпіричного вивчення соціальної відповідальності як імперативу правової держави, зокрема було використано такі підходи: системний, глобального еволюціонізму та діяльнісний. Завдяки їх застосуванню вдалося виокремити певні ознаки та функції поняття «соціальна відповідальність» та сформулювати його наукове визначення;

– порівняння наукових категорій етичної поведінки (з виокремленням її основних вимірів) та соціально відповідальної поведінки, що особливо

актуально в контексті американської (вузької) моделі соціальної відповідальності, яка зводить останню до розуміння внутрішньої корпоративної етики;

– положення про те, що правове виховання закладає основи для формування соціальної відповідальності шляхом: ознайомлення з філософськими засадами права і держави; характеристики стану розвитку права й держави в конкретний час; вивчення чинних правових норм; спонукання до подальшої самоосвіти в цьому напрямі; формування й поширення правової культури та правової ідеології;

– положення про темпоральну визначеність соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні, зокрема, виявлено її безпосередній вплив на право- та державотворення як процеси, що розгортаються в часі. Відтак встановлено, що часові межі соціальної відповідальності мають вагомe значення для правотворення та державотворення, оскільки: слугують реакцією на вимоги часу; виражають потреби більшої частини суспільства в конкретний історичний проміжок часу; гостро вказують на наявні проблеми у право- та державотворенні; змушують державну владу реагувати на наявні проблеми шляхом прийняття нормативно-правових актів, покликаних усунути конкретні недоліки;

– положення про те, що глобалізаційні процеси безперечно впливають на людину; водночас з'ясовано, що глобалізація ніяк не заперечує цінності різноманіття культур, а навпаки закликає поважати їх (у цьому контексті, людина зі стійкими принципами та чіткою громадянською позицією завжди виступатиме не тільки споживачем, а й творцем цінностей, а соціально відповідальна поведінка лише сприятиме їх адаптації до часово-просторових реалій);

– уявлення про інтенціональну сторону соціальної відповідальності крізь призму триєдиної системи інтенційних, інституційних та атрибуційних компонентів як поєднання внутрішньої (ендогенної) та зовнішньої (екзогенної) мотивації з наголосом на привілеюванні першої з них.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять і науково-теоретичний, і праксеологічний інтерес, а саме можуть бути використані: *у науково-дослідній сфері* – для подальшого подолання проблемних вимірів філософсько-правового дискурсу соціальної відповідальності як імперативу правової держави; *у сфері правотворчості* – для удосконалення чинного законодавства України, зокрема що регламентує застосування і реалізацію соціальної відповідальності; *в освітньому процесі* – під час організації освітньої діяльності та викладання навчальних дисциплін правового циклу, а також для підготовки методичних розробок, навчальних посібників, підручників з дисциплін «Філософія права», «Теорія та історія держави і права», «Соціологія права», «Політологія», «Адміністративне право», «Юридична логіка», «Професійна етика юриста» (акти впровадження у діяльність Львівського державного університету внутрішніх справ від 16.06.2021 № 41 (Додаток Б); у діяльність Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 19.08.2021 (Додаток В)).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора. Висновки, пропозиції та рекомендації, зокрема ті, що характеризують наукову новизну, одержані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Окрім цього, основні її положення висвітлено в доповідях і повідомленнях на таких науково-практичних заходах: Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, 11–12 грудня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union» (December 17–18, 2020. Arad).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено у 8 публікаціях, з них 6 наукових статей, 4 з яких – у журналах і збірниках, що входять до переліку фахових наукових видань України; одна стаття – у періодичному іноземному виданні (Республіка Молдова), одна стаття –

у науковому виданні, що індексується в наукометричній базі даних Web of Science та належить до категорії «А» (у співавторстві), а також у 2 тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура роботи та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, розміщених на 27 сторінках (286 найменувань) та додатків, що розміщені на 7 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 262 сторінки, з них 214 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СТРУКТУРІ ФОРМУВАЛЬНИХ ЗАСАД ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

1.1. Стан наукового дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави

Сучасна держава характеризується передусім тяжінням до антропоцентризму, визнання людини найбільшою цінністю, прагненням до практичного, а не лише декларативного забезпечення її основних прав і свобод, зменшення контролю держави над людиною, створення ефективних механізмів для можливості управління державою, участі кожного в ухваленні важливих загальнодержавних рішень, що стосуватимуться безпосередньо життя і діяльності людини.

Заразом держава як об'єднання людей передбачає їх співіснування за встановленими правилами (законами), які допомагають гармонізувати життя людей у спільноті. Закони сприяють забезпеченню рівності людей, наданню їм певних прав і свобод, виступають гарантіями отримання благ. Сама ж людина має неухильно дотримуватися вимог, встановлених законами, адже право однієї людини закінчується там, де воно починає порушувати право іншої людини. Цей принцип рівності гарантує кожному однакові права і свободи.

Такі кроки державної влади, що наближують державу до людини, вимагають від самої людини постійного вдосконалення задля вироблення власної позиції, обґрунтованої точки зору на події, що розгортаються; формування на основі виховання, здобутого досвіду, наявних знань системи морально-етичних цінностей, якою людина послуговуватиметься в повсякденному житті; соціальної відповідальності, тобто готовності людини

відповідати не тільки за себе чи свою сім'ю матеріально або морально, а й за власні вчинки як члена спільноти людей, громадянина конкретної держави, здійснюючи вибір, бути готовим відповідати за його наслідки.

Сьогодні у світі одна за одною виникають ситуації, владнати які виявляється дуже складно, навіть попри об'єднання міжнародних зусиль, взаємодопомогу держав. Єдино правильним шляхом вирішення кризи ми вбачаємо підвищення рівня соціальної відповідальності. Однак така відповідальність має бути взаємною: держави щодо людини та людини відносно держави. Саме завдяки такій «співпраці» людини і держави ми зможемо щонайефективніше подолати виклики та мінімізувати ризики, які виникають у зв'язку з розвитком суспільства і держави.

Так, у випадку з COVID-19 соціальна відповідальність держави полягає передусім у: а) створенні умов для зниження рівня поширення інфекції, б) інформуванні населення про реальний стан справ у цій сфері, в) наданні допомоги особам, які вже захворіли. Соціальна відповідальність бізнесу зводиться до створення умов для щонайменших втрат працівників (уникнення скорочення кількості працівників через тривалий термін карантину, неможливість виплачувати працівникам заробітну плату), спрямування певних коштів на боротьбу з COVID-19, а соціальна відповідальність людини – до усвідомлення необхідності дотримання приписів держави у цій ситуації та їх виконання задля уникнення поширення інфекції.

Вихід зі стану, у якому перебуває суспільство і держава, тепер неможливий без комплексу зусиль кожної людини як члена суспільства та держави як об'єднання людей. Людина має усвідомлювати наслідки своєї діяльності загалом та окремих учинків зокрема, бути готовою відповідати за свої дії. Лише усвідомлення особистої відповідальності перед самим собою, перед оточенням та державою допоможе людині сформувати соціально відповідальну поведінку. Держава, як об'єднання людей, через соціальну відповідальність створює своєрідний приклад, зразок, яким згодом послуговуватиметься більшість населення.

У найширшому значенні відповідальність – це здатність людини адекватно відповідати за свої дії та їхні наслідки. Виділяють юридичну, моральну, економічну, професійну, екологічну та соціальну відповідальність. Загалом поняття відповідальності є досить складним, оскільки охоплює одночасно і зовнішню, і внутрішню сторони життя людини. Зовнішня, або поведінкова, сторона життя людини є виявом, реалізацією внутрішньої (ціннісної) сторони. Тобто від того, якими цінностями послуговується людина, що спонукає її до тих чи інших учинків, залежить і її поведінка в суспільстві. Наприклад, застосування до людини певних видів юридичної чи економічної відповідальності неминуче призведе до виникнення певних внутрішніх станів у неї. «Відповідальність – одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка об'єднує в собі компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності» [148, с. 57]. Людина, як цілісність тілесного й духовного, і поняття відповідальності формує як внутрішні імпульси та спонуки, які виражаються в її поведінці. Ми повністю погоджуємося з думками, висловленими, зокрема, такими вченими, як С. Легкоступ, А. Липка та А. Главас і М. Радік, щодо залежності поведінки людини від її ціннісних орієнтацій, внутрішніх спонук та мотивів діяльності [93, с. 236–246; 94, с. 226–232; 238]. Людина є вільною у виборі поведінки, лише від неї самої залежить, чи буде її поведінка правослухняною і відповідальною. Адже дотримуватись законів не означає просто виконувати волю та вказівки держави як її імператив, а й вчиняти відповідно до власних обдуманих рішень, які були зіставлені з особистою системою моральних цінностей, суспільними очікуваннями, а також розуміти, що у відповідь на таку поведінку людини держава зможе гарантувати їй певну сукупність благ.

«Відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язків, доручень, завдань), яка внутрішньо опосередкована особистісним змістом цього предмета, суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а у

зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації» [93, с. 240]. Отже, відповідальна поведінка завжди є поведінкою соціальною, яка реалізується в конкретних умовах і спрямована на вирішення конкретного завдання.

Одним з найактуальніших та найменш вивчених напрямів у сфері відповідальності є соціальна відповідальність як імператив правової держави. Якщо в психології чи правознавстві загальні питання, пов'язані з відповідальністю, вивчені досить ґрунтовно, то власне соціальна відповідальність як імператив правової держави дуже мало досліджена.

Правова держава – це держава, де панує верховенство права, кожна людина відчуває себе захищеною та в будь-якому випадку може звернутися до компетентних органів держави за відновленням свого порушеного права. Це держава, яка працює для людини, людина ж своєю правомірною поведінкою демонструє схвалення таких дій. За умови неприйняття тих чи інших кроків влади існують законні засоби для їх зупинення. Правова держава не тільки видає закони, а й створює умови для їх ефективного функціонування. За таких умов держава є відповідальною перед людиною, а людина – перед державою. У відповідь на певні свободи та блага для всебічного розвитку особистості як члена суспільства та громадянина, держава встановлює норми й обмеження, дотримання яких більшістю населення сприятиме регулюванню життя людей у державі.

Безумовно, соціальна відповідальність є імперативом правової держави, тобто її вказівкою, дотримуватися якої повинні всі без винятку громадяни. Але водночас вона зобов'язує і державу до виконання взятих на себе повноважень, слугує своєрідним захистом для людини від свавілля державної влади. Сьогодні в науці немає єдиного визначення поняття соціальної відповідальності. Здебільшого його розглядають крізь призму окремих наук, наприклад, державного управління, економіки, правознавства, соціології чи психології. З огляду на предмет та об'єкт нашого дослідження, соціальну відповідальність ми розглядатимемо як імператив правової держави, зосередивши увагу на її філософсько-правових аспектах.

Поняття відповідальності перебувало під пильною увагою дослідників упродовж усього періоду розвитку філософсько-правової думки. Так, античний мислитель Платон трактував відповідальність як стан людини, який відображає її моральні якості, сформовані в результаті виховання та особистих філософських роздумів. Лише шляхом самоспоглядання людина може вдосконалитися, сформулювати для себе певні моральні принципи та їх дотримуватися, усвідомлюючи, що це принесе користь не тільки їй самій, а й її оточенню. Схожу думку висловлював і Сократ, який також вважав, що відповідальність є набутою якістю людини, котру вона може отримати лише шляхом виховання й подальшого самовдосконалення. Тобто таку рису як відповідальність людина може в собі хіба виховати шляхом постійного вдосконалення, роботи над собою.

Аристотель поняття відповідальності розглядав крізь призму системи «громадянин – держава». Держава може функціонувати тільки за тієї умови, що певним чином функціонують і її громадяни, тобто взаємодіють між собою. Така взаємодія відбувається за певними правилами, які встановлює сама держава. За невиконання цих правил громадянин повинен нести відповідальність.

У Піфагора категорія відповідальності виростає з категорії вибору. Людині властива свобода вибору, оскільки вона наділена волею, а тому й повинна відповідати за наслідки своїх дій, спричинені особистим вибором.

Отже, античний період функціонування філософсько-правової думки заклав підвалини для подальшого розвитку вчення про відповідальність, показав його складність та багатоаспектність.

Епоха Середньовіччя з її провідною ідеєю теоцентризмом внесла певні зміни в напрацьовані теорії. За нових умов людина, а зокрема її душа, є відповідальною насамперед перед Богом. Августин Блаженний, який поділяв світ на земний і небесний, наголошував на необхідності відповідальності і в земному світі з його недосконалими законами, і у світі небесному, де панує досконалість. Григорій Неокесарійський вважав, що людина здатна набути почуття відповідальності лише шляхом віри в Бога.

Філософія Нового часу вже розглядала відповідальність як абстрактну категорію. Так, Т. Гоббс тлумачив її у значенні відповідальності громадян за дії держави, оскільки саме їй вони передали свої права. Б. Спіноза твердив, що відповідальність може наставати лише в умовах функціонування суспільства та держави за чітко визначеними законами. Якщо ж таких законів нема або вони не містять жодної чіткої інформації про необхідність виконання тих чи тих дій, дотримання певних правил, то й відповідальність не наставатиме.

Епоха Просвітництва привнесла розуміння необхідності взаємної відповідальності громадян і держави. З'явилося твердження про те, що відповідальність має полягати передусім у позбавленні людини певних благ, до яких вона звикла і якими користувалася.

Подальший розвиток філософсько-правової думки був певною мірою підпорядкований пошуку засобів для узгодження індивідуальних інтересів різних людей, інтересів людини і держави. Найбільш повно цю тезу можна охарактеризувати категоричним імперативом Канта, у якому йдеться, що людина повинна вчиняти так, як хоче, щоб вчиняли інші люди і відносно неї також.

Л. Феєрбах стверджував, що людина має відповідати лише за свої вчинки і то в тому випадку, якщо вона вчиняє зло стосовно інших людей. Якщо ж людина діє у власних інтересах без спричинення шкоди іншим людям, вона не нестиме жодної відповідальності, адже не вчиняє нічого поганого чи протизаконного.

М. Вебер доводив, що будь-яке діяння людини підпорядковується одній з двох максимум: «етиці переконання» або «етиці відповідальності». Згідно з його вченням, якщо людина вчиняє певні дії відповідно до етики переконання, то вона не повинна відповідати за їхні результати. Якщо ж людина діє відповідно до етики відповідальності, то має бути готовою відповісти за свої дії.

Досягнення високого рівня соціальної відповідальності, на думку Ю. Габермаса, є метою соціальної держави [239]. Такого порядку можна досягти шляхом надання людям можливостей для розвитку в безпечних умовах

та надання їм усіх прав учасника соціального і політичного процесів. За таких умов людина розумітиме свою роль та цінність у розбудові держави, демонстрацією чого стане усвідомлена соціально відповідальна поведінка.

Сучасні дослідження у сфері соціальної відповідальності ґрунтуються на напрацюваннях Т. Адорно, К.-О. Апеля, З. Баумана, Ю. Габермаса, Е. Гуссерля, Г. Йонаса, Е. Левінаса, В. Франкла, К. Ясперса. Подальші наукові розвідки у сфері відповідальності мають більш вузьке спрямування та практичну цінність, адже торкаються конкретної сфери життєдіяльності людини, розробляючи пропозиції для її впорядкування та механізми ефективного функціонування або на особистісному, або на загальнодержавному рівні.

Однією з найбільш ґрунтовних праць у цьому напрямі є книжка В. К. Грищука «Соціальна відповідальність» [36; 37; 38]. Автор, на основі огляду літератури, наявної з цієї проблематики, окреслив загальнофілософські підходи до визначення поняття соціальної відповідальності; виділив види, підстави, стадії та принципи соціальної відповідальності; а також зосередив увагу на трактуванні поняття «свобода волі» як онтологічної основи фактичної підстави соціальної відповідальності.

Ще одна робота тему українських вчених «Соціальна відповідальність» [90] розкриває основні положення теорії соціальної відповідальності крізь призму концепції сталого розвитку. У праці також акцентовано увагу на основних аспектах соціальної відповідальності людини, суспільства, держави.

Ще одним пластом комплексних досліджень поняття соціальної відповідальності є дисертаційні дослідження. Так, дисертація О. А. Безрукової на тему «Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження» є системним дослідженням феномену соціальної відповідальності, основна мета якого полягає в розкритті ролі «соціальної відповідальності в життєдіяльності особистості та соціуму в різних соціальних контекстах, дають змогу вирішувати практичні завдання активізації свідомо відповідальної ролі громадянина в процесі трансформації сучасного суспільства» [16, с. 7].

У роботі «Чому відповідальність є важливою для стійкості та позитивного психічного здоров'я? Аналіз рівня зобов'язань» [286] виявлено суть, специфіку та механізми функціонування соціальної відповідальності, а також процес її перетворення на принцип практичної діяльності. На думку П. Вонга, соціальна відповідальність є передусім етичним принципом, яким людина керується у своїх діях, він (цей принцип) гармонізує суспільні й особистісні інтереси та скеровує їх на досягнення загального блага.

Дисертаційне дослідження І. Г. Савченка «Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави» [146] має на меті вдосконалення теоретичних та державно-управлінських засад соціальної відповідальності держави. На думку науковця, соціальна відповідальність є однією із «засад державного управління як засобу утвердження в суспільстві демократичних принципів в умовах пошуку нової об'єднавчої національної ідеї, яка б відповідала прагненням кожного українського громадянина, незалежно від місця мешкання, політичних поглядів чи мови спілкування, формування нової політичної еліти на засадах патріотизму та служіння Україні» [146, с. 7].

Своєю чергою О. А. Грішнова, аналізуючи поняття соціальної відповідальності з метою вироблення конкретних рекомендацій для подолання системної кризи в Україні, приходять до висновку, що «соціальна відповідальність – це усвідомлення суб'єктами соціальної держави єдності соціального простору, свідоме виконання своїх обов'язків перед співгромадянами, суспільством, державою» [40, с. 39]. Основною ознакою соціальної відповідальності є усвідомлення необхідності соціально відповідальної поведінки всіма суб'єктами держави. Лише за таких умов соціально відповідальна поведінка буде ефективною на всіх етапах державотворення та приносить користь у різних сферах життєдіяльності людини.

На тому, що соціальна відповідальність є правовою та державно-управлінською категорією, наголошує О. В. Швець. Науковець пропонує власне

визначення поняття соціальної відповідальності, яке «означає сумлінне, відповідальне ставлення цих суб'єктів (держави і людини) до своєї діяльності (поведінки), а у випадку порушення ними прав та законних інтересів іншої сторони, невиконання своїх обов'язків та своєї соціальної ролі стосовно іншої сторони отримання цим суб'єктом певних негативних наслідків» [194, с. 91]. Тобто безвідповідальна поведінка тягне за собою відповідальність, а соціально відповідальна поведінка є гарантією отримання певних благ, дотримання основних прав і свобод.

Т. О. Чепульченко на основі аналізу вже наявних визначень поняття «соціальна відповідальність» доходить висновку, що соціальна відповідальність є одним із «проявів зв'язку і взаємозалежності особи і суспільства», та визначає її як «систему відносин між людьми в межах необхідної її поведінки, вимог суспільства щодо індивіда, і як невідворотність звітувати за свою поведінку» [188]. Ця система передбачає взаємну підзвітність людини державі, а держави людині. Підзвітність полягає насамперед в усвідомленому дотриманні обома сторонами встановлених законів.

Отже, соціальна відповідальність має розглядатися як безперервний процес взаємної відповідальності держави перед суспільством, а суспільства перед державою. Тобто ми не можемо розглядати соціальну відповідальність як процес односторонній, де відповідає лише людина, бізнес чи держава. Адже в такому разі спрямування зусиль, коштів на певні проекти без зворотного зв'язку з тими, для кого все це було зроблене, не матиме сенсу.

Соціальна відповідальність, як і будь-яке інше поняття, має низку ознак, які його характеризують, є тими рисами, що вказують на його особливості. Наявність таких ознак, безперечно, свідчить про самостійність цього поняття, його відмінність від інших видів відповідальності, а також певну специфіку з огляду на царину науки, наукову дисципліну, в якій проводиться дослідження. Тож сюди можемо зарахувати:

1) соціальність. Цю ознаку можна інтерпретувати як неможливість розвитку відповідальності поза соціумом, з розвитком суспільства розвивається

і соціальна відповідальність, адже з'являються нові напрями суспільних відносин, для регулювання яких конче потрібним є об'єднання зусиль людини і держави та взаємозв'язок між ними;

2) усвідомленість. Кожен із суб'єктів відносин (людина або держава) розуміє необхідність свідомого дотримання певних правил чи виконання конкретних дій, завдяки чому стане можливою побудова соціальної правової держави. Людина, яка діє соціально відповідально, має право вимагати від держави певних прав та свобод, і навпаки, соціально відповідальна діяльність держави наближуватиме її до людини, створюватиме підґрунтя для схвалення суспільством певних дій, спрямованих на забезпечення гідних умов життєдіяльності людини;

3) актуальність. Соціально відповідальна поведінка завжди є відповіддю на вимоги часу. Зазвичай вона стосується найгостріших суспільних проблем, які виникають у зв'язку з розвитком суспільства й держави та потребують негайного розв'язання шляхом виконання відповідних дій з боку і людини, і держави;

4) ініціативність. Соціально відповідальна поведінка загалом чи окремі вчинки зокрема здійснюються людиною чи державою з власної ініціативи, є їхнім вольовим рішенням, виступають наслідком особистих переконань, відповідають системі моральних цінностей;

5) імперативність. Соціальна відповідальність є імперативом держави, але тільки держави правової. Держава може вимагати від людини певної поведінки, але тільки за умови, що й сама діятиме у правовому полі.

Аналізуючи ці ознаки соціальної відповідальності, ми дійшли висновку, що соціальна відповідальність як манера поведінки є повністю набутих для людини навиком. Соціальна відповідальність не народжується разом з людиною, вона формується упродовж розвитку людини як особистості, є свідченням зрілої людини як члена певної спільноти, соціальної групи чи громадянина держави. У процесі розвитку людина отримує нові навички, осмислюючи своє місце у світі, своє призначення, формує власну систему

моральних цінностей. Відповідно до цієї системи вона формує і власну поведінку. Рушійною силою будь-якого вчинку є мотив, тобто спонукання людини до певної активності, спрямованої на задоволення тих чи тих потреб. «Структуру мотивації соціальної поведінки становить сукупність уявлень про: мотиви такої поведінки, оцінку ймовірності їх досягнення у конкретній ситуації, цінність того чи іншого досягнення, оцінку власних здібностей і необхідних зусиль для досягнення поставленої мети. Домінуючим мотивом соціальної поведінки особистості можна вважати мотив соціальних досягнень, який на кожному з етапів її соціального розвитку наповнюється конкретним змістом, відповідно до актуальних потреб розвитку і самореалізації, індивідуальних можливостей і здібностей» [5, с. 67–71].

Отже, чи не найважливіше значення для соціальної відповідальності має мотивація. Інакше кажучи, потрібно знайти відповідь на запитання: для чого вчиняти ті чи інші дії? А оскільки соціальна відповідальність є імперативом правової держави, то саме держава має мотивувати, заохотити людину до такої поведінки. У такому ключі дослідження є два варіанти відповіді: 1) щоб отримати певні блага, надати які може тільки держава; 2) як відповідь на соціально відповідальну поведінку держави щодо людини. Завданням держави є донести до людини необхідність діяти соціально відповідально, а також створити такі умови, за яких держава функціонуватиме як ефективний механізм.

Соціальна відповідальність є імперативом, тобто обов'язком правової держави. У правовій державі людина є найбільшою цінністю, основні права і свободи якої є недоторканими та охороняються законом. У відповідь на те, що люди делегували їй частину своїх прав, держава взяла на себе обов'язок створити умови для гідного життя людини й можливості для розвитку її особистості. «Зміст соціальної відповідальності держави... логічно виводиться зі змісту соціального призначення держави, який полягає у забезпеченні рівності та реальності соціально-економічних прав – для всіх громадян (права на працю, соціальне забезпечення, доходи не нижче прожиткового мінімуму)... Тому соціальне

призначення та соціальна відповідальність держави втілюють такий принцип правової держави, як пріоритет прав людини і громадянина, а також створюють реальні можливості реалізації прав і свобод людини» [154, с. 43].

А втім, це буде неможливо без взаємної соціально відповідальної поведінки людей. Адже блага, соціальні гарантії, недоторканність прав і свобод не матимуть цінності, якщо люди не використовуватимуть їх відповідно до прописаних у законі правил. Дотримання таких правил більшістю населення сприятиме ефективному функціонуванню закону. Для забезпечення нормального функціонування держави потрібно, щоб населення виконувало певні дії. Правомірна поведінка більшої частини населення гарантуватиме виконання встановлених законів, а як наслідок – дотримуватимуться права і свободи громадян з боку держави.

Соціальна відповідальність передусім є обов'язком держави щодо людини. «Держава через свої інституції має здійснювати моніторинг соціальних індикаторів та ідентифікувати соціальні потреби чи можливості та відповідно координувати їх вирішення, використовуючи потенціал взаємодії всіх соціальних партнерів з метою забезпечення соціально-економічної безпеки» [171, с. 935]. Саме завдяки постійному моніторингу можна виявити проблеми в соціальній сфері життя суспільства та вжити заходи для їх найшвидшого усунення.

Ще одним показником рівня соціальної відповідальності держави є рівень довіри населення до владних інституцій. Чи не найпростішим способом з'ясувати його є проведення соціологічних досліджень. Так, у лютому 2020 року Центр Разумкова провів дослідження, яке мало на меті виявити рівень довіри громадян до соціальних інститутів та політиків [127]. Відповіді респондентів на запитання «Якою мірою Ви довіряєте таким соціальним інститутам?» наводимо в *Додатку Б*.

З наведених у *Додатку Б* даних бачимо, що рівень недовіри населення практично до всіх державних інституцій досить високий (до всіх понад 10 %). Найбільшу недовіру громадяни висловили судовій системі України (40,5 %),

органам, створеним для боротьби з корупцією (35,6–37,0 %), політичним партіям (31,5 %) і державному апарату (чиновникам) – 34,0 %. Загалом трьом гілкам влади – законодавчій, виконавчій і судовій – не довіряє понад третина населення України. Це досить тривожний сигнал, адже люди не сприймають діяльності влади, не вважають її достатньо компетентною для того, щоб будувати в Україні соціальну правову державу.

Приблизно на такому ж рівні перебуває й соціальна відповідальність як імператив держави. Недовіра до влади загалом не викликає в людей довіри до будь-яких її соціальних ініціатив. Завдання держави полягає не лише у встановленні законів, за якими повинні жити громадяни, а передусім у готовності дотримуватися цих законів в апараті держави та відповідати за рівень життя в державі.

Слушно з цього приводу відзначає У. А. Волинець: «Соціальна відповідальність держави є найбільш широкою за змістом з-поміж решти суб'єктів економіки, оскільки її соціальна відповідальність полягає у: забезпеченні стандартів гідного життя населення; реалізації ефективної соціальної політики з метою підвищення добробуту населення; формуванні довіри бізнесу та населення до державних інститутів; формуванні і розвитку громадянського суспільства за активної участі громадських об'єднань, організацій, соціальних інституцій» [31, с. 65].

Держава не лише «встановлює, формує, вимагає», а й «реалізує, забезпечує» соціальну відповідальність через систему органів державного управління, мета діяльності яких полягає у виконанні на місцях політики держави у сфері соціальної відповідальності, забезпеченні ефективного функціонування законів та інших нормативно-правових актів, реальній роботі щодо дотримання основних прав і свобод людини та громадянина. «Органи державного управління у сфері соціально відповідальної діяльності виконують двоїсту роль – з одного боку, формують інституційне середовище для її реалізації усіма суб'єктами економіки, з іншого – самі виступають суб'єктом реалізації соціально відповідальної діяльності через соціальне забезпечення»

[31, с. 65]. Завданням держави у цій сфері є не лише зобов'язання населення до певної поведінки, а імплементація концепції соціальної відповідальності в діяльність органів державної влади.

За умови ефективної імплементації концепції соціальної відповідальності в діяльність органів державної влади різних рівнів їхня діяльність стане максимально спрямованою на роботу для людей, тобто підвищення рівня життя населення, забезпечення не лише основних потреб людини, а й створення умов для всебічного розвитку особистості та сталого розвитку держави.

«Досягнення збалансованого (сталого) розвитку можливе лише за допомогою певних інструментів та механізмів, в основу яких покладено певні обмеження, нормативи. Соціальна відповідальність є багатоаспектною та багаторівневою. На індивідуальному рівні вона проявляється через світосприйняття особистістю певних принципів, засад і поведіння в суспільстві; на рівні держави – через належний рівень життя людини, культурний та моральний розвиток; на рівні підприємств – через дотримання високих стандартів виробництва, соціальних стандартів та якості роботи з персоналом» [95, с. 20–21]. Соціальна відповідальність усіх суб'єктів держави і є власне тим інструментом, за допомогою якого можна досягнути сталого розвитку країни, яка функціонуватиме як соціальна правова держава.

Діяльність держави, побудована відповідно до концепції соціальної відповідальності, здатна за короткий час вирішити такі актуальні для України проблеми, як: 1) екологічні (охорона й захист навколишнього середовища, ефективне використання природних ресурсів, зниження рівня забруднення навколишнього середовища продуктами життєдіяльності людини); 2) соціальні (підвищення рівня життя населення, розробка і впровадження соціальних програм для соціально вразливих верств населення); 3) загальнодержавні (підвищення іміджу України на світовій арені, розв'язання низки проблем соціального й економічного характеру, збільшення рівня довіри населення до держави).

Для оцінки соціальної відповідальності як імперативу правової держави ми пропонуємо використовувати такі критерії: 1) підвищення / зниження рівня

нематеріальних активів держави. Сюди можна зарахувати репутацію держави, її імідж на міжнародному рівні, різноманітні показники її діяльності. Відстежити такі показники можна, спостерігаючи за щорічними міжнародними рейтингами, присвяченими діяльності держав у конкретних напрямках та сферах; 2) оцінка рівня екологічної безпеки. Від рівня екологічної безпеки багато в чому залежить і рівень здоров'я громадян. Завданням держави є проведення ефективної політики, спрямованої на зниження рівня техногенного впливу на населення, допомога тим, хто постраждав унаслідок екологічних катастроф, якнайшвидше усунення наслідків природних і техногенних катастроф, суворий контроль за підприємствами зі шкідливими умовами праці і такими, що можуть призвести до забруднення навколишнього середовища; 3) рівень життя населення – критерій, який визначається за допомогою низки соціально-економічних показників та характеризує різні сфери життя людей. За допомогою цього критерію можна побачити, наскільки ефективними є ті чи інші соціально спрямовані дії держави, чи відповідають вони актуальним потребам суспільства, чи є достатніми, щоб вирішити наявні проблеми та уникнути повторення їх у майбутньому; 4) гарантування дотримання прав і свобод людини та громадянина. Тільки та держава може вимагати від людини певної поведінки відповідно до встановлених нею законів, яка може гарантувати їй безпеку, дотримання її прав і свобод, а також представити функціонування ефективного механізму відновлення її порушеного права; 5) зростання / зниження рівня довіри населення, суспільства до держави. Цей критерій є своєрідним виразником сприйняття / несприйняття діяльності держави населенням. Він відображає наскільки ефективними є дії держави, спрямовані на розв'язання конкретних проблем, які є вкрай актуальними та виступають перешкодами для побудови соціальної правової держави в Україні.

Держава не може функціонувати окремо від суспільства, її розвиток можливий лише поряд із розвитком суспільства. Встановлюючи закони як реакцію на вимоги часу, держава і сама повинна неухильно їх дотримуватися. Так і соціальна відповідальність держави має стати прикладом для людини,

заохотити її взаємодію з державою, спонукати виконувати певні дії задля досягнення загального блага.

Як імператив правової держави, тобто її обов'язок щодо своїх громадян, соціальна відповідальність характеризується такими ознаками:

- *загальнообов'язковість*. Держава зобов'язує всіх без винятку громадян дотримуватися соціально відповідальної поведінки та стимулює цей процес гарантуванням соціально відповідальним громадянам певних благ. Водночас і сама держава обов'язково має додержуватися соціальної відповідальності щодо суспільства і людини. Лише взаємність цього процесу зробить його успішним, оскільки виражатиме як обопільне бажання позитивних змін, так і конкретні дії щодо цього;

- *територіальна визначеність*. Вимагати соціально відповідальної поведінки держава може тільки на підконтрольній їй території, на яку поширюється дія її законів. Територія держави є чітко визначеною та закріплена нормами національного і міжнародного права. Вимога певної поведінки поширюється на всіх, хто перебуває на її території, незалежно від громадянства;

- *темпоральність*. Соціальна відповідальність є чітко визначеною в часових межах, оскільки виступає реакцією на потреби суспільства і держави. Успішність та ефективність соціальної відповідальності залежать від того, наскільки реально мета і способи такої поведінки відображають потреби людини й суспільства;

- *доцільність*. Соціальна відповідальність здійснює позитивний вплив на розвиток суспільства і держави, оскільки сприяє вирішенню власне актуальних питань, а заразом створює підґрунтя для подальшого розвитку людини і держави та ефективні механізми для того, щоб уникнути повторення аналогічних проблем у майбутньому.

Взаємна соціальна відповідальність держави та більшої частини населення свідчить про ступінь розвитку права й держави в конкретний період їхнього розвитку. На жаль, сьогодні ми здебільшого можемо говорити про

відповідальність людини перед державою, оскільки спостерігаємо низький рівень авторитету держави, відсутність ефективного механізму відновлення порушеного права людини, елементарну необізнаність людей про свої права та свободи, зневажливе ставлення до пересічного громадянина з боку чиновників різних рівнів. Ситуацію зможе виправити лише правове виховання населення, наголошення на цінності кожного для держави та соціально відповідальна поведінка більшості населення.

Соціальна відповідальність як явище сучасного суспільства і держави виконує, безперечно, низку позитивних функцій, покликаних сприяти розвитку і людини, і держави, а саме: *соціальна*. Уся діяльність держави спрямована на забезпечення гідних умов життя та можливостей розвитку особистості. Соціальна відповідальність кожного гарантує всім рівні права, свободи та можливості для досягнення своїх цілей (у межах, визначених законом). Соціальна відповідальність держави показує цінність для неї кожної людини; прагнення виконати взяті на себе зобов'язання; *виховна*. Через соціально відповідальну поведінку відбувається процес виховання як демонстрація найкращих зразків поведінки людини; здійснюється вплив на формування її моральних цінностей (це стосується виховання як представників одного покоління, так і різних – передача досвіду від старших до молодших). Це буде і правове виховання, і моральне, і патріотичне; *консолідаційна*. Соціально відповідальна поведінка об'єднує суспільство, згуртовує людей на основі спільних інтересів, прагнення розв'язати актуальні проблеми. Соціальна відповідальність завжди стосується проблем, які лежать на стику права, моралі та інших сфер життєдіяльності людини, а гуманістичні цінності права і виступають об'єднавчим елементом; *ідеологічна*. Ця функція сприяє формуванню світогляду людини на засадах поваги до інших людей, відповідальності за свої дії та їхні наслідки, розуміння цінності права й держави в житті суспільства та людини. Держава чи людина, яка поводить соціально відповідально, завжди є прихильником певної ідеології, побудованої на засадах гуманізму, поваги до права і держави, екологічної свідомості.

Людина вільна у своєму праві вчиняти на власний розсуд. Право ж виступає своєрідним мірилом вільності її дій та вчинків. Держава встановлює для людей певні правила поведінки, шляхом прийняття законів, які мають імперативний характер. І лише правова держава також дотримується їх у своїй діяльності. Одним із таких імперативів і є соціальна відповідальність, яка однаковою мірою стосується людини, суспільства та держави. Лише злагоджена соціально відповідальна поведінка цих трьох суб'єктів державотворення сприятиме підвищенню якості життя населення, створюватиме умови для ефективного функціонування держави. Наслідком такої взаємодії людини, суспільства і держави стане: консолідація суспільства шляхом узгодження певних дій (виконання актуальних для держави та суспільства завдань, що сприятимуть його розвитку) на різних рівнях: і вертикальному (владна вертикаль), і горизонтальному (наприклад, між членами однієї соціальної групи); зменшення соціальних ризиків (соціально відповідальна поведінка більшості населення створює умови для зниження можливості виникнення ризиків, які зможуть негативно вплинути на соціальну сферу життя суспільства); розвиток людини та держави (людина, яка вчиняє соціально відповідально, отримує від держави всі можливості для вільного розвитку особистості; держава своєю чергою одержує підтримку своїх дій населенням). З огляду на це, важливого значення набуває соціальна відповідальність для самовдосконалення людини, оскільки змушує її до роздумів, зіставлення з особистою системою моральних цінностей, оцінки власних можливостей, наслідків, які настануть в результаті конкретних дій. Наслідком для держави є те, що вона отримує підтримку своїх дій з боку населення, підвищується рівень довіри до влади та імідж держави загалом. Відтак можемо сформулювати таке визначення: *соціальна відповідальність* – це імператив правової держави, який забезпечує безперервність її функціонування, здійснюючи прямий вплив на соціальну систему суспільства шляхом залучення більшої частини населення та самої держави до усвідомленої готовності брати відповідальність за наслідки своїх дій.

Соціальна відповідальність як імператив правової держави буде на достатньому рівні в Україні тоді, коли мета діяльності держави відповідатиме реальним потребам суспільства, а способи досягнення цієї мети будуть чітко прописані в законі та безумовно виконуватимуться представниками влади та більшістю населення.

1.2. Методологія наукового дослідження філософської парадигми соціальної відповідальності як імперативу правової держави

Докорінні зміни, які відбулися в нашій країні впродовж останнього десятиріччя, поставили перед людиною, суспільством та державою нові завдання, що потребують якнайшвидшого вирішення. Усе це постійно стимулює розвиток науки, актуалізувавши наукові пошуки для розв'язання нагальних проблем в усіх сферах діяльності людини і держави.

Основні завдання, які сьогодні стоять перед вітчизняною наукою, можна поділити на дві групи: 1) впровадження у навчальний процес новітніх методів навчання, якими послуговуються провідні світові навчальні заклади; 2) підвищення рівня наукових досліджень, що сприятиме отриманню нових знань та конкурентоспроможного продукту.

Вирішення першого завдання лежить у спільній площині діяльності людини (у конкретному випадку – вчителя, викладача і його готовності вдосконалювати себе як фахівця) та держави (інституту, який на загальнодержавному рівні забезпечує матеріальні, технічні можливості для діяльності навчального закладу). Передусім це допоможе випускникам стати конкурентоздатними спеціалістами на ринку праці.

Друге питання та його вирішення більшою мірою належить до особистісних питань людини-науковця. Це передусім готовність відповідати ім'ям, науковою репутацією за свою роботу, тобто питання соціальної відповідальності. Наукові дослідження ведуться активно, однак значна їх

кількість або має лише декларативну практичну спрямованість, або їхні результати не є достатньо науково обґрунтованими і, відповідно, не мають цінності в науковому світі. Обидві ці проблеми актуальні та потребують розв'язання. Однією з причин такого стану української науки є невідповідність вибраної методології тематиці дослідження, використання застарілих методів та методик.

Методологія сучасної науки надзвичайно різноманітна, вона не обмежена необхідністю застосовувати лише певні засоби та прийоми пізнання, властиві конкретній науці. Методологія наукового дослідження набуває рис загальності, всеохопності, коли не тільки загальнонаукові методи (синтез, порівняння, індукція, дедукція...), а й спеціальні методи, властиві конкретній науці, використовують для дослідження проблемних понять чи явищ іншої галузі знань. Таке поєднання методів різних наук у дослідженні дає змогу з'ясувати цілком невідомі або вивчити нові аспекти вже досліджених явищ і понять. «Методологію наукового дослідження можуть становити не лише методи, принципи, прийоми, що є специфічними для науки, в межах якої здійснюється конкретне дослідження, а й такі, що розроблені іншими науками – від філософії до конкретних спеціальних наук. У зв'язку з цим варто наголосити, що якість методології, яка неодмінно відбивається на якості результатів дослідження, безпосередньо залежить від багатоманітності та глибини й уміння застосування методологічного інструментарію, а також (часто вирішально) від його удосконалення і конструювання дослідником» [6, с. 89].

Методологічне підґрунтя являє собою сукупність базових принципів, на основі яких проводиться будь-яке наукове дослідження задля отримання нового знання. «До першочергових завдань, що стоять перед вітчизняною юридичною наукою сьогодні, відносяться завдання методологічного характеру, які поєднують теоретичний вимір проблеми з її практичним значенням. Важливим є також вектор для ефективного правового розвитку, що враховує вимоги, пов'язані з інтеграційними, глобалізаційними зрушеннями та національно-культурними, ментальними особливостями» [198, с. 7].

Завдяки правильно вибраній методології, використанню найбільш доцільних для кожного конкретного дослідження підходів, методів та прийомів дослідник може сформувати цілісну картину об'єкта та предмета пізнання. Від ступеня доцільності вибраної методології значною мірою залежить не лише хід дослідження, а й його результат.

Ще одним вкрай актуальним, на нашу думку, процесом чи етапом у дослідженні (принаймні для наук гуманітарного й суспільного спрямування) є необхідність врахування філософської складової явища чи поняття, що досліджується. «Філософські положення застосовуються до явищ ніби опосередковано, через систему конкретизованих на їх основі спеціальних понять. Такі поняття можуть скластися в практиці досліджень стихійно, без чіткого впливу філософських положень, але цей вплив завжди можна виявити під час наступного аналізу. Хоча понятійний апарат методології наукового пізнання, як правило, складається в процесі вирішення практичних завдань наукового дослідження, на його формування явно чи неявно впливають певні філософські постулати» [22, с. 65].

Ми вважаємо, що дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави вимагає застосування чотирирівневої методологічної структури. Ця структура є поєднанням принципів, підходів, методів та прийомів пізнання. Завдяки такій структурі ми зможемо не тільки вивчити це поняття з юридичного погляду, а й з'ясувати його філософські парадигми шляхом розширення інструментарію пізнання. «У сучасній українській правовій науці відбувається процес докорінного переосмислення традиційних та водночас актуалізується пошук нових засобів пізнання як елементів змісту методології правознавства, що в результаті сприяє розширенню її інструментальних можливостей. Окремо наголошується на важливості теоретичного осмислення пізнавальної ролі раціональних та ірраціональних засобів пізнання, використання яких суттєво доповнює змістовну характеристику методології. Це знаходить відображення у подоланні вузьконормативного підходу до осмислення правової реальності» [72, с. 35].

Сьогодні осмислення правової реальності є неможливим, якщо вибірково застосовувати той чи той підхід, певні методи та прийоми пізнання, адже така діяльність дослідника позбавляє його можливості виявити й вивчити всі аспекти поняття чи явища, що досліджується. Щодо вивчення поняття соціальної відповідальності як імперативу правової держави, то за такого підходу втрачається можливість дослідити суспільно-правові реалії України у процесі впровадження соціальної відповідальності і на особистісному, і на державному рівні; з поля зору дослідника зникнуть світоглядні концепти соціальної відповідальності; неможливо буде простежити рівень сприйняття населенням соціально відповідальної діяльності держави. Соціальна відповідальність розвивається разом із суспільством та державою, тобто досліджувати потрібно передусім соціальну дійсність, яка у XXI ст. характеризується передусім динамічністю. Соціальна дійсність є виразником потреб населення, а держава має провадити діяльність так, щоб основні потреби населення були задоволені, та створювати умови й можливості для розвитку особистості. Власне соціальна відповідальність є імперативом, тобто обов'язком держави щодо населення. За умови, що держава у своїй діяльності керується принципом соціальної відповідальності, вона може вимагати аналогічної поведінки від підданих, гарантуючи їм при цьому отримання певних благ.

Першим рівнем у пропонованій нами методологічній структурі дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави є *принципи*, тобто вихідні, початкові положення певної науки.

Напевно, основним принципом під час проведення будь-якого дослідження є принцип об'єктивності. Відповідно до цього принципу, під час дослідження певного поняття чи явища жодна думка, позиція не є вирішальною чи більш або менш правильною. Щоб отримати об'єктивні висновки щодо предмета дослідження, потрібно використовувати сукупність методів, що й допоможе отримати якнайбільше різнобічної інформації про нього. Наприклад, як наголошують О. О. Решетов, В. Т. Ковальчук та З. В. Стежко, «принцип

об'єктивності стверджує: об'єкт пізнання існує поза і незалежно від суб'єкта і самого процесу пізнання. Звідси випливає методологічна вимога – речі і явища потрібно пізнавати такими, якими вони є самі по собі, і не вносити в одержані результати нічого від себе» [140].

З огляду на предмет нашого дослідження, принцип об'єктивності зводиться до достовірної подачі, неприховування рівня життя людей, проблем, які існують у суспільстві та державі, що допоможе розробити якнайдоцільніші програми в різних сферах соціальної відповідальності та ефективно їх впровадити.

Для того щоб наукове дослідження досягло поставленої мети, доцільно застосувати принцип системності. Цей принцип слугує для формування його стратегії. Тобто предмет наукового дослідження розглядається як система з єдністю та різноманітністю зв'язків між її структурними елементами. У межах системи предмет можна структурувати, тобто виділити його підсистеми та елементи, відтак з'ясувати їхні функції та вплив одних підсистем й елементів на інші в межах системи. До прикладу, Н. Г. Сидорчук, О. А. Дубасенюк й О. Є. Антонова вважають, що застосування принципу системності в науковому дослідженні полягає у розкритті: «1) системоутворюючих факторів, внутрішньо системних та зовнішніх зв'язків; 2) основних протиріч як рушійної сили розвитку або руйнування досліджуваної системи; 3) форми та змісту, елементів та структури, випадкового та необхідного тощо. Саме цим забезпечується формування цілісного уявлення про досліджуваний об'єкт...; акцентується увага на причинно-наслідкових зв'язках; мислення спрямовується на перехід від явищ до сутності» [155, с. 83].

Відповідно до принципу загального зв'язку навколишній світ постає як єдність з величезною кількістю зв'язків між явищами, поняттями, предметами, які пов'язані між собою або безпосередньо, або через ланцюг проміжних зв'язків. «Кожен предмет має безліч властивостей, які він розкриває через зв'язок з іншими предметами. Інакше кажучи, кожне утворення виявляє себе через зв'язок з іншими утвореннями. За таких обставин кожен об'єкт перебуває

в закономірному зв'язку з іншими і бере участь у взаємодії з іншими об'єктами. Немає об'єктів, які б існували поза будь-якими зв'язками і взаємодією» [160, с. 182]. Наприклад, якщо використовувати принцип загального зв'язку для дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави, то завдяки йому можна прослідкувати зв'язок між рівнем соціальної відповідальності держави та рівнем життя населення, що проявляється через взаємний вплив людини на державу і держави на людину в соціальних правових державах та односторонній вплив держави на людину в тих країнах, де демократичний курс є лише декларативним.

Ще одним принципом, застосування якого допоможе найбільш повно дослідити філософську парадигму соціальної відповідальності як імперативу правової держави, є принцип єдності аналізу та синтезу. Цей принцип передбачає розподіл цілого на частини з подальшим їх поєднанням, що сприятиме виявленню нових аспектів, рис, функцій предмета дослідження. «Лише поєднуючи уявно (або експериментально), дослідник усвідомлює частини як частини даного цілого; лише розглядаючи уявно (або експериментально), дослідник усвідомлює ціле як складове із специфічних частин, яке володіє внаслідок цього специфічною якістю, що відрізняє його від інших предметів» [99].

Отже, принципи пізнання слугують своєрідними висхідними початками, відправною точкою для початку дослідження, оскільки дають змогу вибрати стратегію і тактику дослідження. За допомогою принципів пізнання дослідник може виявити нові ознаки, характеристики, закономірності розвитку та функціонування предмета дослідження, вже володіючи певними знаннями щодо нього.

Другий рівень методологічної структури дослідження складає сукупність **підходів**, які необхідні дослідникові, щоб зробити науково обґрунтовані висновки про предмет дослідження. Для дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави ми використовували системний підхід. «Сутністю системного підходу є визнання домінанти цілого над часткою, складного над простим, інтегративних властивостей об'єкта над

окремими його властивостями. Застосування системного підходу для дослідження або управління об'єктом пов'язано з аналізом його структури та функцій, а також множини його внутрішніх і зовнішніх зв'язків та процесів, які відбуваються всередині об'єкта» [45, с. 33].

Системний підхід уможливив вивчення соціальної відповідальності як певної сукупності компонентів, що взаємодіють між собою, тобто як системи. Соціальна відповідальність являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів, що розміщені в певному порядку, мають деякі властивості і виконують конкретні функції. Між елементами структури розподілені функції, а самі елементи взаємодіють між собою та з навколишнім середовищем (елементами інших систем).

Система за жодних обставин не є статичною. Вона постійно перебуває в русі, зазнає змін, що викликані розвитком середовища. Так само й поняття соціальної відповідальності є динамічним, воно виступає своєрідною реакцією на потреби людини, суспільства, держави. Соціальна відповідальність покликана розв'язувати актуальні проблеми, зумовлені розвитком суспільства й держави, як імператив правової держави сприяє налагодженню відносин у системі «людина – держава» шляхом усунення негативних явищ суспільної дійсності або мінімізації їхнього негативного впливу на людину.

Використовуючи системний підхід, ми змогли: з'ясувати стан наукового дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави; виділити критерії, ознаки та функції соціальної відповідальності як імперативу правової держави; простежити взаємозв'язок між рівнем соціальної відповідальності держави і рівнем соціальної відповідальності людини; використати знання інших галузей науки (соціології, політології, економіки, державного управління) для більш глибокого вивчення предмета об'єкта нашого дослідження; окреслити напрями й шляхи підвищення рівня соціальної відповідальності, враховуючи українські реалії.

Глобальний еволюціонізм є інтегральним підходом, при застосуванні якого науковець повинен зважати на динаміку розвитку неорганічного,

біологічного і соціального світів. Ця концепція «спирається на ідею про єдність Всесвіту і відзначається універсальністю, величезним інтеграційним потенціалом. Глобальний еволюціонізм вимагає негайного переходу до загальноцивілізаційної мегапарадигми в соціально-економічній і політичній еволюції людства. Це означає відхід всіх країн світу від конфліктної, конфронтаційної (зіткнення цивілізацій) цивілізаційної парадигми та перехід до глобального конструктивного міжцивілізаційного співробітництва й інтеграції на засадах визнання пріоритету соціально-гуманістичних і ліберально-демократичних цінностей, спільний пошук найефективніших шляхів формування цілісної життєздатної світової цивілізації без зіткнення цивілізацій» [67, с. 64–65].

Застосування цього підходу під час дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави дало змогу вивчати її у світовому контексті, як складову загального світового процесу розвитку, виявити загальносвітові тенденції в розвитку соціальної відповідальності як імперативу правової держави та проектувати їх на українські реалії.

За допомогою діяльнісного підходу нам вдалося обґрунтувати положення про те, що зміст людської діяльності проектує певний тип мислення. Це залежить від соціального середовища, у якому живе людина, виду її діяльності. На думку Н. В. Агафонової [1, с. 320–326], діяльнісний підхід дозволяє тлумачити конкретні явища, поняття у їх нерозривній єдності з діяльністю людини. Так, рівень соціальної відповідальності вищий у тих соціальних груп населення, де визнається цінність людини, культивується повага до закону. Те саме стосується й соціальної відповідальності держави. Використання діяльнісного підходу дає змогу пізнати соціальну відповідальність через процес взаємодії соціальних інститутів та держави.

Третій рівень структури становлять **методи** пізнання. Методом називають спосіб пізнання предмета чи явища. Загалом правильно підібрана методологія (сукупність методів, якими керується дослідник) дає змогу не тільки визначити способи отримання нових наукових знань, а й досягти мети дослідження в

найоптимальніший спосіб, отримати різнобічну інформацію про об'єкт та предмет дослідження, допомагає систематизувати отриману інформацію та сформулювати науково обґрунтовані висновки.

Щоб підібрати методологію, яка буде оптимальною для кожного конкретного дослідження, доцільно, на нашу думку, враховувати кілька наведених далі критеріїв. *Об'єктивність* – цей критерій сприяє тому, щоб вибір кожного конкретного методу був зумовлений предметом дослідження, тобто враховував усі його особливості, ознаки, функціональність. *Істинність* – критерій, який допомагає вибрати метод дослідження, за допомогою якого можна не лише задекларувати певну тезу, а й обґрунтовано довести її вірогідність. *Соціальність* – критерій, за допомогою якого можна виявити соціальну сутність, спрямованість понять чи явищ, які підлягають дослідженню, тобто з'ясувати, чи дасть застосування конкретного методу можливість дослідити ті чи інші соціально спрямовані особливості об'єкта та предмета вивчення. *Функціональність* – критерій, який допоможе відповісти на питання, які конкретно функції виконує цей метод, що можна дослідити, з'ясувати за його допомогою та чи потрібною буде ця інформація, врешті-решт, чи можливо за його допомогою отримати нове знання.

На думку М. С. Кельмана, «ефективність правових досліджень здебільшого зумовлена застосуванням науково обґрунтованої методології. ...Для ефективності сучасного вітчизняного правознавства важливим є створення цілісної методологічної системи, яка б охоплювала найпродуктивніші концептуальні підходи з їх затребуваними методами і засобами пізнання як загальних, так і суто юридичних, а також за конкретними методиками правових досліджень» [72, с. 44]. Під час дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави ми послуговувалися сукупністю загальнофілософських, загальнонаукових та конкретно-наукових методів, що утворили певну систему. Завдяки цьому ми змогли отримати цілісну картину досліджуваного об'єкта, вивчити його характеристики, функції, виявити зв'язки і в межах системи, і з іншими системами.

На думку Ю. П. Сурміна та І. М. Шпильового, «у науковому пізнанні функціонує цілісна, складна, динамічна система різноманітних методів, які застосовуються на різних етапах і рівнях пізнання. Так, у процесі наукового дослідження... використовуються різні наукові методи як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях, які можна об'єднати в 3 групи: філософські, загальнонаукові, конкретно-наукові» [165, с. 290]. Цієї класифікації наукових методів дослідження ми дотримуватимемося і у своїй роботі. Використовуючи методи, об'єднані цією класифікацією, ми зможемо розглянути предмет та об'єкт дослідження крізь призму і філософії, і права. Це допоможе з'ясувати стан дослідження проблеми соціальної відповідальності як імперативу правової держави у філософії та праві; якнайповніше вивчити окреслене питання; систематизувати філософську та правову термінологію, яка використовується для тлумачення понять і термінів, пов'язаних із філософсько-правовими основами соціальної відповідальності як імперативу правової держави; створити нову інформацію про об'єкт та предмет дослідження.

Загальнофілософські методи – це методи, яких дотримуються на всіх етапах процесу пізнання, сфера їхнього застосування має загальний характер. Використання методів цієї групи допомагає створити стратегію дослідження, тобто закласти основу для подальшої наукової розвідки шляхом забезпечення її філософського підґрунтя. Н. І. Золотарьова вважає, що система філософських знань «слугує методологічним орієнтиром для усіх суспільних наук, у тому числі юридичних. Філософське світорозуміння покликане не тільки представити основу буття, але й відтворити їх багатогранні зв'язки та розвиток. Глибоке розуміння світу як зв'язаного і цілісного, осмислення найважливіших тенденцій його змін необхідно для пізнання і вирішення питань науки і практики» [60, с. 116].

Серед загальнофілософських методів у нашому дослідженні ми використали діалектичний метод. Однією з основних його характеристик є об'єктивність, адже він дає змогу проникнути в суть поняття, а закони діалектики допомагають не лише виявити певні характеристики предмета, а й

через розкриття суперечностей з'ясувати поступальний розвиток поняття, його сталі властивості й ознаки, набуті у процесі функціонування. Закони діалектики допомагають створити у свідомості цілісну картину поняття, характеризують ступінь його розвитку через конкретні темпорально-просторові координати, виражають його зміст у причинно-наслідкових зв'язках, закладають основи для подальшого вивчення поняття як процесу поступального розвитку. «Особливість діалектичного мислення проявляється у тому, що явища та процеси розглядаються з точки зору їх системної цілісності та взаємозв'язку, у єдності протилежностей, у постійній динаміці розвитку. Таким чином, діалектичний підхід – це теорія не будь-яких стихійних змін, а лише зміни розвитку, своєрідного еволюційного поступу. Щодо розвитку, то варто наголосити, що під даним поняттям розуміють такі зміни об'єкта матеріального та нематеріального світу, внаслідок яких об'єкт досягає нового якісного стану, тобто такого, у якому прослідковуються якісні зміни» [80, с. 47].

Відтак поняття «соціальна відповідальність» ми розглядали як універсальне (як імператив правової держави в її цілісності). Завдяки діалектичному методу вдалося вивчити зміст понять «соціальна відповідальність» та «соціальна відповідальність як імператив правової держави», з'ясувати теоретико-правові проблеми дослідження філософської парадигми соціальної відповідальності у структурі формувальних засад правової держави, виокремити світоглядні концепти соціальної відповідальності, дослідити роль темпоральної визначеності соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні.

Загальнонаукові методи дослідження – це сукупність методів, що застосовуються в різних галузях науки та сферах дослідження. «Вони є “проміжною методологією” між фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук і філософськими категоріями та забезпечують їх взаємодію у комплексній характеристиці об'єктів дослідження. При цьому загальнонаукові методи уможливають отримання інформації з ознаками, притаманними філософським і спеціальним знанням»

[159, с. 278]. До цієї групи методів зараховують порівняння, аналіз, синтез, узагальнення, індукцію, дедукцію, аналогію.

Метод порівняння полягає у зіставленні предметів з метою встановлення подібностей або ж відмінностей, загальних та специфічних ознак, властивостей чи закономірностей розвитку досліджуваного предмета. Цей метод дослідження дає змогу виявити характеристики предмета, поняття чи явища, класифікувати його ознаки, виявити причинно-наслідкові зв'язки між конкретними явищами, що мають стосунок до предмета дослідження, систематизувати ознаки та функції предмета, а також дати оцінку предмету, поняттю чи явищу, що досліджується, порівнюючи його з іншими предметами, поняттями чи явищами. «Порівняльний метод не обмежується з'ясуванням сутності явищ шляхом їх порівняння, – у ряді випадків, коли мова йде про встановлення схожості сутностей, логічною основою порівняльного методу являється також і аналогія» [200, с. 829].

За допомогою методу порівняння ми змогли отримати інформацію про особливості соціальної відповідальності як імперативу правової держави в Україні й інших країнах, на основі отриманої інформації виявити можливості для розвитку цього процесу в Україні та спрогнозувати відповідні тенденції.

Як стверджує А. В. Джуська, «аналіз як загальнонауковий метод відіграє роль початкового та базисного методу під час виконання практично всіх етапів дослідження: вибору об'єкта, огляду стану дослідження питання, розробки гіпотези й теоретичних передумов дослідження, розробки програми й методики дослідження, обробки результатів дослідження» [48, с. 42]. Методи аналізу і синтезу зазвичай використовують разом, оскільки це допомагає виявити певну єдність протилежностей. «Аналіз дозволив зафіксувати усі специфічні риси, що відрізняли частини одна від одної, а синтез виокремив те загальне, що поєднує в єдине ціле... У свою чергу аналіз, що передбачає здійснення синтезу, допомагає виокремити суттєве в цілому та побачити його глибинний зміст» [74, с. 398]. Предмет дослідження умовно ділиться на елементи, які згодом підлягають перерозподілу та подальшому об'єднанню. Застосування цих

методів у дослідженні допомагає виявити певні закономірності розвитку, нові ознаки та властивості предмета пізнання, з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки між окремими явищами і поняттями.

Використання методу узагальнення дає змогу встановити ознаки та властивості предмета, поняття чи явища шляхом поступового переходу від одиничного до загального. Процес поєднання окремих фактів у єдине ціле допомагає виявити загальні властивості, ознаки, закономірності розвитку. «Метод узагальнення... має на меті уможливити класифікацію уявних образів предметів чи явищ з метою їх подальшого групування та надає досліднику можливість на основі певних узагальнень зробити висновки про характерні особливості, властиві всім компонентам даного класу» [6, с. 87].

Індукція являє собою метод пізнання, під час якого загальні положення виводяться шляхом розмірковування над окремими елементами поняття, процесу, явища, тобто шляхом від окремого до загального. Цей метод полягає у збиранні окремих фактів, на основі аналізу яких можна встановити загальні риси, властиві цілому ряду, класу. Роль індукції в пізнанні визначається необхідністю узагальнень експериментальних дослідницьких даних, і на цій основі – можливістю з певною вірогідністю передбачати подальший хід подій. Метод дедукції полягає в поданні часткових, окремих положень чи висновків шляхом визнання загальних висновків, що є науково доведеними. У методології науки дедукція має два головні визначення. За першим вона є процесом логічного виводу, переходу від певних посилок (зокрема, причин) до умовиводів (наслідків) на основі використання правил логіки. Власне дедукцією називається її друге загальнонаукове визначення: перехід у пізнанні від загальних положень (принципів, закономірностей, законів) до конкретних і одиничних [196, с. 206–210]. В основі методу аналогії лежить положення про те, що на підставі подібності певних рис чи характеристик одних ознак робиться висновок про їх подібність в інших ознаках. Використовуючи цей метод, дослідник іде шляхом від часткового до часткового, вихідною точкою виступає знання про ознаку одного предмета, яке переноситься на інший

предмет. Використовуючи метод аналогії, ми змогли перенести характеристики й ознаки поняття «соціальна відповідальність» людини, суспільства на правову державу. Застосування структурно-логічного методу сприяло формуванню засад та рекомендацій для підвищення рівня соціальної відповідальності людини, суспільства й держави.

Третю групу методології наукового дослідження становлять конкретно-наукові методи. У нашому випадку це методи, які використовують під час наукового вивчення правознавства. Саме завдяки їм можна з'ясувати особливості науки чи конкретної галузі знань. Вони сформувалися, виходячи з завдань, які ставить перед собою правознавство. Стали своєрідним способом пошуку відповідей на запитання та розв'язання проблем, що існують у цій сфері науки. За допомогою конкретно-наукових методів можна перевірити предмет та об'єкт тієї чи іншої галузі знань, виділити цілі цієї науки, перевірити їх функціональність. Серед конкретно-наукових методів у дослідженні соціальної відповідальності як імперативу правової держави ми використовували формально-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, антропологічно-правовий методи.

Формально-юридичний метод – це метод дослідження права, за допомогою якого можна формулювати дефініції понять, термінів, явищ. Його особливість полягає в тому, що на основі логічного опрацювання законодавчих норм шляхом використання загальнонаукових методів можна вивести загальні поняття та розтлумачити їх. «Формально-правовий метод виокремлює формальний зміст юридичних норм чи явищ в їх сталому стані, забезпечує визначення загальних рис досліджуваного об'єкта, його особливостей, структури, проведення класифікації. Формально-юридичний метод відіграє значну роль в аналізі, уточненні, роз'ясненні, визначенні понять, без яких ми не завжди можемо сформулювати наявні проблеми» [100, с. 15]. Так, і науковці-теоретики, і практики часто стикаються з тим, що багато термінів і понять не мають чіткого визначення й законодавчого закріплення. Це створює прогалини в законодавстві та дає можливість для неоднакового тлумачення закону, що

своєю чергою часто призводить до невиконання вимог, прописаних у нормативно-правових актах. Власне, завдяки використанню у дослідженні формально-юридичного методу на основі аналізу вже наявних дефініцій і можна сформулювати нове визначення з урахуванням специфіки предмета й об'єкта дослідження, а також найновіших наукових розвідок у цій галузі. Зрештою, завдяки застосуванню формально-юридичного методу ми змогли дати наукове визначення поняття «соціальна відповідальність», яке можна дефініціювати як імператив правової держави, що забезпечує безперервність її функціонування, здійснюючи прямий вплив на соціальну систему суспільства шляхом залученості більшості населення та самої держави до усвідомленої готовності брати відповідальність за наслідки своїх дій.

Як стверджує А. С. Максимчук, «порівняльно-правовий підхід передбачає зіставлення юридичних понять, явищ і процесів, а також виявлення їхніх спільних та відмінних рис. Він має важливе значення для пізнання правових явищ, обрання напрямів їх удосконалення, підвищення ефективності впливу права на суспільні відносини. Використання цього методу уможливорює адекватно порівнювати окремі інститути різних правових систем світу, виявляти соціальну та правову сутність відповідних інститутів вітчизняного права, а також пропонувати шляхи впровадження зарубіжного досвіду щодо функціонування окремих інститутів для вдосконалення національних правових норм» [98, с. 82]. Цей метод вкрай актуальний для нашого дослідження, адже сьогодні питання соціальної відповідальності стоїть досить гостро. Якщо питання соціальної відповідальності людини як члена суспільства та громадянина своєї держави вивчені більш детально та є такими, про які часто згадують, то питання соціальної відповідальності держави в Україні практично не вивчені. Ситуацію, що склалася, можна описати так: «людина зобов'язана, повинна вчиняти, виконувати, дотримуватися... а держава щодо людини має контролювати, перевіряти...». Однак це неправильно, адже держава як механізм та апарат (сукупність чиновників, котрі на місцях виконують повноваження держави) найперше має працювати для людини, виконувати

взяті на себе функції, а тоді вже вимагати дотримання тих же норм від людини. За допомогою порівняльно-правового методу ми змогли дослідити загальні й одиничні категорії в понятті «соціальна відповідальність», з'ясувати, як саме соціальна відповідальність впливає на правове виховання та правову свідомість людини, виявити ознаки і функції соціальної відповідальності як імперативу правової держави, розробити шляхи впровадження в Україні кращих світових зразків соціальної відповідальності держави, однак з урахуванням вітчизняних реалій.

На думку Д. А. Шигаля, «основною проблемою, на вирішення якої спрямований історико-правовий порівняльний метод, є отримання нового знання за допомогою проведення порівнянь історико-правових джерел. Як бачимо, для цього потрібні три складові: 1) порівняння (здебільшого аналогія), які є стандартною загальнонауковою логічною операцією; 2) порівняння повинні характеризуватися своєю ретроспективністю, тобто бути історичними; 3) порівнюватися повинна правова матерія. Тільки поєднання цих трьох умов становить зміст головної проблеми теорії історико-правового порівняльного методу й висуває відповідні вимоги до основних підходів і принципів її реалізації» [201, с. 180]. Зрештою, історико-правовий метод допоміг з'ясувати особливості процесів становлення та розвитку національної нормативно-правової бази, яка регламентує формування правової культури та правове виховання; дав змогу простежити еволюцію поняття «соціальна відповідальність» загалом, а також такий його аспект як соціальна відповідальність як імператив правової держави, дослідити дискурс соціальної відповідальності в аксіологічній ретроспективі правової держави.

Антропологічно-правовий метод є одним з основних методів юридичної антропології. «Юридична антропологія розглядає людину в соціально-правовому контексті її якостей та проявах по відношенню до правових явищ, здібностей людини створювати та сприймати зміст права. Вона також досліджує форми суспільного життя і правового нормування поведінки людей від старовини до наших днів» [25, с. 34]. Антропологічно-правовий метод – це

спосіб дослідження юридизації понять, явищ і процесів з урахуванням особливостей антропологічного підходу.

У центрі права, як і в центрі держави, стоїть людина. Саме людина виступає основною цінністю для суспільства та держави. І тому під час досліджень, що проводяться за допомогою юридично-правового методу, доцільно використовувати також аксіологічний підхід. Завдяки такому поєднанню стане можливим вивчення права як однієї з цінностей людини, дослідження людського чинника у праві крізь призму розвитку конкретної правової системи, що побудована на правовій культурі як системі пріоритетних правових цінностей.

До прикладу, В. В. Завальнюк наголошує: «Методологія юридичної антропології стосується також розробки формального інструментарію, за допомогою якого можуть бути описані особливості правової культури того чи іншого народу, що мають ціннісну детермінацію. На основі цього формального інструментарію можливо проводити крос-культурні дослідження. Юридична антропологія виходить із того, що в житті всіх етносів є схожі риси. Для складання контексту інтерпретації права в життя певного етносу необхідно врахувати такі орієнтири: релігійна свідомість та її роль в житті етносу; ставлення до інших; сім'я, влада, виховання дітей; ставлення до праці й до власності» [54, с. 86].

Під час дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави використання антропологічно-правового методу дало змогу передусім дослідити антропологічну концепцію соціального виховання, а також вивчити соціальну відповідальність як феномен суспільного буття, з'ясувати світоглядні концепти соціальної відповідальності та вплив інтенціональної структури соціальної відповідальності на правосвідомість, правову культуру, правову поведінку та праворозуміння.

Прийоми пізнання утворюють четвертий рівень методологічної структури нашого дослідження. Умовно прийомом можна назвати певний крок, зроблений для досягнення мети дослідження. Цей крок є лише елементом методу, ланкою

в ланцюжку дій, щоб необхідних для досягнення поставленої мети. Такі «кроки» мають бути пов'язані між собою органічно й утворювати певну систему. Відзначимо, що, скажімо, В. Г. Андрійчук виділяє два значення терміна «прийом»: «1) як самостійний спосіб пізнання, що відзначається простим алгоритмом, легкістю застосування та не передбачає певних етапів (кроків) практичної реалізації, що якісно різняться між собою...; 2) прийом як важлива складова ланка певного методу пізнання, яка в сукупності з іншими його ланками (складниками) надає йому цілісності. Проте навіть відокремлене використання такої ланки дає змогу досягнути поставленої перед науковим дослідженням мети» [6, с. 93]. Загалом, у дисертаційній кваліфікаційній роботі ми використовували і теоретичні, і методичні прийоми, зокрема прийоми ідеалізації, гіпотетичний та аксіоматичний.

Ідеалізація – це прийом пізнання, під час якого створюється певний ідеальний об'єкт, опираючись на якийсь прообраз, що вже реально існує. Так, під час нашого дослідження ми умовно створили ідеальну державу, де соціальна відповідальність людини, суспільства та держави перебуває на найвищому рівні, усі її елементи працюють ефективно, а в разі порушень чи збоїв розроблені та функціонують механізми, покликані якнайшвидше їх усунути. Прообразом такої ідеальної держави стали найкращі зразки соціальних правових держав.

На нашу думку, завдяки застосуванню цього прийому пізнання стало можливим дослідження складних об'єктів, які за певних умов зможуть більш повно описати властивості соціальної відповідальності як імперативу правової держави. Ще однією перевагою застосування цього прийому стала можливість вилучення й подальшого залучення певних ознак, властивостей, функцій об'єкта дослідження задля більш детального його вивчення.

Гіпотетичний прийом (або гіпотетико-дедуктивний метод) – це процес створення гіпотез, що пов'язані між собою, для виведення конкретних тверджень, фактів. Структуру застосування гіпотетичного прийому можна описати так: 1) висунення певного твердження, яке, на думку дослідника, може

пояснити певні явища, процеси, поняття; 2) виведення висновків із запропонованого твердження. Що більше висновків можна вивести, то розвиненішою буде гіпотеза; 3) за умови хибності висновку з'являються можливості для вдосконалення запропонованого твердження, гіпотези.

Аксіоматичний метод – один із прийомів пізнання, завдяки якому відбувається побудова теорій, де певні істинні положення стають висхідними твердженнями. Для прикладу, на думку Л. І. Подшивайлової і М. О. Гончаренко, «при побудові моделі певної системи за допомогою аксіоматичного підходу обирають деяку, зазвичай невелику, кількість положень, які включаються в систему без доказів. Це – аксіоми системи. Решта положень можуть бути включені до системи тільки тоді, коли вони виходять з аксіом системи або є визначеннями» [131, с. 78].

Завдяки застосуванню аксіоматичного прийому ми змогли побудувати наукову теорію, в основі якої лежать аксіоми, а всі інші елементи теорії виводяться логічним шляхом. Так, аксіоматичний прийом сприяє точній дефініції наукових понять та правильному їх вживанню, що усуває неточності, двозначність тлумачення; виключенню із системи зайвих елементів.

Сучасна наука володіє значним методологічним інструментарієм для проведення досліджень, висновки яких мають і практичне, і теоретичне значення для формування якісно нового знання, що відповідатиме вимогам часу, ступеню розвитку суспільства та держави. Українська наука поступово відходить від нав'язаної необхідності дотримуватися певної філософії, використовувати ті методи та прийоми пізнання, які отримали схвалення відповідної ідеології. Тепер науковець вільний вибирати підхід, який відповідатиме його світоглядним позиціям, а методологія сприятиме якнайповнішому вивченню предмета та об'єкта дослідження й формулюванню науково обґрунтованих висновків. Як зазначають окремі дослідники, методологія є інтегральним явищем, що об'єднує в собі низку компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони і категорії, загально- і приватно-наукові методи. Тому методологію не

можна зводити до одного з названих компонентів, зокрема до методу або вчення про методи, оскільки за її межами залишаються інші компоненти» [104]. Таке переконання є актуальним і для вивчення соціальної відповідальності як імперативу правової держави. Ця тема не є об'єктом чи предметом вивчення тільки правознавства, вона охоплює і філософію, і державне управління, і соціологію, і політологію та психологію. Лише поєднання методологічного інструментарію цих наук допоможе створити повну картину об'єкта, що досліджується. «Наукове пізнання насамперед повинне спиратися на фундаментальні, філософські положення, що відображають найістотніші властивості об'єктивної реальності. Необхідність їх урахування означає, що по відношенню до наукового пізнання такі філософські положення... стають основоположними методологічними принципами. Зокрема, при дослідженні явищ і процесів... необхідно: розглядати явища і процеси: а) всебічно в тісному взаємозв'язку та взаємообумовленості (принцип детермінації), бо в іншому разі не було б можливості пізнати явища, процеси й предмети, які ми не відчуваємо безпосередньо. При цьому логіка мислення втратила б своє значення, оскільки вона ґрунтується саме на таких зв'язках; б) історично – як і за яких умов досліджуване явище виникло та які стадії історичного розвитку воно пройшло. Завдяки цьому з'являється можливість розкрити сутність явища нині й прогнозувати його розвиток у майбутньому... в) не статично, а динамічно у постійному розвитку від нижчого до вищого; пізнавати явища й процеси, прогнозувати їх кількісні та якісні зміни, спираючись на важливі парні філософські категорії: змісту і форми, сутності та явища, загального, одиничного та особливого, необхідності й випадковості, причини і наслідку» [6, с. 91].

Вибір методології є одним із першочергових завдань кожного дослідження, від вирішення якого залежатиме подальша якість роботи та її практична цінність не тільки у сфері отримання нового знання, а й у галузі методології науки. На думку Ю. П. Сурміна та І. М. Шпильового, «головною метою методології науки є передусім вивчення (дослідження) тих засобів, методів і прийомів наукового пізнання, за допомогою яких суб'єкт наукового

пізнання набуває нові знання про реальну дійсність. ...Методологія наукового пізнання аналізує засоби, прийоми і методи пізнання, які застосовуються для отримання нового знання. За допомогою прийомів і методів суб'єкт пізнання виконує певні дії в інтересах досягнення наперед визначених цілей» [165, с. 288]. Правильно вибравши методологію, дослідник отримає змогу визначити спосіб чи способи отримання нових знань, обрати шлях досягнення мети і завдань, поставлених у дослідженні, ввести у науковий обіг нову або ж оновлену відповідно до вимог часу інформацію.

Так, застосування філософського підходу сприяло можливості вивчити основоположні поняття й ідеї, які слугують підґрунтям розуміння поняття соціальної відповідальності загалом та соціальної відповідальності як імперативу правової держави зокрема. Сукупність загально- та конкретно-наукових методів і прийомів, використаних у дослідженні, допомогла вивчити соціальну відповідальність як систему численних елементів, об'єднаних зв'язками і всередині системи, і поза нею з елементами інших систем.

Отже, завдяки вибраній чотирирівневій методологічній структурі, яка об'єднує в собі принципи, підходи, методи та прийоми пізнання, ми змогли ґрунтовно дослідити соціальну відповідальність як імператив правової держави, вивчити об'єкт та предмет дослідження, виконавши поставлені завдання, сформулювати науково обґрунтовані висновки, які в подальшому можуть стати підґрунтям для реалізації положень соціальної відповідальності у правовій державі Україна.

Висновки до розділу 1

Аналіз філософської парадигми соціальної відповідальності в структурі формувальних засад правової держави дав змогу вивчити стан наукового дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави. На основі одержаних результатів ми змогли сформулювати визначення поняття

«соціальна відповідальність». Соціальна відповідальність – це імператив правової держави, який забезпечує безперервність її функціонування, здійснюючи прямий вплив на соціальну систему суспільства шляхом залученості більшої частини населення та самої держави до усвідомленої готовності брати відповідальність за наслідки своїх дій.

Як імператив правової держави соціальна відповідальність передбачає взаємну відповідальність держави перед суспільством та суспільства перед державою. Завдяки такій взаємній відповідальності можна досягнути безперервності циркуляції цього процесу, що допоможе розв'язати значну кількість уже наявних в державі й суспільстві проблем (передусім соціального характеру), а також сприятиме зниженню можливості появи нових проблем, пов'язаних з розвитком суспільства й держави.

Дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави за допомогою поєднання загальнофілософських методів і підходів та власне правових дає змогу не тільки проаналізувати це поняття якнайповніше, а й виявити теоретико-правові проблеми дослідження філософської парадигми соціальної відповідальності у структурі формувальних засад правової держави. Ми з'ясували, що такими засадами є: 1) онтологічна (вивчення соціальної відповідальності як феномену суспільного буття); 2) гносеологічна (дослідження темпоральної визначеності соціальної відповідальності); 3) праксеологічна (вплив соціальної відповідальності на правосвідомість, праворозуміння, правову культуру та правову поведінку людини).

Чотирирівнева методологічна структура дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави, із застосуванням під час цього процесу принципів, підходів, методів та прийомів пізнання, сприяла науковому обґрунтуванню використання конкретних методів, завдяки яким і було сформульовано визначення поняття «соціальна відповідальність», виділено його характерні ознаки та функції.

РОЗДІЛ 2

ОНТОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ІМПЕРАТИВУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Філософська парадигма соціальної відповідальності

Поняття соціальної відповідальності є мікрофеноменом загальнонаукового, філософського визначення відповідальності. Саме тому, розглядаючи зміст цього явища з точки зору права, варто коротко проаналізувати поняття відповідальності загалом. Відповідальність як філософська категорія – термін не новий для будь-якого студента-гуманітарія, що вже опанував блок гуманітарних дисциплін. Окрім того, не знайдеться, мабуть, науковців, котрі працювали б у напрямку соціальних студій та не торкнулися б цієї проблематики. А втім, це одна з тих категорій, які не мають єдиного визначення, але водночас є напрочуд динамічною, позаяк змінюється паралельно з настанням нових соціальних, правових, політичних реалій. Отже, відповідальність – це обмежена свобода. Існує найширший спектр ознак для класифікації відповідальності. Наприклад, перспективна та ретроспективна, або ж позитивна та негативна. Види відповідальності можна класифікувати за сферами суспільного життя, галузями права, обсягом тощо.

І все ж на сьогодні чи не найбільш актуально й трендово говорити про відповідальність соціальну. Це пов'язано з глобалізацією, зі зростанням субкультур, культури бізнесу, філантропією та меценатством, а найперше з її позитивним забарвленням. Тож дослідження практично жодної наукової категорії, що пролягає на межі філософсько-правової науки, не може залишати осторонь сфери соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність в її праксеологічному ракурсі стосується не лише груп, культур, бізнесу, а й індивіда зокрема. По-перше, це пов'язано з тим, що будь-який колективний суб'єкт завжди складається зі суб'єктів

персоніфікованих; по-друге, соціальна відповідальність наділяє свого носія позитивними психологічними характеристиками: значною соціальною спроможністю, самоорганізованістю, привілеюванням активності над примусом тощо. Адже диференціювати й відмежувати особистісну етику та високі моральні стандарти від колективних важко. Як регулятор людської поведінки явище соціальної відповідальності тривалий час було де-факто єдиним регулятором поведінки індивіда, його повсякденної діяльності. Як відношення і властивість особи воно виявляється крізь призму інтересів до життя та потреб людини. Щоб об'єктивно існувати, відповідальності потрібно реалізовуватися в системі людських відносин, стати органічним вмістом психіки, внутрішньою необхідністю індивіда чи колективу, постати у формі навички, звички, переконання, настанови соціальної спрямованості.

Дотримання змісту соціальних норм не є достатньо інформативним для оцінювання відповідальності людини. Щоб зрозуміти зміст соціальної відповідальності особи, її структуру, треба з'ясувати її психологічні детермінанти, ті чинники, які визначають вказану відповідність та невідповідність у контексті «особи – група – колектив».

Вивчення поведінки індивіда в колективі, групі, в атмосфері безпосереднього контакту показало, що людина почуває, сприймає, переживає і поводиться інакше, аніж наодинці зі собою, змінюється міра та характер сприйняття, діє психологічний ефект одночасного сприйняття. Відтак соціальна відповідальність індивіда безпосередньо пов'язана із взаємодією між людьми, із чинником спілкування в колективі. Колективам, групам властиві свої специфічні форми спілкування, що виявляється в особливостях колективного мислення, специфічній сукупності оцінок, норм, відносин, поведінки. Така відповідальність – це сукупність взаємопов'язаних компонентів, серед яких можна виокремити 1) спільну позицію; 2) здатність до ідентифікації; 3) сумісність; 4) відповідність груповим експектаціям; 5) взаємне сприйняття ролі [73, с. 134]. Власне, ці компоненти є основою єдиної цілісності і монолітності колективу, роблять його здатним виступати як суб'єкт діяльності

та відповідальності. Аналіз структури спілкування дає можливість з'ясувати значення таких чинників у формуванні соціальної відповідальності, як допомога, співпереживання, напруга, протидія, що характеризує соціальний аспект відносин і є достатньо важливими в контексті формування соціальної відповідальності. Формування і виховання соціальної відповідальності охоплює в себе передачу досвіду, засвоєння звичок, вироблення стереотипів, шаблонів поведінки тощо.

Немає сенсу говорити про відповідальність поза категорією *справедливості* – узагальненого філософського поняття, що виражає об'єктивні закономірності права, політики, економіки, моралі певного суспільства в певний історичний період, а також вказує на основні тенденції, що привілеюватимуть найближчим часом. До розгляду цієї категорії вдаються переважно тоді, коли виникає потреба впорядкувати соціальне спілкування, взяти конфліктну ситуацію під контроль.

Наприклад, деякі дослідники, зокрема М. А. Бурдоносова та Н. В. Шелевер, стверджують, що як принципу нормативного регулювання суспільних відносин поняття «справедливість» має три основні взаємопов'язані компоненти: *гносеологічний, аксіологічний та імперативний* [26, с. 4–7; 197, с. 33–38]. Гносеологічний аспект справедливості характеризується тим, що в цьому понятті наявна рефлексія об'єктивних соціальних закономірностей. Як відомо, на кожному історичному етапі відповідно до досягнутого рівня виробничих сил складаються певні взаємини між людьми, відбувається об'єднання в певні групи, розподіляються трудові функції, соціальні ролі, встановлюється закономірний зв'язок між людськими потребами і способами їх задоволення. Необхідність розподілу соціальних функцій так, щоби штучно не применшити вартості жодного з членів суспільного життя, і становить об'єктивну сторону справедливості. Розкриваючи суть аксіології справедливості, згадаємо позицію, що її запропонував Гегель, слід зазначити, що будь-яка людська ідея, як єдність буття та поняття охоплює і практичне ставлення до навколишньої дійсності, і оцінку явищ (як цінних, потрібних,

доречних, так і навпаки, шкідливих та небезпечних для суспільства) тощо [33, с. 299]. Саме тому вказані вище суспільні закономірності відображаються в ідеї справедливості під певним потребо-ціннісним кутом зору, «заламуючись» через класові, групові і навіть особистісні інтереси. У цьому полягає аксіологічний компонент. Імперативну сторону справедливості виокремлював І. Кант, вважаючи імперативність апріорною властивістю, іманентно властивою моральній та правовій свідомості й незалежну від об'єктивних умов. Справедливість як принцип нормативно-правового регулювання так чи інакше утворює систему вимог, як наслідок, володіє імперативністю незалежно від того, чи виражаються вони у правових, моральних або інших соціальних нормах. Інша річ, що конкретний зміст вимог справедливості і способи їх реалізації різняться залежно від форми регулювання суспільних відносин [70, с. 186].

Отже, конкретну міру залежності і відповідності між взаємними діями соціальних суб'єктів відображає в узагальненому виді поняття соціальної справедливості.

Соціально-регулятивна роль справедливості знаходить свій вияв у переліку функцій, які становлять собою специфічні напрями впливу на поведінку людей. Усі функції взаємопов'язані, діють в єдності та доповнюють одна одну. Основними серед них є: 1) ціннісно-співвимірні; 2) соціально-інтегративні; 3) відновлювальні; 4) вирівнювальні; 5) диференціальні; 6) стимулювальні (превентивні) [120, с. 216–220]. Ціннісно-співвимірні функції соціальної справедливості слугують оцінкою соціальної значущості суспільних явищ, виступають критерієм співвідношення цінностей та інтересів. Ціннісно-співвимірні та тісно пов'язані із нею соціально-інтегративні спрямовані на властивість соціальної справедливості вирішувати соціальні конфлікти та розв'язувати суспільні суперечності. Відновлювальна функція полягає в «перекладі на мову нормативних вимог» соціальних закономірностей, що виражають тенденцію до відновлення життєвих умов у життєдіяльності людей. Вирівнювальна та диференціальні функції соціальної справедливості

виокремлювали ще античні мислителі. Зокрема, Аристотель вважав, що справедливість буває двох видів: вирівнювальна і розподільна (тобто диференціувальна). Вирівнювальну справедливість він розглядав як забезпечення рівноваги між збитками та вигодою для кожної людини, а сутність розподільної функції зводив до пропорційного поділу збитків та вигоди між членами суспільства. Загалом, концепція взаємодії вирівнювальної та диференціувальної функцій справедливості в подальшому лягла в основи багатьох світоглядних концепцій учених, зокрема Ж.-Ж. Руссо, соціалістичної парадигми філософії та права тощо. Вирівнювальна функція справедливості виявляє себе через вимоги забезпечення рівного правового статусу суб'єктів та відносин користування матеріальними й духовними благами і несення певних соціальних зобов'язань перед суспільством. Диференціувальна функція, навпаки, встановлює залежність обсягу і змісту прав та обов'язків членів суспільства і специфічних чинників: умов життя, трудової діяльності, заслуг, досягнень тощо.

У зрілому суспільстві ці дві функції взаємодоповнюють одна одну. Соціальна диференціація тут спрямована не на створення несправедливих переваг одній особі за рахунок іншої, а на компенсацію, наскільки це можливо і доцільно, природної та соціальної нерівності [233]. Стимулювальна, або ж попереджувальна (превентивна), функція соціальної справедливості виокремлюється з її відповідності вимогам суспільного прогресу та, у певному контексті, постає як результуюча функція функцій попередніх.

Ідея соціальної справедливості завжди певним чином звернена не тільки в теперішнє, але і в майбутнє. У ній зафіксовані кращі, передові еталони поведінки, містяться соціальні орієнтири та ідеали. Визначаючи можливість та критерії застосування відновлювальних заходів, рівномірного та пропорційного розподілу прав та обов'язків між людьми, принцип справедливості діє на їхню діяльність, стимулюючи суспільно корисну активність, попереджуючи вчинення суспільно небезпечних діянь. Окрім того, справедливість по-різному функціонує на різних рівнях суспільної свідомості. З цієї точки зору можна

виокремити ідеологічний (справедливість – принцип) та психологічний (справедливість – почуття) рівні. За способом формування соціальної справедливості її поділяють на офіційний (юридичний) та неофіційний (побутовий) рівні [269, р. 605–623].

Підсумовуючи аналіз проблематики соціальної справедливості, варто зазначити, що соціальна справедливість як категорія належить радше до сфери суспільної свідомості, аніж до сфери суспільного буття. Інша річ, що цілком закономірно наголошується, що поряд з ідеологічними компонентами до сфери соціальної справедливості належать також об'єктивні закономірності соціальної взаємодії, або ж об'єктивні якості суспільних відносин. Проте наголос цей має стосуватися лише одного з компонентів соціальної справедливості – її здатності відображати під певним ціннісним кутом ці закономірності [26, с. 4–7; 197, с. 33–38].

Відображення соціальних закономірностей в принципі соціальної справедливості діалектично пов'язане з його регулювальним впливом на суспільні відносини. Однак соціальна справедливість не має зводитися лише до сукупності суспільних відносин, адже в такому разі доводилося б визнати, що за відсутності справедливості немає й самих суспільних відносин між людьми, тоді як соціальні відносини існують так чи інакше, незалежно від того, чи оцінюються вони як справедливі. Водночас вимога справедливості в поведінці людей призводить до певного впорядкування стану суспільних відносин. Такий стан речей можна охарактеризувати як своєрідний режим соціальної справедливості в конкретному суспільстві [223, р. 398–415]. Режим соціальної справедливості, у зазначеному вище розумінні, стає соціально-правовим плацдармом для формування ядра правопорядку і моральності. Тож визнання соціальної справедливості принципом нормативного регулювання дає змогу здолати однобічний погляд на цю категорію як на переважно моральну, або притаманно правову, дозволяючи інтегрувати ці дві площини. Будучи основоположним базисом усієї системи нормативного регулювання, соціальна справедливість цілком закономірно проникає і проявляється в кожній із

ззначених вище площин: у моральній складові суспільства, його правовій системі, громадських та політичних інститутах суспільства тощо, і, що найголовніше, слугує необхідним засобом їх узгодження та гармонізації. З іншого боку, такий стан речей дискредитує потребу розгляду соціальної справедливості як відокремлених понять – справедливості як моральної оцінки та справедливості як правової норми, адже запропонована вище інтегративна концепція дає змогу не просто об'єднати, а й змістовно та функціонально синтезувати запропоновані вище зрізи соціальної справедливості.

Слугувати реалізації принципу соціальної справедливості може і має юридична відповідальність, позаяк вона є видом відповідальності соціальної та має конкретні функції. У цьому контексті не зайвим буде наголосити, що одна з основних стратегічних функцій права є попередження правопорушень, або ж функція превенції. Тож загальне попередження правопорушень припадає на долю юридичної відповідальності крізь призму обов'язків щодо невчинення певних дій, які покладаються на суб'єктів правових відносин.

Механізм загальнопопереджувальної дії правових норм на свідомість людей у юридичній літературі тлумачать не однозначно. Існує думка, відповідно до якої правової норми діють на людей тільки або переважно шляхом закладеної в санкції загрози застосування покарання. У такому разі соціальна відповідальність має місце за рахунок правової охорони суспільних відносин засобами залякування та страху настання покарання. Щоправда, існують й інші точки зору, відповідно до яких механізм дії права на суспільні відносини зовсім не зводиться до покарання чи загрози покарання. В умовах зрілого суспільства, більша частина якого солідарна з вимогами закону, на перший план висувається як саме проголошення певних діянь злочинними, так і правовиховна діяльність, що полягає у правовій пропаганді та створює для правоохоронних органів оптимальне поле для діяльності [213; 244; 266, р. 63–91].

Якщо про зв'язок попереджувальної функції права та її органічного зв'язку з принципом соціальної справедливості сперечатися не доводиться, то

про зв'язок іншої функції права – відновлювальної і соціальної справедливості можна вести дискусії. Основна причина дебатів та сумнівів на цю тему стосується центру тяжіння, який в такому ракурсі відразу зміщується в бік примусу, основні риси якого відображаються в покаранні, тоді як у випадку з попереджувальною функцією все навпаки – на високий рівень правосвідомості.

Що ж лежить в основі феномену соціальної відповідальності? Що зумовило його виникнення, актуальність та стало поштовхом до вкорінення в науковому обігу і правовій системі? Поява феномену й терміна «соціальна відповідальність» закономірно пов'язана з іншим менш науковим, зате більш практичним та наочним терміном «зовнішній ефект», або «екстерналія». Останній більшою мірою стосується технічних та економічних наукових галузей, але активно використовується для розкриття суті досліджуваної нами проблематики соціальної відповідальності. Зовнішні ефекти, або екстерналії – це довільна, ненавмисна дія на довколишній світ засобів або продуктів виробництва, економічного розвитку. Відтак зовнішні ефекти – це щось довільне, несистемне, хаотичне, нецілеспрямоване, здатне чинити вплив і негативний, і позитивний. Такий стан речей дає вказівку на те, що екстерналії, або зовнішні ефекти, можуть бути як доречними, корисними для конкретних суб'єктів та об'єктів, так і шкідливими, загрозливими. Прикладом позитивних екстерналій корпоративного впливу можна назвати розвиток інфраструктури регіону, появу нових транспортних розв'язок та маршрутів, створення нових робочих місць, підвищення зайнятості населення. Прикладом негативних екстерналій корпоративного впливу можна вважати забруднення навколишнього середовища: ґрунтів, земель, вод, повітря тощо.

Отже, саме наявність екстерналій, або зовнішні впливи зумовили виникнення феномену соціальної відповідальності. Такий стан речей стосується не тільки мікрофеномену соціальної відповідальності колективної особи – великого підприємства, а також соціальної відповідальності індивідуальних осіб. Для прикладу, людина вдома здійснює той чи інший вид ремонтних робіт, що не завжди відбувається в денний час доби, який відведений для такого виду

робіт згідно з нормативами та положеннями закону. Така особа, хоч і без прямого умислу, чинить систематичний негативний зовнішній вплив на жителів сусідніх квартир та поверхів. Особа не має наміру доставляти їм дискомфорт у вигляді створення зайвих шумів, проте такий стан апріорі вимальовується як неминучі наслідки, які особа ігнорує. Якщо є відповідальність, то однозначно є й вина. Особа усвідомлює, або ж мала б усвідомлювати, що такі роботи провадити не можна, однак їй це байдуже, або ж її ставлення соціально безвідповідальне. З погляду філософії імперативних галузей права, соціальну безвідповідальність було б доречно охарактеризувати як діяння (може відбуватися і у формі дії, і формі бездіяльності), що є винним (у вигляді протиправної недбалості або байдужості, проте без прямого умислу) та морально й економічно караним, а в окремих випадках карається і законодавством.

Якщо говорити про українську державу, то лише окремі, дуже вагомні прояви соціальної безвідповідальності можна зарахувати до таких, що є караними. Ідеться лише про ті випадки, коли разом із порушенням норм ділового обороту, етики, добросусідства відбулося порушення законодавчих норм. В усіх інших випадках єдиним покаранням за прояви соціальної безвідповідальності індивідуальних осіб є моральний осуд та несхвалення, а щодо колективних осіб – то й економічні санкції стосовно їхніх колег, партнерів та конкурентів по справі. Більше того, якщо індивідуальна чи колективна особа є соціально відповідальною, це здебільшого виявляється в їхній щоденній поведінці. Утримуватися ж від проявів соціальної безвідповідальності ще не означає бути соціально відповідальним.

Щодо індивідуальних осіб, то їхня соціально відповідальна поведінка здебільшого виявляється в соціальній активності: людина всіляко намагається стати корисною для суспільства й довкілля, в якому вона проживає; не цурається, а, навпаки, всіляко долучається до соціальної допомоги та суспільної користі. Колективна особа, якщо це велике підприємство чи корпорація, виявляє свою соціальну відповідальність крізь призму філантропії та меценатства, покращення локального добробуту, що, врешті, повертається їм

сторлицею у вигляді впізнаваності та просування бренду, реклами та залучення інвесторів. Адже соціально відповідальне ведення бізнесу є чи не найпривабливішим чинником для потенційних інвесторів. Жоден інвестор не захоче вкласти кошти в компанію, що у своїй діяльності не керується принципами прозорості, звітності перед спільнотою тощо [263, р. 19].

Наприклад, учений Л. Кот вказує на існування тріади чинників соціальної відповідальності («бізнес – держава – суспільство»), які свідчать про те, що і конкретна індивідуальна особа (хай там як, а колективна особа це не щось, що протистоїть особі колективній, а навпаки – сукупність індивідів, що об'єднані єдиним формуванням та становлять певну монолітність), і корпоративний суб'єкт є соціально відповідальними або не є такими. До уваги тут здебільшого беруться такі фактори: 1) відповідальність колективної особи-корпорації перед власними працівниками й акціонерами (наприклад, своєчасна виплата заробітних плат та дивідендів); 2) відповідальність підприємства перед державою, її органами й організаціями (наприклад, своєчасна сплата податків і мита); 3) відповідальність перед суспільством на загальноприйнятих засадах (ресурсна підтримка мистецтва, науки, освіти в регіоні тощо) [251, р. 34]. Ось чому сама лише добра воля і сумлінність кожного з індивідуальних осіб-членів компанії може стимулювати ріст соціальної відповідальності колективної особи. А це можливо у випадку, коли керівництво відповідально ставитиметься до своїх працівників. Тож недаремно першою ланкою цієї тріади вказано відповідальність перед власним колективом. Це умова, без якої неможлива реалізація двох інших складників.

Соціальна відповідальність колективної особи перед індивідуальною чи індивідуальною перед індивідуальною – осердя соціальної відповідальності в цілому та запорука правової держави. Відповідальність цивілізаційної спільноти, кожного з її членів – головна умова нагромадження соціального капіталу.

Людський ресурс – основний суб'єкт у безперервному процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання ресурсів та капіталу.

Міжнародна організація CAF впродовж багатьох років складає і публікує рейтинг World Giving Index, який відображає соціальну відповідальність суспільства крізь призму благодійництва, переважно індивідуальних осіб, як допомоги незнайомцям, грошових пожертв, волонтерства.

За даними, що репрезентують 2019 рік, до першої п'ятірки рейтингу входили Республіка Індонезія, Австралія, Королівство Нова Зеландія, США, Республіка Ірландія. Найменш схильними до пожертвувань виявилися жителі Грузії, Афганістану, Марокко, Ємену. Україна за підсумками цього рейтингу посідає 81-ше місце. Як зазначає автор, найбільший відсоток пожертвувань становлять грошові кошти. Волонтерська діяльність та допомога незнайомцям займають друге і третє місця відповідно із значним відставанням від показника фінансової допомоги [218]. Така соціальна відповідальність особи характеризується кореляцією із суспільними запитами, соціально-економічними засадами державної безпеки, зміцненням її правових традицій тощо. Індивідуальна соціальна відповідальність у такому ракурсі є вагомою, позаяк кожен з індивідів формує колектив. Колективна ж відповідальність є більш помітною і такою, що залишає по собі соціально значущі наслідки.

Держава чинить регулятивний вплив на суб'єктів соціального життя, зокрема на корпорації та підприємства, за допомогою властивих їй засобів впливу. Держава здатна заохочувати позитивними елементами правового регулювання (дотації, субсидії, субвенції), у випадку колективної особи – поводитися соціально відповідально. І навпаки. Держава здатна накладати санкції на осіб, котрі несумлінно ставляться до виконання своїх соціальних обов'язків. Наприклад, накладати додаткові податкові зобов'язання тощо [126, с. 24]. Якщо намагатися проаналізувати основні моделі соціальної відповідальності в порівняльно-правовому аспекті, то можна простежити наявність певних просторово-часових особливостей. Зокрема, як зазначає О. Охріменко, існує дві типові моделі соціальної відповідальності колективних осіб – американська та європейська моделі. Особливість першої виявляється переважно в забезпеченні передумов для належних умов праці, створенні та

гарантуванні гідної заробітної плати й соціального страхування для працівників та членів їхніх сімей, перманентному підвищенні якісних показників професійної компетентності членів колективу за допомогою навчально-освітніх програм, тренінгів, курсів підвищення кваліфікації, фінансовій та соціальній підтримці членів колективу в раптових форс-мажорних обставинах та допомозі колишнім працівникам-пенсіонерам тощо. Характерними особливостями європейської моделі соціальної відповідальності, на протигагу американській, є поділ на соціальну відповідальність індивідуальних осіб (так званий базовий рівень) та відповідальність колективних осіб (інакше кажучи – колективну відповідальність). Так звана базова соціальна відповідальність виявляється у професійній поведінці, що відповідає нормам, правилам, приписам, які закріплені в нормативно-правових актах. Найчастіше базова відповідальність виявляється у своєчасній сплаті податків, правильній фіскальній поведінці, своєчасній виплаті заробітної плати своїм працівникам, покращенні показників зайнятості населення в регіоні тощо. Наступний – вищий – рівень європейської моделі соціальної відповідальності називається корпоративний та виявляється в забезпеченні членів трудового колективу тієї чи іншої корпорації належними умовами не лише для праці, а й життя загалом. Це відбувається шляхом будівництва житла для своїх працівників, розбудови інфраструктури прибудинкових територій тощо.

Отже, американська модель більше орієнтована на соціальний захист сім'ї працівника, розв'язання їхніх соціально-фінансових проблем, а європейська модель розподілена на кілька рівнів та спрямована на підвищення якості професійного життя своїх працівників, як наслідок – перспективи покращення показників власної справи. Окрім цього, і американська, і європейська моделі соціальної відповідальності орієнтовані на матеріально-технічне забезпечення учнів та студентів зі шкіл-інтернатів та малозабезпечених сімей, проведення інтернет-зв'язку належної якості, організацію обміну студентами через посередництво науково-освітніх програм, виплату стипендій студентам із високими показниками успішності,

фінансування грантів та виплату призів переможцям навчально-наукових конкурсів; надання простору для мистецьких виставок і галерей, підтримку культурно-духовних проєктів; сприяння проведенню наукових конференцій та семінарів [157].

2.1.1. Іntenціональний і феноменологічний виміри соціальної відповідальності

Загалом, термін «відповідальність» своєю науковою генезою сягає періоду XVIII ст. (періоду стрімкого поширення та використання технічних засобів для спрощення людської праці). Відповідальність передбачає взяття на себе окремим суб'єктом наслідків від вчинюваного, вчиненого, або запланованого діяння. Соціальну відповідальність загально-теоретично трактовано у двох ракурсах: 1) як обмежувач дій окремого суб'єкта стосовно інших йому подібних; 2) «процент виплати суспільству», який зобов'язані робити корпорації / підприємства, або як компенсація за виробничі процеси (що закономірно не є безвідходними), або через проведення м'якої форми рекрутингу (розширення власного персоналу), або через соціально-корисні заходи. Соціальна відповідальність постає фактор-умовою життєдіяльності кожної людини як члена суспільства. Вона постає результатом синтезування та інтеграції двох термінів: соціальне та відповідальність. Природа досліджуваного феномену диктує потребу проведення первинного аналізу категорій «соціальність» та «відповідальність».

Термін «соціальне» («соціальність») походить від латинського «socius», буквальний переклад якого означає «спільний» «спільність», «спільнота» [132, с. 498]. Що стосується категорії відповідальності, то в античній філософії вона пов'язувалася головню з категорією обов'язку та передбачала честь, гідність, мораль, свободу, добро, зло. Такий стан справ вказує на подвійну природу категорії відповідальності, адже, з одного боку, вона постає обов'язком (зовнішній примус), а з іншої – боргом (внутрішній примус).

Модерний аналіз категорії соціальної відповідальності пропонує власні візії філософії відповідальності, серед яких провідними є: 1) розуміння соціальної відповідальності як взаємовідносин між особою та колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення, взаємних вимог, що ставляться один до одного; 2) відносини узалежнення людини від того чи іншого чинника, що сприймаються нею ретроспективно або перспективно як визначальна основа для ухвалення рішень і вчинення діянь, що безпосередньо чи опосередковано спрямовані на прийняття рішень щодо збереження конкретного чинника чи сприяння йому. Таке визначення соціальної відповідальності поєднує в собі дві категорії «соціальність» та «відповідальність», воно інтегрує ці два поняття, синтезує між собою. Ба більше, такий підхід до справи вказує на те, що відповідальність апріорі є соціальною, позаяк завжди має адресата. Неможливо бути відповідальним ні перед ким, а лише перед однією чи декількома індивідуальними або колективними особами, або ж перед самим собою. Цей факт вказує на інтерсуб'єктивність соціальної відповідальності.

Спірний характер категорії соціальної відповідальності зумовлений і тим, що більшість дослідників розглядає соціальну відповідальність лише як соціальну відповідальність бізнесу. Окремі вчені відзначають і певну термінологічну плутанину: на початках більшість дослідників асоціювали термін соціальної відповідальності з терміном «корпоративна соціальна відповідальність», тобто маючи на увазі лише зв'язки бізнес-структур (корпорацій, підприємств, фірм тощо), які об'єднують виробництво, технології і людину (яка працює, споживає чи постає як нейтральна одиниця) та суспільство (окремі соціальні групи, або окремі підсистеми суспільства) [225, р. 19–21].

У юридичній літературі і справді часто можна зустріти соціальну відповідальність суто в корпоративному аспекті, хоча це надто вузьке і неповне розуміння. Згодом на позначення «вузької» соціальної відповідальності почали вживатися термін «корпоративна соціальна відповідальність». Саме ця категорія стосується соціальної відповідальності бізнесу, тоді як широке розуміння сенсу соціальної відповідальності торкається соціальної відповідальності в цілому.

У дослідженні соціальної відповідальності варто виокремити таке питання як соціальна відповідальність бізнесу – це інструмент зниження загроз та спосіб взаємодії бізнесу і соціуму. Соціально відповідальний у правовому та моральному аспекті бізнес – це запорука розв’язання базових соціальних проблем, наявних у суспільстві [283]. Як зазначає К. Левін, існує чотири функціональні ознаки реалізації соціально відповідального бізнесу: сталий розвиток суспільства, якість, добробут та соціальна злагода [253, р. 98].

Соціальна відповідальність бізнесу – це відповідальність корпорації за соціальну доречність своєї діяльності перед усіма своїми внутрішніми та зовнішніми адресатами, індивідуальними й колективними особами, перед соціумом загалом. Соціальна відповідальність бізнесу – це феномен та цілісна філософія, що охоплює відносини між корпоративними структурами та соціумом, який дозволяє досягти максимального суспільного прогресу, збереження екологічних систем, розвитку інфраструктури, покращення показників згуртованості суспільства, позитивних показників та стабільної динаміки зайнятості населення, підвищення відсотків спонсорської допомоги та меценатства, покращення якості життя суспільства в цілому. Врешті-решт, становлення соціальної відповідальності серед колективних осіб – процес, що закономірно складався з кількох періодів.

Еволюція соціальної відповідальності – це тривалий історичний рух. Його початки сягають другої половини 50-х років ХХ ст. Тоді йшлося про впровадження в науковий обіг цієї категорії, переважно стосовно особи індивідуальної, про наповнення її конкретними парадигмальними сенсами як практичного спрямування, так і змістами тих чи інших наукових шкіл. У 60-х роках ХХ ст. відбулося поглиблення теоретичних дефініцій, її поширення на колективну особу, популяризація та початок обговорення цієї категорії серед широких мас. Відбувалося це закономірно паралельно зі зростанням кількості промислових та корпоративних одиниць, з огляду на новітні правозахисні документи міжнародних організацій, створених після II Світової війни. У 70-х роках ХХ ст. відбулася диференціація тлумачень ідеї, принципів, засад

соціальної відповідальності; диференціація її напрямів, поява видової класифікації тощо. Цей процес був зумовлений першими практичними виявами соціальної відповідальності серед представників колективних осіб, їхньої оцінки громадськістю, першими результатами за підсумками такої діяльності. У 80-х роках ХХ ст. вперше з'явилася тенденція до скорочення в наукових доктринах кількості публікацій щодо тлумачення термінів соціальної відповідальності, натомість з'являються перші спроби позиціонувати до доцільності існування теорії соціальної відповідальності, та критики її досягнень та показників. У 90-х роках ХХ ст. відбулася трансформація наявних ідей соціальної відповідальності у прототип того тлумачення, яке є найбільш влучним до сучасних соціальних реалій. Для того періоду характерними були також систематизація накопиченого емпіричного матеріалу з досліджуваної сфери, інтеграція ідей провідних онтологічних та праксеологічних напрямів у соціальну та правову площину.

Суб'єктом такої відповідальності в нашому дисертаційному дослідженні є особа. Інше питання – індивідуальна (людина) чи колективна (трудовий колектив, підприємство, корпорація, спільнота, громада, суспільство, цивілізація). У цьому й суть інтенційного виміру відповідальності.

Така постановка питання вказує на об'єкт дослідження. Коло об'єктів, на які апріорі здатен посягати суб'єкт відповідальності чи, навпаки, активно сприяти його благополуччю. І це не лише екологія, довкілля, навколишнє середовище. Види об'єктів надзвичайно широкі, як і види суспільних відносин, у яких вони реалізуються. Це майбутнє нації, цивілізаційний прогрес, взаємоповага, соціальний порядок у країні, у колективі, добробут регіону, психологічний клімат колективу тощо.

По суті, вперше термін «соціальна відповідальність» був вжитий як такий у 60-х роках ХХ ст. у США, коли промислово-фінансові групи відчували натиск суспільства з приводу запиту на більш соціально відповідальну поведінку.

Потреба в соціально відповідальному бізнесі тоді була продиктована сумнозвісним прецедентом: суд звинуватив нафтову компанію British Petroleum

у загибелі одинадцяти працівників та тримісячному витіканні нафти в Мексиканську затоку [217]. Відтак суспільство почало вимагати не декларування соціальної відповідальності на папері, у статутах підприємств тощо, а наочності фактів соціальної відповідальності. Соціальний запит був спрямований на те, що великий бізнес повинен діяти не тільки правомірно, але й етично, йти назустріч очікуванням громади та навіть ініціювати донацію й повернення частини прибутків у фонди громад, де розташований бізнес. Саме тоді соціальна відповідальність, за аналогією з відповідальністю в цілому, набула широкого галузево-видового розгалуження. Основними аспектами теорії соціальної відповідальності стали: а) економічні аспекти, суть яких виявляється в тому, що бізнес підтримує стабільну економічну стратегію щодо дрібних вкладників та акціонерів. Стійка цінність останніх – умова соціальної відповідальності; б) правові аспекти, що полягають у чіткому дотриманні норм закону та морально-правових засад. Ідеться не тільки про легальність, а й про легітимність такого підприємництва, про добросовісну конкуренцію й дотримання локальних та вузькопрофільних нормативів і стандартів окресленої сфери бізнесу; в) етичні аспекти соціальної відповідальності мають чи не найцікавіше прецедентне підґрунтя. Про соціальну відповідальність в етичному аспекті почали говорити значно пізніше, аніж в економічному та юридичному. Найчастіше її пов'язують із прецедентом, що мав місце в компанії Apple Inc., коли за невеликий період часу на виробництві цієї марки смартфонів на китайському заводі Foxconn дев'ятеро працівників наклали на себе руки. Висока суїцидальна готовність імовірно була пов'язана з низькою заробітною платою працівників, тож опісля тих трагічних подій її підняли вдвічі [211]; г) філантропні аспекти соціальної відповідальності стосуються повернення частини ресурсних прибутків підприємств (часу, коштів, благ) у фонд громад, де вони розташовані. Як приклад можна вказати діяльність французького косметичного бренду L'oreal, що регулярно здійснює благодійні внески у фонд розвитку навколишнього середовища та сприяння фауні регіону, де знаходиться виробництво [209].

Термін «соціальна відповідальність» дуже часто асоціюють із терміном «етична поведінка». Проаналізуємо спільне і відмінне у цих двох категоріях. Позаяк етикою є об'єднання суспільних стандартів, еталонів та вимог, що ґрунтуються на засадничих суспільних принципах, то етична поведінка особи – це такі поведінкові акти і діяльність, які вписуються у ці стандарти, реалізуються без виходу за їхні межі. Тож етична поведінка передбачає діяльність людини, що ґрунтується на константі не чинити шкоди своєму ближньому та всім навколишнім – природі, людині, світу довкола. Виходячи із цього судження, можна припустити, що етична поведінка та соціальна відповідальність є синонімами. Але чи справді це так? Щоб зрозуміти це, проаналізуємо стандарти етичної поведінки великих компаній.

Найпоширенішою світовою практикою є позначати свою продукцію маркувальним знаком Fairtrade, що означає відповідність правилам справедливої торгівлі, справедливого ціноутворення та збереження засад етичної поведінки. Ці стандарти розроблені в США та характерні для англо-американської правової традиції. Не менш популярним з погляду етики корпорацій є знак Міжнародної Асоціації Справедливої Торгівлі (International Fairtrade Certification), що гарантує ведення бізнесу в межах стандартів дотримання умов праці, заробітної плати, дитячої праці тощо. Етичний аспект тут скерований радше на етику працедавців до працівників, тобто так звану внутрішню етику бізнесу, та стосується переважно романо-германського типу держав. Маркування виробленої продукції написом Max Havelaar передбачає надходження частини коштів від прибутку на допомогу населенню, що задіяне у виробництві та проживає у країнах третього світу, зокрема на поліпшення умов їх життєдіяльності та праці. Позначка продукції Der Blaue Engel вказує на відсутність у виробничому процесі та готовій продукції речовин, які здатні завдати шкоди здоров'ю людини чи довкіллю, тимчасом як Forest Alliance Certified вказує на постачання продукції виключно з екологічно чистих плантацій, а також ферм тощо [101, с. 103–106].

Якщо пункт один та чотири з наведеного вище переліку стосується зовнішньої етики, тобто такої, яка спрямована на зовнішні цільові категорії, то

пункти два і три – приклад внутрішньої етики, що стосується працівників тієї чи іншої компанії.

Зовнішня етика корпоративних одиниць спрямована на зростання ефективності функціонування на економічному ринку, забезпечує сталі перспективні зв'язки з оточуючими їх учасниками соціально-економічного життя, як-от держава та її органи, колеги, конкуренти, громадські організації, споживачі. І тут важливо відразу зазначити, що сумлінна етична зовнішня поведінка апріорі оцінюється суспільством як соціальна відповідальність, маркерами якої є рекомендації чи дорікання на продукцію з боку колег та споживачів, органів державної влади відповідної компетенції (Податкова та Митна служби), кількість звернень до локальних органів у сфері захисту прав споживачів, кількість одиниць повернутого товару, витрачених коштів на компенсацію моральної та матеріальної шкоди.

Якщо ж вести мову про внутрішню етику поведінки корпорацій, то її позитивним маркером можна вказати психологічний клімат у колективі, достатній матеріальний добробут та соціальний захист власних працівників, недопущення дискримінаційних проявів за низкою поширених ознак, таких як гендер, національність, релігійні погляди, сексуальні вподобання. Соціально відповідальною вважатиметься така етика корпорацій, яка мінімізує кількість скарг працівників до вищого керівництва щодо дій колег або нижчого керівництва, забезпечення належних умов праці, встановлення заробітної плати та соціального пакету, що не є нижчим за середньостатистичний у регіоні тощо.

Враховуючи усі наведені вище детермінанти, логічно було б називати етичну поведінку не синонімом, а запорукою та передумовою соціальної відповідальності, адже остання має шанси бути реалізована за умови гарантованості першої. Варто зазначити, що на сьогодні, як ми вже зауважували в нашому дослідженні, поняття соціальної відповідальності вийшло за межі абстрактних категорій свідомості, чи категорій провідних парадигм теорії та філософії права. Міжнародні організації охоче вводять категорію соціальної відповідальності у свою нормативно-правову

регламентацію. Наприклад, Зелена книга Європейського Союзу визначає соціальну відповідальність як інтеграцію соціальних та економічних аспектів у повсякденну діяльність колективних осіб (підприємств) та в їхню співпрацю із зацікавленими сторонами на добровільних засадах [66]. Всесвітня ділова рада за сталий розвиток визначає соціальну відповідальність як обов'язок корпорацій сприяти стабільному розвитку та благоденству, співпрацюючи з власними працівниками, їхніми родинами, спільнотою та соціумом. Найвищими позитивними показниками соціальної відповідальності володіють три світові компанії, серед яких Google, Microsoft та The Walt Disney Company. Вони впродовж років посідають провідні місця в рейтингу соціально відповідальної репутації [66]. Так, О. Пирог, І. Пасінович та О. В. Руденко, О. М. Кондратюк, А. С. Горєва переконані в тому, що ці організації споріднює спільна візія соціальної відповідальності як базової та провідної стратегії ведення комерційної діяльності, яка проходить крізь різні вектори їхньої діяльності та ґрунтується на розбудові толерантних і взаємовигідних стосунків із працівниками, колегами, покупцями контенту, товарів та послуг, акціонерами, органами державної влади тощо [129, с. 181–190; 143]. Окрім того, такі компанії є піонерами введення стандартів соціальної відповідальності колективних осіб щодо стандартування робочих місць трудового колективу, етики поведінки, підтримки навколишнього середовища, спільнот, де розміщені офіси корпорацій тощо.

Ведучи мову про етичну поведінку та соціальну відповідальність особи, варто загадати термін соціального капіталу. Соціальний капітал – це ключова передумова та ресурс формування соціальної відповідальності особи як суспільного інституту, що є водночас і його (соц. інституту) результатом.

Розгляньмо вплив соціального капіталу на соціальну відповідальність особи. Отож, напрямками такого впливу є: 1) суспільні накопичення (зв'язки, статус, довіра, репутація) де-факто усувають бар'єри та перепони на шляху до збалансованого позитивного розвитку корпорації, а відтак до формування соціальної відповідальності; 2) накопичений суспільний ресурс дозволяє

співвідносити свої перспективи та плани з перспективами та планами розвитку спільноти, де розташована корпорація; 3) звичай, традиції, моно-норми, релігійні та соціальні норми, акцептовані в результаті співпраці з громадою, дозволяють формувати достатній рівень правосвідомості колективної особи, а головне такий, що вдало корелює з правовими цінностями регіону, соціально-правові погляди та переконання громади стають спільними чи бодай наближеними з корпоративними принципами; 4) соціальний капітал дає змогу ефективно забезпечувати зворотний зв'язок, моніторити соціальні настрої, мати доступ й отримувати відомості, які в жодному іншому випадку не були б доступними. А, як відомо, жоден ресурс не може бути ціннішим за інформацію.

З іншого боку, соціальна відповідальність формує й утворює соціальний капітал, гарантує та захищає його. Практично всі без винятку поведінкові акти, що відповідають стандартам соціальної відповідальності, сприяють накопиченню стабільних, довірливих та взаємосприятливих відносин із власним трудовим колективом та громадянською спільнотою, де розташована корпорація. Як стверджують О. А. Хілуха та М. М. Надейко, є кілька концепцій, які пояснюють, як саме соціально відповідальна поведінка накопичує соціальний капітал. Провідна з них пояснює накопичення соціального капіталу завдяки тому, що корпорації з регулярними високими показниками соціальної відповідальності вносять у свою професійну діяльність обов'язки розв'язання основних проблем інфраструктури та довкілля. Цей підхід передбачає принципово новий для постсоціалістичних країн спосіб менеджменту підприємств [173, с. 32–40].

А втім, не лише ринок праці повинен бути соціально відповідальним. Не зайвим буде охарактеризувати соціальну відповідальність інших учасників суспільного життя, наприклад, сферу освіти, зрештою, і саму державу.

Так, на думку таких учених, як О. Іваницька, А. Панченко, Г. Панченко, соціально відповідальні заклади вищої освіти (надалі – ЗВО), на противагу колективним особам корпоративної сфери, окрім виконання своїх безпосередніх функцій, перманентно транслюють та передають молодшому

покоління наявні та привілейовані в суспільстві цінності й засади його функціонування [61, с. 40–44]. Кінцевий вигляд таких принципів і засад – рецепція молоддю і власне професійних, і загальносуспільних знань, принципів, навиків.

В. Тамбовцев вказує на три основні аспекти відображення таких результатів: 1) пізнавальні навички, вміння і знання, що в подальшому повинні стати основою для високорезультативної професійної діяльності та перспективи молодої людини бути соціально активною; 2) капітальні ресурси студента як майбутнього фахівця, що дозволять в майбутньому реалізуватися на ринку праці, мати всі шанси та перспективи претендувати на належний рівень доходів від своєї професійної діяльності та відповідний соціальний захист; 3) суспільний ресурс, що дозволяє накопичувати професійні знайомства та розвивати соціальні зв'язки задля можливості входження у професійні кола, уникнення та вміння розв'язувати конфліктні ситуації у таких колах тощо [166, с. 18].

У західному світі, зокрема в США, уже давно визнали потребу в тому, що ЗВО мають звітувати про підсумки своєї соціально відповідальної роботи. У другій половині 60-х років ХХ ст. Чиказький університет підготував перший в історії соціальний звіт за участю провідних науковців та педагогів, передусім юристів. Наслідуючи чиказький прецедент, чимало вишів держави почали вдаватися до такої діяльності. Так, університет Берклі (штат Каліфорнія) регулярно публікує часопис для місцевої соціальної спільноти, інформуючи її про соціально корисні діяння своїх студентів та професорсько-викладацького складу з питань власного внеску в поліпшення інфраструктури й довкілля регіону [61, с. 42–44].

Така часописна звітність формується за кількома критеріями, основними серед яких є: 1) здійснення вишами виплат своїм працівникам на відпустки, лікарняні, пенсії; 2) фінансовий ресурс, затрачений на облаштування власної та прилеглих територій; 3) внесок в економіку шляхом наповнення місцевого бюджету за рахунок податків, сплачених із доходів, які отримані внаслідок коштів, сплачених студентами за навчання, зокрема нерезидентами регіону; 4) репрезентація кількості робочих місць регіону, що створені в результаті

існування університету та його кампусу; 5) показники наявних та майбутніх перспектив підвищення духовно-культурного статусу місцевого населення завдяки заходам, які проводять вищі, можливості навчання у ЗВО високого гатунку тощо [204, с. 57–62].

Зрештою, соціальну відповідальність держави можна визначити як режим функціонування державної влади, що спрямований на одержання позитивних та прогресивних соціально-економічних показників, шляхом формування адекватного та своєчасного правового підґрунтя, недопущення, попередження та протидії корупції в рамках виведення «з тіні» бізнесу, оздоровлення економіки тощо. Що стосується України, то станом на сьогодні в нас, як і в більшості інших держав пострадянського простору, немає такого суспільного запиту, як і зразка звіту, який мали б регулярно публікувати принаймні провідні ЗВО.

Переходячи індуктивно-дедуктивним методом від часткового та видового до загального, спробуймо промоніторити інтенційний вимір соціальної відповідальності держави. Зрештою, соціальна відповідальність держави характеризується системно утворювальним та багатofункціональним характером, вона стає запорукою основних засад модерного управління державою, адекватного функціонування державного апарату, створення правильної репутації інститутів держави, її службовців, стає запорукою соціально відповідальної поведінки чиновників та службовців держави, юридичних осіб тощо [143]. І хоча соціальна відповідальність владної еліти не є тотожною соціальної відповідальності держави, є між ними і багато спільного. Адже задекларовані в законі норми-цілі є логічними і правильними, проте їхня реалізація закономірно пов'язана з реалізацією їх наявною правлячою елітою. Стабільний соціальний розвиток держави та суспільний прогрес впливають з контексту соціальної відповідальності влади.

Отож можна зазначити, що основний вияв соціальної відповідальності влади – це розумне управління державою, а в її межах – суспільний, фінансовий, інвестиційний, духовно-культурний розвиток соціуму. Умовами соціальної відповідальності влади (і де-юре, і де-факто) є прозорість та наявність зворотного

зв'язку. Соціально відповідальна влада, яка прямує до соціального прогресу, охоче й регулярно звітує перед громадянами про підсумки своєї роботи, виконані обов'язки та повноваження. Тож позиція влади має ґрунтуватися передусім на ідеї перспективи практичної реалізації задекларованих принципів. Неможливо уявити успішну в економічному та соціальному плані державу без соціальної відповідальності. Дії влади завжди мають бути чітко визначені, прогнозовані, відповідати завданням економічного та соціального прогресу країни, а наріжним каменем соціальної відповідальності має стати проведення демаркаційних меж між запитом економічного й суспільного прогресу та правовим полем, у якому здійснює свої повноваження державна еліта.

Важливим методом соціально відповідальної держави є ведення соціального діалогу, у межах якого відбувається заохочення на власному прикладі і роботодавців різних секторів економіки, і працівників, трудових колективів та їхніх об'єднань до соціально відповідальної поведінки. Загалом, соціальна відповідальність розглядається і як специфічний вид соціальних відносин та відповідний результат соціально орієнтованої економіки конкретної держави, і як вагома детермінанта її політичної, соціально-функціональної та фінансової грамотності.

Економічна доцільність та правова економія – ті принципи, синтез та інтеграція яких мають стати запорукою соціально відповідальної держави. Тож економічний успіх не може і не має бути реалізований поза правовими рамками, натомість право – його лаконічність, простота, доступність та прозорість, а також легітимність як визнання народом – є рамками й гарантіями економічної компоненти.

Підсумувавши вищевикладене, ми формуємо уявлення про зародження та основні напрями еволюції поняття соціальної відповідальності з точки зору інтенціології на підставі аналізу прецедентного права. Далі варто розглянути, яке місце займає еволюція категорії соціальної відповідальності в теорії філософсько-правової науки.

2.2. Соціальна відповідальність як феномен суспільного буття

Як ми вже зазначали, соціальна відповідальність виявлялася у сфері суспільних відносин і сама постає як їхня специфічна форма. Відносини відповідальної залежності між людьми чітко проглядаються в так званих екстремальних умовах, коли від дій однієї людини залежить доля, а іноді й саме життя інших. Однак такі відносини треба розвивати і в інших сферах соціального спілкування людей: буденних, поточних ситуаціях. Адже вони реально існують поміж суб'єктом-носієм відповідальності та відповідною інстанцією, а визначаються об'єктом соціальної відповідальності.

Реальний взаємозв'язок між сторонами відповідальних відносин завжди зумовлений тим або іншим об'єктом відповідальності, у якому інтегровані інтереси співвіднесених сторін. На думку С. Рубінштейна, відповідальність – це складний духовний феномен, специфічний процес, у якому переплітаються раціональний, емоційний та вольовий компоненти. Як зазначає вчений, для пояснення будь-якого людського вчинку варто враховувати спонуки різного рівня в їхньому реальному переплетенні та взаємодії, вибір лінії поведінки людини, результати її взаємодії з іншими [142, с. 267]. Відповідальність формується розумом та знаннями індивіда, його переконаннями і почуттями, соціальним досвідом та стійкими звичками.

Соціальна відповідальність має складну структуру, себе вона охоплює зокрема: а) усвідомлення необхідності діяти у злагоді із суспільними вимогами і нормами як соціальними цінностями; б) усвідомлення своєї соціальної цінності і суспільної ролі; в) передбачення результатів вибору, рішень і дій; г) критичність і постійний контроль за своїми діями; д) прагнення до самореалізації; е) самоаналіз та самооцінка; є) готовність оцінювати свої дії; ж) соціально відповідальна діяльність. Як видається, соціально відповідальна поведінка виникає на одному із завершальних етапів, є ідеальним акмеологічним витвором зрілої індивідуальної чи колективної особи [270, р. 209–247; 275, р. 249–262].

Коллективну соціальну відповідальність формують колективний розум, колективна воля і колективні емоції. Це може спонукати до незбіжності особистісних і колективних інтересів. У реальному житті колективу можливі зіткнення інтересів, настанов, очікувань. Індивід може бути відповідальним, вчиняючи всупереч колективному рішення, і, навпаки, безвідповідальним, будучи з ним згідним. Колективна відповідальність лише тоді існує реально, коли вона постає передумовою вільного вибору визначеної поведінки кожного індивіда всередині монолітного колективу, відтак потребує психологічної сумісності членів колективу, взаємного погодження й адаптації функціональних комунікативних та особистісних якостей людей. Відповідальність у такому випадку полягає в умінні знаходити альтернативи в ухваленні своєчасних та оптимальних рішень для колективу і громади.

Відповідальність перед собою та іншими (або ж єдність психологічної та онтологічної сторін відповідальності) ґрунтується на тому, що природа відповідальності виходить зі самого індивіда, але її здійснення залежить від інших. Тож колективна соціальна відповідальність існує лише крізь призму індивідуальної (відокремленої) відповідальності.

О. В. Черкасов, скажімо, виокремлює дві причини безвідповідальності в колективі: 1) бажання вирішування питання одноособово, а проблеми – авторитарно та 2) бажання використовувати колегіальні методи керівництва з метою ухилення від індивідуальної відповідальності. Такий підхід (і його ми вважаємо правильним) є актуальним і в наш час [189, с. 134]. Тож почуття відповідальності виникає в колективі тоді, коли люди мають спільні інтереси та мету. З почуття відповідальності перед людьми починається усвідомлення потреб загалу. Міра відчуття відповідальності залежить від уявлення людини про саму себе та інших членів колективу, своїх колег. Воно формується в колективі в процесі взаємодії з іншими людьми. Аналіз відповідальності має принципове значення для пояснення поведінки людей та колективів. У такому разі соціальна відповідальність постає світоглядним імперативом переконання, що він (?) є стрижнем реальної поведінки особи, поєднуючи в собі бажане та

суще. Зміст соціальної відповідальності формується безпосередньо під дією світогляду. Він постає основою виховання соціальної відповідальності, позаяк формує в людині усвідомлення суспільного інтересу, допомагає їй у вчинках і діях, керуючись суспільними інтересами, свідомим служінням громаді, в якій реалізовує свою життєдіяльність індивід тощо.

Світогляд визначає спрямованість соціальної активності, а переконання – міру соціальної відповідальності особи. Під впливом світогляду формується здатність людини до певного регулювання своєї поведінки, своєї діяльності відповідно до певних світоглядних ідеалів. Показником зрілості світогляду та світоглядних переконань постає відповідність поведінки й діяльності індивіда очікуванням суспільства.

Існує сукупність певних механізмів, які формують світогляд людини, а поряд з ним і спрямованість соціальної відповідальності. Такі механізми можна поділити на чотири основні комплекси: евристичний механізм, що приводить в рух раціональний та вольовий потенціал особи, її потреби, інтереси, мотиви, творчі рішення тощо. Другий – це оцінювальний механізм, завдяки якому особа виявляє своє ставлення до матеріальних і духовних цінностей, схвалює їх чи відкидає, засуджує чи рецептує певні явища, дії, вчинки і вимоги, що їх до неї висуває група, колектив, громада. Щоб стимулювати й мобілізувати попередні два комплекси, існує мотиваційний механізм (третій комплекс) зі своїми елементами – потребами, інтересами, переконаннями, позиціями, прагненнями тощо. Сюди належить усе те, що в результаті постає «пусковим механізмом» особи як до конкретного поведінкового акту, так і до діяльності в цілому. Завершує сукупність комплексів механізм самоконтролю. Завдяки йому особа є деліктоздатною і, незважаючи на своє ставлення до тих чи інших реалій навколо, наділена можливістю діяти так, щоб її власні інтереси не суперечили інтересам групи, колективу, громади [109, с. 95].

Система «суб'єкт – об'єкт – інстанція» лежить на поверхні як зовнішня структура відповідальності, досліджуючи яку, можна точно визначити роль та значення об'єктивного і суб'єктивного, позитивного і негативного у

відповідальності. Отож зовнішня сторона відповідальності постає завершеною, цілісною тоді, коли містить в собі всі три елементи: суб'єкт, об'єкт та інстанцію. При випадінні на якомусь етапі будь-якого із цих елементів порушується взаємозв'язок і відповідальність позбавляється можливості бути вираженою на практиці.

У кожному конкретному акті відповідальної поведінки та діяльності наявні суб'єкт, об'єкт та інстанція. Зв'язок між цими елементами характеризується діалектичними ознаками, адже тут, як і у всіх інших відносинах, діє не лише прямий, а й зворотний зв'язок. Це означає, що не тільки суб'єкт відповідальний перед інстанцією, але й остання певною мірою відповідальна перед суб'єктом. Позаяк якщо кожен член суспільства відповідальний перед кожним громадянином, то й суспільство відповідальне перед кожним членом суспільства, наприклад, у сфері забезпечення засобами існування, захисті прав і свобод тощо. Правовідносини між суб'єктами й інстанціями можуть бути і безпосередні, і опосередковані через організації й заклади, соціальні цінності, інших посередників. У ролі суб'єкта відповідальності та інстанції можуть виступати окремі й колективні особи, колективи, громади, народи та нації, держави, об'єднання держав та інші соціальні спільноти. Суб'єктом відповідальності може бути навіть все людство, що іманентно проживає на Землі. У такому разі інстанцією відповідальності будуть прийдешні покоління. Водночас елементи, аспекти, компоненти соціальної відповідальності доречно не лише індукувати, але й дедукувати. Усі ланки соціальної відповідальності містяться не тільки розділено, формуючи монолітний феномен лише в поєднанні; усі три компоненти соціальної відповідальності властиві й одній особі, адже кожен індивід як автономний та унікальний суб'єкт усвідомлює себе автором власної відповідальної поведінки і як об'єкт у широкому розумінні вбачає сенс свого життя у служінні інтересам власного майбутнього та майбутнього соціальної спільноти, до якої належить. Контролюючою ж інстанцією в такому випадку є власна совість.

Отже, формальна структура відповідальності сама собою є достатньо інформативною. Суб'єкт відповідальності вказує та демонструє того, хто

відповідає, об'єкт дає вказівку на те, за що відповідає суб'єкт, а інстанція відкриває зміст іншого із суб'єктів – суб'єкта або ж особу, перед якою відповідальним є суб'єкт з приводу об'єкта. Ця конструкція не є чимось зайвим, теоретичним, чи бюрократичним, а має праксеологічний сенс саме в аспекті соціальної відповідальності, коли важливо чітко окреслити коло обов'язків у колективі, спільноті, громаді, усвідомити субординацію та взаємозалежність.

Якщо характеризувати види соціальної відповідальності, то можна застосувати такі критерії: I. За суб'єктом: цивілізаційна, державна, відповідальність громади тощо; II. За статусом суб'єкта: особиста відповідальність індивідуальної особи та відповідальність колективної особи; III. За видами: політична, етнічна, правова, моральна, етична, релігійна; IV. За спрямуванням: особистісна та індивідуальна. Різноманітні види відповідальності у структурі аналізу родового поняття соціальної відповідальності постають як системи. Своєю чергою кожен із видів соціальної відповідальності має структурні підрозділи.

Варто зауважити, що поміж суб'єктами відповідальності існує тісний взаємозв'язок, тобто взаємовідповідальність. Так, особа входить до суспільства через належність до різних колективів і тому, по суті, несе відповідальність перед суспільством. Упродовж тривалого часу простежується закономірність: у що більшу кількість колективів входить конкретна особа і що більше важливих функцій виконує, то вищою є її соціальна відповідальність. Заразом колектив, група також несе відповідальність за кожного свого члена. Причому в демократичних соціально свідомих реаліях межі цієї взаємовідповідальності різко зростають. Адже колектив і група відповідають за кожного свого члена не лише в контексті виробничої діяльності, це стосується й низки інших соціальних, репутаційних та морально-етичних показників.

Реалізація соціальної відповідальності розпочинається в момент вчинення тієї чи іншої соціально значущої діяльності, реалізації соціально значущого поведінкового акту. Залежно від суспільної оцінки такого поведінкового акту він може розцінюватися як суспільно відповідальний, доцільний та корисний, а

може становити собою шкідливе, реально чи потенційно, або ж суспільно небезпечне діяння. Відповідно до зазначеного вище, суспільна оцінка та реакція будуть різнитися: від схвалення та похвали до покарання й осуду. І це, власне, і є той момент, коли щодо особи розпочинає свою дію другий етап з переліку стадій соціальної відповідальності – її реалізація. Реалізація соціальної відповідальності розпочинається з моменту з'ясування факту дотримання чи недотримання соціальних норм та ідентифікації особи, яка є суспільно активною та корисною, або ж особи-порушника. Цей період є предметним і цікавим, позаяк містить саме ядро – механізм притягнення особи до відповідальності та покладення на неї обтяжень, що пов'язані із введенням у дію певних засобів соціального впливу, які закріплені в санкції порушеної статті. Види соціального впливу різняться залежно від виду суспільних відносин, під час яких були порушення норм. Порушення правової норми потягне за собою настання юридичної відповідальності. Порушення ж норми моралі – суспільний осуд тощо [37, с. 127].

Щодо форм соціальної відповідальності, то їх можна відобразити у вигляді переліку напрямів за такими критеріями: I. Перед ким особа є соціально відповідальною: власною персоною, колективом, суспільством; II. За кого особа є соціально відповідальною: за власну персону, за колектив в цілому і кожного окремого члена колективу; III. Який статус узагальненості має особиста соціальна відповідальність людини: за свої власні поведінкові акти та діяльність, за поведінкові акти та діяльність соціальної спільноти, до якої ця особа активно чи пасивно долучається.

Вагомим внеском у розробку теорії відповідальності можна вважати працю Д. Узнадзе, що порівнює зовнішні та внутрішні детермінанти поведінки, тим самим розкриваючи сенс психологічного механізму відповідальної поведінки особи [170, с. 284]. Згідно із цією теорією («теорія настанови») дії особи завжди передують настанови, яка з'являється в результаті взаємозв'язку людських потреб і ситуації їх задоволення. Така настанова – це цілісний стан суб'єкта, що свідчить про готовність до певних дій. Реалізується настанова в

імпульсивній або вольовій поведінці чи діяльності. В основі першої лежить настанова, яка виникає в результаті взаємодії актуальної потреби й актуальної необхідності її задоволення. Вольова поведінка, на відміну від імпульсивної, може бути реалізована і всупереч актуальній потребі. При загалом позитивному змісті теорії настанови існують все-таки деякі суперечності: з одного боку, настанова виявляється підсвідомою, такою, що передуює виникненню свідомих психічних процесів, а з іншого – допускається існування настанови у вольовій поведінці та діяльності особи. Свобода вольового акту, що виражається незалежно від актуальної потреби та актуальної ситуації, зовсім не означає, що поведінка та діяльність не є детермінованими. Вольові дії не менше детерміновані й закономірні, аніж довільні, імпульсивні, інтенсивні, рефлекторні, але закономірність їх детермінації зазвичай є зовсім іншою.

Усім видам соціальної відповідальності властиво тісно взаємодіяти, синтезувати елементи між собою та ставати діалектично єдиним наповненням соціальної відповідальності. Якщо ж порівняти моральну та правову відповідальність, то обсяг моральної буде ширшим. Адже, як відомо, і як в цьому можна переконатися на практиці, норми моралі постають злісними противниками будь-яких неетичних проявів: обману, клевети, образи, пліток, зверхності, ліні, тоді як право, як регулятор суспільних відносин, що має вищу юридичну силу, здатне карати лише за найбільш радикальні прояви неморальної поведінки – адміністративні та кримінальні правопорушення. Відтак правові норми орієнтують особу на дотримання необхідного, вказують на те, як є, на конкретний імператив, а норми моралі є радше нормами-цілями, вони демонструють той стан речей, до якого має прагнути соціально відповідальна людина. Мораль дає орієнтування на найвищий суспільний ідеал, на бажаний стан речей, дух, що пронизує те чи інше суспільство. Моральна відповідальність вирізняється своїми особливостями не тільки за змістом чи формою, а й за своєю історичною генезою. Пранорми, чи так звані мононорми суспільних груп та об'єднань, спершу виникали тільки як моральні, а вже з часом виокремлювалися в той чи інший вид, відображаючи динаміку й потреби суспільних відносин.

Політична та правова відповідальність з'являється лише тоді, коли виникають суспільні класи і держава, приватна власність. Проте основним завданням сучасної правової доктрини є аж ніяк не розмежовувати та зумисне диференціювати їх. Радше навпаки. Про дієвість соціальної відповідальності особи можна говорити тоді, коли всі її види та конкретні аспекти будуть зближатися, взаємодіяти та інтегрувати одна в одну. Це, по-перше, забезпечить високі показники соціальної відповідальності, а по-друге – посилить кожен із цих компонентів. Водночас нерідко простежуються розбіжності окремих аспектів різних видів соціальної відповідальності. Щоправда, вони є об'єктивно можливими, щоб їх усунути; мають приватний, а не загальний характер; не суперечать зростанню, розвитку й удосконаленню, тобто є діалектичними, такими, що властиві усім суспільним явищам і процесам.

Певні розбіжності видів соціальної відповідальності можуть бути зумовлені й породженням новітніх форм і процесів суспільного життя. Наприклад, феномен, що вже набув суспільного визнання і схвалення через наявну правову прогалину, ще не став юридично регульованим. Або ж навпаки: суспільство критикує певний вид аморальної (в його розумінні) поведінки, проте такі дії особи не є адміністративно- чи кримінально караними. Тож нерівномірність розвитку тих чи інших сфер суспільного життя, різний ступінь їх відносної самостійності щодо світоглядних переконань, динаміка суспільного життя та вплив світової спільноти, вплив глобалізації, пробіли і колізії соціальних регуляторів здатні спричинити порушення рівноваги всередині феномену соціальної відповідальності індивідуальних чи колективних осіб, змістити рівновагу. А втім, таке явище радше тимчасове і значною мірою саморегулятивне, не здатне спричинити вагомих руйнівних наслідків для суспільства. Тож, соціальні вимоги політичної, правової та моральної сфер соціальної відповідальності особи здебільшого ідентичні. Усі вони містять регулятивний, адміністративний, превентивний, захисний світоглядний компоненти, що різняться між собою за механізмом реалізації, обсягом та характером впливу.

Повернімося до розгляду питання еволюції терміна «соціальна відповідальність», який, як ми вже зазначали в підрозділі 2.1, вперше згадується в США в контексті так званого «нафтового» прецеденту 1960-х років. Так ось, сам цей термін було вжито у праці на сьогодні дещо забутого американського вченого М. Фрідмана, що побачила світ 1970 року. Імовірно вона стала спробою науки поглинути описаний раніше (див. пункт 2.1.1) «нафтовий» прецедент. Праця цього лауреата Нобелівської премії в галузі економіки була опублікована в часописі *New York Times* та стосувалася критики теорії соціальної відповідальності як такої [234, р. 173–178]. Автор називав соціальну відповідальність однією з найбільш підливних сил у модерному суспільстві та вважав, що єдиним суб'єктом, якому підприємство може бути щось винне, є його працівники.

Критика та контраргументи щодо позиції М. Фрідмана згодом надійшли від Дж. Елкінгтона, який у своїй праці «Канібали з виделками: потрійний підсумок бізнесу XXI століття» наголошував не тільки на доречності співпраці між підприємствами та громадами задля поліпшення навколишнього середовища, але й на прибутку та вигоді для обох сторін від такої справи [229, р. 231–232].

Загалом, якщо говорити про заокеанську наукову школу, то чи не найбільший внесок в еволюцію поняття соціальної відповідальності здійснив У.-Е. Демінг, який у своїй праці «14 поглядів на якість менеджменту» сформулював цілісну теорію соціальної відповідальності, суть якої полягала в тому, щоб: 1) припинити оцінювати (хвалити чи критикувати) бізнес лише за результатами його фінансової успішності; 2) усунути страх відповідальності [224].

Якщо ж намагатися досягнути еволюцію підходів до поняття соціальної відповідальності в США, то варто сказати, що спершу її розуміли не як особистісну самосвідомість того чи іншого представника корпоративного сегменту щодо своїх обов'язків, а як кінцевий контроль з боку відповідного структурного підрозділу виробництва за продуктами своєї діяльності. Тобто

навіть у 70–80-х роках ХХ ст., коли вже не стояло питання про те, що корпоративні організації «винні» щось і зобов'язані чимось суспільству, поняття соціальної відповідальності розумілося в так званому негативному (ретроспективному), а не позитивному (перспективному) аспекті й вимірі. Лише у 1990-х роках прийшло поступове усвідомлення того, що контроль за наслідками своєї праці для довкілля – це не «батіг», а «пряник», оскільки людство, планета та прибуток є взаємопоглинаючими категоріями. Подібно до того, як якість гарантує прибуток, соціальна відповідальність гарантує стійкий прибуток [261, р. 528–539].

Модерний праксеологічний вимір соціальної відповідальності достатньо соціально орієнтований, адже він вигідний; торкається питань добробуту лояльності споживача, перспектив фінансового прогнозування та ціноутворення. Звісно, це стосується передусім великих та успішних підприємств і корпорацій, вихідними принципами діяльності яких є розумність, добросовісність, підтримання репутації, далекоглядність перспектив тощо. Попри те, що багато підприємств та корпорацій, зокрема в Україні, є доволі успішними з погляду соціальної відповідальності, мало з них ведуть спеціальну інформаційну чи то звітну роботу перед громадськістю стосовно якісних показників своєї соціальної відповідальності [274, р. 2–17].

Дослідження дає підстави говорити про те, що більшість компаній є соціально відповідальними в екологічному сенсі (екологічна самосвідомість, послуги щодо поліпшення якості довкілля) – 98 %, у контексті сприяння зайнятості (створенні робочих місць для населення) – 66 %, а також у відповідальному добросусідстві (у контексті облаштування інфраструктури тощо) – 54 %. Дещо менш популярною є соціально відповідальна етика ведення бізнесу (прозорість бізнесу, його підпорядкування правовим принципам), благодійництво (здебільшого підтримка сиріт та спонсорство спорту), а також якість продукції (ініціатива стандартизації продукції, що виробляється, послуг, що надаються відповідно до стандартів міжнародних організацій). Окрім цього, факт варто вказати й на те, що вектори соціальної відповідальності суттєво

варіюють у зв'язку з їхнім суб'єктним складом, напрямом корпоративної діяльності (чи підприємництва), яка перманентно здійснюється. Тож металургійним компаніям властиво бути відповідальними екологічно та в контексті створення робочих місць, сприяти зайнятості населення. Для торговельних мереж, що займаються роздрібною торгівлею, характерні напрями благодійності та соціально відповідального добросусідства тощо [277].

Отже, якість сама собою апелює до категорії соціальної відповідальності, оскільки соціальна відповідальність – це необхідний крок якості до стійкості. І сама вона якнайкраще демонструє корпоративну культуру професіонала: від соціальної відповідальності до засадничих принципів до стійкого розвитку, від стійкого розвитку до стійкості, від стійкості до соціальної відповідальності.

Станом на сьогодні прийнято говорити про чотири основні аспекти (економічні, правові, етичні, філантропні) соціальної відповідальності та зараховувати її до макрофеномену відповідальності в загальнонауковому сенсі. З огляду на це, наведемо найпоширеніші визначення поняття відповідальності та розкриємо її зв'язок із соціальною відповідальністю.

Термін «відповідальність», як і більшість інших філософських концептів, сягає своїм корінням часу розквіту давньогрецької епохи. Щоправда, тодішній термін не збігався дослівно зі сучасним розумінням поняття відповідальності. Як зазначає фахівець у сфері давньогрецької філософії К. Мацуура, філософське наповнення поняття «відповідальність» виникло доволі давно і було зрозуміле людям, проте характеризувалося дещо іншими понятійно-змістовим відтінком [256]. До прикладу, у грецькій мові немає жодного слова, прямо еквівалентного слову «відповідальність». Найближче до нього – слово «aitia», що перекладається як «причина», принаймні так воно тлумачилося багато сотень років тому. Сьогоднішні ж вчені схильні перекладати його як своєрідний «пояснювальний фактор». Інакше кажучи, поняття відповідальності, попри відсутність сталого лінгвістичного кліше, розумілося надзвичайно глибоко. У філософській доктрині сьогодення «aitia» близька до категорії «детермінація», що є сукупністю чинників та умов [79, с. 17].

У теорії права термін «aitia» відображає суть поняття «кауза», тобто є втіленням мотиву, приводу, що стає причиною певних дій, спонукає до активності [203, с. 318]. Якщо намагатися адаптувати це судження до умов сьогодення, то варто відштовхуватися від того, що «aitia» і наше сучасне поняття «відповідальність» поділяють поняття «пояснення» і містять передумову, мовляв, сказати, що людина є «aitios» або «aitia», означає, що він або вона може пояснити причину події або його чи її рішення. Якщо торкнутися далекосхідних філософсько-правових доктрин, то там як аналог західному поняттю відповідальності часто вживали термін «обґрунтованість», у тому сенсі, що відповідальна особа повинна надавати пояснення свого вчинку, усвідомлювати його наслідки та могли усунути потенційну шкоду від них. Тобто йдеться про використання терміна «відповідальність» як взаємозамінного з терміном «обґрунтованість» [117, с. 598].

Якщо розглядати філософсько-правовий концепт відповідальності в історико-компаративному ракурсі, протиставляючи західні і східні наукові доктрини, то очевидним стає факт, що Захід та Північ, які є більш раціональними та реалістичними (на відміну від Сходу й Півдня, які традиційно більш ірраціональні, ідеалістичні), приділяють куди більшу увагу зазначеному феномену. В індійській філософії немає слова, що відображає суть відповідальності. Їхня домінантна ідея полягає в тому, що все, що відбувається у світі, визначається «кармою» з нашого попереднього життя [116, с. 346–347]. Хоча, якщо детальніше заглибитися у таку позицію, що зумовлена панівною релігією, то теза про те, що індійська філософська доктрина «безвідповідальна», легко піддається сумніву. Адже відповідальність тут містить у собі каузальний контекст, щоправда, дещо видозмінений панівною релігійною доктриною регіону. Тож поняття соціальної відповідальності є своєрідним ідеологічним уявленням про те, що чи-то індивід (коли йдеться про дещо призабуту персональну колективну відповідальність), чи-то групи, об'єднання (коли йдеться про колективну), організації не повинні поводитись неетично або аморально функціонувати, а натомість мають прагнути сприяти

добробуту суспільства або суспільств, що складаються з різних спільнот та зацікавлених сторін, у яких вони працюють та взаємодіють [221, р. 209–229].

Поняття соціальної відповідальності фактично застосовується до всіх та будь-яких організаційних утворень, чи то уряд, корпорація, установа, чи приватна особа, яка має справу із суспільством загалом під час здійснення основної діяльності. Сам аналіз поняття соціальної відповідальності здебільшого здійснювався крізь призму поняття свободи. Ці дві діалектичні категорії ніби покликані розкривати сутність та значення одна одної, адже, як ми вже зазначали вище, без відповідальності свобода не існує, а без свободи відповідальність стає рабством. Подібною характеристикою наділене також діалектичне співвідношення понять права й обов'язку – аналогічно взаємокореспондуючих та апелюючих один до одного.

Отже, розглянемо суть поняття свободи та соціальної свободи, щоб ґрунтовніше зрозуміти поняття відповідальності та соціальної відповідальності.

Проблематику діалектики свободи та соціальної відповідальності у різні часи вивчали представники так званої критичної філософії історії. Наприклад, М. Вебер вважав, що в межах зростання спеціалізації та галузевості усіх сфер суспільного життя завдання людини полягає в тому, щоб зберегти почуття відповідальності та ініціативи, тим самим зберігаючи себе як людину. Яскравим прикладом низького рівня соціальної відповідальності, на думку цього вченого, є якраз соціалізм. З логіки М. Вебера випливає, що чим більш вираженим є так званий «лівий», соціальний вектор держави, тим більш соціально відповідальною є її спільноти. І навпаки – збереження двох перманентно змагальних між собою сил – приватного підприємництва та бюрократичного механізму – здатне відігравати роль умови, що є запорукою збереження балансу соціальної свободи та відповідальності [282]. Це стає відображенням своєрідного механізму противаг та стримувань у соціумі.

Американський вчений П. Друкер практично ототожнює поняття свободи та відповідальності. Загалом цей вчений вдається до акцептування ідей християнської філософії, зокрема учень Блаженного Августина. На його думку,

свобода – це таке ж право, як і обов’язок, вибір між тим, робити чи не робити певні речі, діяти так чи інакше, дотримуватися тієї чи іншої точки зору. Вона можлива лише в умовах суспільства, що наділене волею та відповідальністю [227, р. 22]. Свобода – це не розвага, а найважчий обов’язок, покладений на людину: ухвалювати рішення щодо власної поведінки, бути відповідальним за ці рішення.

Наріжним каменем наукових учень філософа К. Уікама стає критика соціальної свободи як такої, а також формулювання погляду на соціальну відповідальність як на щось, що заважає і сковує, перманентно є чужим людині, яка бажає цей гніт скинути. Вчений критикує уявлення Ж.-Ж. Руссо про людину, яка народжується вільною [144, с. 99]. Натомість філософ стверджує, що соціум – це завжди декілька людей. А декілька людей неминуче ділитимуть соціальну свободу та відповідальність між собою. Взаємозалежність утруднює життя людей, зв’язуючи їх ланцюгами [278, р. 88]. Звичайно, не викликає сумніву той факт, що підходи до понять свободи та соціальної відповідальності діаметрально різняться у зв’язку з особливостями суспільно-політичного ладу, що властивий суспільству. Відносини між державою й суспільством ілюструють суть соціальної та правової відповідальності соціуму.

Процитовані нами вище доктрини вчених США та Європи радикально відрізняються від поглядів на соціальні свободу та відповідальність (а головне – шляхів до них) вчених, представників соціалістичного напрямку, таких як К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Плеханов, В. Козловський, В. Федотова та ін. Хоча видається абсурдним наводити погляди людей, котрі жили в реаліях заперечення приватної власності, тоді, коли йдеться про розгляд аспектів корпоративної культури.

Отож, погляди на зміст соціальної відповідальності крізь призму свободи органічно пов’язано з баченням свободи та всього того, що дозволено в суспільстві. Окрім категорії соціальної свободи, термін «соціальна відповідальність» тісно пов’язаний з поняттям соціальної необхідності. Необхідність породжує взаємовідносини відповідальності й залежності, що містяться в економічних відносинах та закономірностях суспільного життя й

виступають як форма необхідних зв'язків природних і соціальних детермінацій у рамках і межах соціального прогресу. Для прикладу, на думку Г. Гегеля, необхідність є перманентною дійсністю [33, с. 86–87].

Свобода вибору, здатність ухвалювати рішення зі знанням справи, із врахуванням вимог об'єктивної необхідності має своїм діалектичним наслідком передбачувану людиною відповідальність за вільно вибраний варіант поведінки, спосіб дій. Соціальна необхідність відображається через суб'єкт дії: суб'єктивне стає способом прояву об'єктивного. На відміну від природної необхідності, яка існує лише як форма матеріального взаємозв'язку між об'єктами, процесами матеріального світу, в якому діють лише сліпі сили, соціальна необхідність постає формою якісно нового взаємозв'язку, що виникає внаслідок взаємодії суб'єкта й об'єкта на основі практичної цілеспрямованої діяльності. Врешті, загалом варто погодитися з окремими дослідниками в тому, що питання про особливості соціальної необхідності – питання про місце людини в історичному процесі. Поступово необхідність перестає бути для людини чимось чужим та стороннім, вона творить свою історію самостійно і безпосередньо, як наслідок своєї перетворювально-практичної діяльності. Соціальна свобода людини обмежена і об'єктивно (соціальною необхідністю), і суб'єктивно (цілеспрямованою активністю індивідів, що задіяні в пізнанні та інших видах активності) [281].

Отже, соціальна відповідальність виражається не в уявній незалежності своїх вподобань, а у виборі тих можливостей, які в конкретній ситуації відповідають об'єктивним вимогам суспільства, у виборі прогресивних суспільних можливостей. Адже що більша свобода вибору, то більша необхідність в ньому: особа у такий спосіб навчається панувати над ними. Вона визнає соціальну необхідність основою свого буття, випадковості ж навчається скеровувати, використовувати чи відкидати. Кожна думка та кожен поведінковий акт особи є водночас і особистісним, і випадковим витвором, а вільний суб'єктивний вибір особи – необхідним моментом об'єктивного становлення кожного самодостатнього індивіда. Тож щоб поведінка особи була

соціально відповідальною, вона повинна бути осмислена нею (чи соціальною групою). Саме лиш усвідомлення відповідальності не є ідентичним з реальною відповідальністю і не становить собою об'єктивного масштабу поведінки й діяльності людини. Воно (усвідомлення відповідальності) значною мірою залежить від почуттів та переконань особи. Усе це призводить до ототожнення усвідомлення відповідальності та відповідальності, що само собою не є достовірним.

Усвідомлення відповідальності – складова частина суспільної свідомості, а отже – ідеальне відображення відповідних реальних відносин. Усвідомлення відповідальності має за підґрунтя пізнання соціальних закономірностей і повинно скеровуватися на здійснення об'єктивної необхідності. Коли ми характеризуємо усвідомлення відповідальності як складову частину соціальної свідомості, то тим самим стверджуємо, що усвідомлення відповідальності виявляється також і в індивідуальній свідомості.

При визначенні місця відповідальності в системі суспільної свідомості доцільно виходити з розуміння деяких вчених, котрі стверджують, що свідомість як єдине ціле виявляє свою специфіку через конкретні прояви. Саме останні становлять собою її структурні утворення. У всіх структурних утвореннях маємо справу з усією суспільною свідомістю, що виявляє себе з різних сторін, на тому чи іншому рівні відображення дійсності, що зберігає свій конкретний стан [2]. Зі сказаного вище напрошується запитання: а коли ж суспільна свідомість виявляється як усвідомлення відповідальності? Мабуть, коли суспільне усвідомлення відповідальності постає як форма вияву суспільної свідомості крізь призму настанов, переконань, принципів та ідеалістичних засад функціонування суспільства, якщо орієнтує поведінку людей та їх об'єднань на соціально значущі явища й процеси та оцінює втілення відповідальності, виходячи з поведінки, що корелює із соціальними закономірностями [260, р. 1–5; 264; 284; 285].

Між суспільним усвідомленням відповідальності та індивідуальним усвідомленням відповідальності такий зв'язок, як і між суспільною та

індивідуальною свідомістю. Ядром й основоположним переконанням індивідуального усвідомлення відповідальності є ясність та чіткість розуміння власних соціальних перспектив, а також орієнтування на суспільні інтереси, позаяк майбутнє за ними, а не за індивідуальними. У кожного члена суспільства є сім'я, родина, друзі, колеги, сусіди тощо. І від його сьогоднішньої поведінки залежатиме те, як всі вони житимуть сьогодні, і завтра, і через роки. Тож для того, щоб людина чи колектив були відповідальними, вони передусім мають бути здатними бачити перспективу своїх поведінкових актів зокрема та діяльності загалом.

Якщо говорити про соціальну відповідальність колективів та спільнот, то їхні члени неминуче мають брати активну участь у корпоративному й громадському житті, планувати та прогнозувати. Саме ці два чинники становлять собою основні передумови соціальної відповідальності. Трудовий колектив має розуміти, які перспективи його чекають в разі добросовісного виконання завдань, громада міста – усвідомлювати, яке майбутнє вона хоче для розвитку своїх дітей тощо. Діалектика усвідомлення відповідальності і почуття відповідальності мають проявлятися так: з одного боку, внаслідок суспільного схвалення розвивається почуття відповідальності як початковий ступінь усвідомлення відповідальності; з іншого – почуття відповідальності формується як результуюче внаслідок переконань та базових настанов особи, які привносяться усвідомленням відповідальності. Заразом відповідальність, насамперед соціальна, не може існувати і без оцінки правильності, доцільності, корисності, своєчасності, ефективності, вибору та способу поведінки й діяльності людини – оцінки, яка завжди здійснюється виходячи із соціальних норм, що панують у конкретному суспільстві. Без соціальних норм безглуздо й говорити про соціальну відповідальність особи чи колективу й спільноти.

Соціальна відповідальність безпосередньо пов'язана з категоріями детермінізму й доцільності. Навколишній світ постає як система взаємопов'язаних елементів, що перебувають у співвідношенні один з одним, як наслідок, нічого не виникає з нічого і не щезає безслідно. Кожна річ або

суспільне явище є результатом зміни попередніх речей і явищ, які своєю чергою служать основою для інших, внаслідок чого процес не має ні абсолютного початку, ані абсолютного кінця. Принцип всесвітнього універсального взаємозв'язку лежить в основі детермінізму. Адже детермінізм – це соціальний зв'язок. У цьому контексті детерміновано все, що має які-небудь спільні риси і може бути охарактеризовано. Проте постійна та всезагальна детермінація не обов'язково має бути причинною. Причинність, що виявляється в соціальній діяльності й характеризується принципом зворотного зв'язку, зумовлена наявністю цілей, які, будучи продуктом соціального розвитку, своєю чергою впливають на соціальне буття.

Варто зауважити, що співвідношення «детермінізм – відповідальність» постає центральним в аналізі проблеми відповідальності представниками різноманітних шкіл класичної філософії. Свобідна воля має в собі певний парадокс, адже, з одного боку, кожне рішення людини – це її власне рішення, що надходить особисто від неї, тобто є її свідомим вольовим актом як незалежної особистості. З іншого боку, мотиви людини є визначеними в часі, просторі, соціальних межах. Тобто мотиви, які детермінують вибір, поведінку та діяльність людини, самі є детермінованими, а людина – обмеженою у виборі. Соціальна філософія власне тут бачила корінь проблеми у визначенні меж свободи та відповідальності. Отож відповідальність відрізняється від свободи волі як свавілля тим, що до суб'єктивної здатності вибирати додається універсальність та раціональність.

Як саме можна усунути свавілля індивідуальної волі, пов'язане з волею інших та законом, щоби при цьому не була усунена сама автономія волі? Перший крок до об'єктивізації соціальної відповідальності був здійснений, відштовхуючись від засад, запропонованих у договірній доктрині Ж. Руссо. На підставі надбань теорії суспільного договору здійснювалася спроба пов'язати об'єктивну й суб'єктивну волю. Адже не можна погодитися ні з історичною, ні з логічною концепцією про те, що людина суспільна першопочатково постає незалежним індивідом. Навпаки, історично довгий процес еволюції перетворює

індивіда на суб'єкта, що механічно слідує настановам. Другий ступінь об'єктивізації суб'єктивної волі, а отже трансформація мотивів особи в напрямку соціальної відповідальності, полягає в тому, що воля контролює і перевіряє себе у своїх результатах, творіннях. Це робить її відповідальною за діяння, дає змогу піддати її суду суспільства й історії. Третім пунктом об'єктивізації суб'єктивної волі є її детермінація конкретними соціальними інститутами – сім'єю, соціальними економічними групами, державою тощо.

Окрім почуття відповідальності для розвитку усвідомлення відповідальності важлива низка інших чинників, серед яких натхнення до роботи, радість з приводу соціальних досягнень, пристрасть до соціальної активності, цілеспрямованість та витримка, здатність розв'язувати конфлікти.

2.3. Дискурс соціальної відповідальності в аксіологічній ретроспективі правової держави

Сучасна концепція соціальної відповідальності зріла й автохтонна. Як правило, сьогодні під соціальною відповідальністю розуміють ендогенну вагому і значущу категорію, що містить в собі креативне, синергетичне поєднання раціональних компонентів та честі й гідності особи як стосовно людини і громадянина та її поведінкових і діяльнісних проявів, так і у сфері функціонування базових соціальних інститутів, підприємств та установ різної форми власності. Вершиною, парадигмальним та праксеологічним акме соціальної відповідальності в сучасному розумінні є розвинена демократія, яка вказує, що в суспільстві поруч з відповідальністю ефективно співіснують справедливість та свобода.

Відповідальність, що поєднана зі справедливістю та свободою (а не примусом), дає змогу сформуванню єдиної стратегії суспільної моралі, де сама відповідальність стає соціальним обов'язком. Втілення в реальне життя принципів відповідальності, її практичне впровадження та дієвість можливі

лише за умови її екзистенції в системі реально функціонуючих суспільних відносин, що розгортаються в конкретній площині соціуму, з наявними в ньому раціональними та ірраціональними процесами. Загалом, концепт відповідальності, окрім існування в собі та для себе, забезпечує також ефективність справедливості в ракурсі її протиставлення загальному принципу «зрівнялівки», адже раціональна та адекватна справедливість є розподільною та набуває такої ознаки крізь призму процедурності, власної інституційної фіксації, що можливо лише в умовах соціально відповідального суспільства.

В умовах глобалізованого світу щораз дужче загострюється проблема, пов'язана з потребою залишення позаду епітетів на позначення системи координат своєї поведінки. Добро і зло, біле та чорне, ідея про вміст сутності яких впродовж багатьох століть диктувалася церковними й політичними елітами, сьогодні втратили роль ціннісних та світоглядних орієнтирів. Саме тому вагомість ідеї відповідальності і стала такою затребуваною, адже ця категорія є надзвичайно багатоаспектною та предметною. Бо добро не імплементуєш у законодавство, тимчасом як відповідальність характеризується і природно-правовим, натуралістичним, і позитивно-правовим, нормативістським змістом. Більше того, відповідальність існує і в ретроспективні, і в перспективі, має широке видове розгалуження, а її види здатні існувати та регулювати автономно тощо. Тому відповідальність, окрім багатовимірності, є предметною та зрозумілою, а головне – надзвичайно практичною, адже завжди перетворює юридичні дії й події, їхні наслідки на щось значуще і корисне. Це стосується відповідальності і в розумінні покарання (відновлення соціальної справедливості), і в розумінні соціально активної поведінки (високий рівень суспільного розвитку). Утім саме аксіологічний вимір соціальної відповідальності разом з нормативною узагальненістю надає їй такого суспільного значення [230]. Ба більше, лише соціально відповідальне суспільство може стати спроможним та здатним вибудувати і втілити в життя новітню концепцію суспільного договору, що був

би придатним до соціальної системи нових інформаційних глобалізованих технологій.

З'ясувати сутність соціальної відповідальності як феномену соціального буття з погляду філософії права неможливо, якщо залишати поза увагою той факт, що в науковому арсеналі сьогодні існує два абсолютно протилежні підходи до визначення її суті крізь призму антропологічної й суспільної концепцій соціальної відповідальності. Тобто така характеристика відображає дві основні концепції розуміння детермінації соціальної поведінки людини – антропологічну та соціально-аксіологічну. Антропологічний підхід до проблематики соціальної відповідальності має багато спільного з природними детермінантами соціальної поведінки, натомість соціально-аксіологічна детермінація поведінки відображає суть суспільного підходу. До того ж антропологічний підхід до соціальної відповідальності пояснює й детермінує соціальну відповідальність із врахуванням закономірностей та специфіки людської природи. Соціальний підхід пояснює й детермінує соціальну відповідальність з погляду суспільної організації.

Як відомо, станом на початок ХХ ст. було здійснено багато спроб щодо інтеграції підходів між собою. Поєднання та міксування концепцій не оминуло й підходів до соціальної відповідальності. Дедалі частіше стає звичним об'єднувати елементи антропологічної та суспільної парадигм, на основі чого – формулювати поняття онтологічного ядра соціальної відповідальності та його онтологічних рамок. Наприклад, на думку В. Звонара, онтологічне ядро соціальної відповідальності – це конкретно-історичний зміст соціально відповідальної поведінки індивідуальної чи колективної особи [56, с. 4]. Тож онтологічними рамками соціальної відповідальності є концептуальні кордони, межі, що володіють об'єктивним і суб'єктивним характером та вказують на зміст та сутність соціальної відповідальності, що містяться в онтологічному ядрі. Онтологічний зміст антропологічного зрізу соціальної відповідальності неможливо розкрити без характеристики її атрибутів. Такими є праксеологічний або діяльний

атрибут; рефлексивний (когнітивний) атрибут; співучасник (частковий) атрибут; творчий (артатрибут).

Спробуємо охарактеризувати ці елементи та їхній взаємозв'язок і можливості потенційного впливу на соціальну відповідальність. Отже, праксеологічний, або діяльний, атрибут пов'язаний закономірно з діяльністю та повсякденною поведінкою суб'єкта. Рефлексивний, або ж когнітивний, компонент пов'язаний з внутрішньою зумовленістю, що неодмінно повинна опосередковуватися мисленнєвою активністю, зрілістю та готовністю особи до активної поведінки, обдуманістю та виваженістю. Співучасний, або ж частковий, компонент передбачає наявність та розвиненість соціальних зв'язків. Мається на увазі, що кожен суб'єкт у своїй повсякденній діяльності перетинається з діями інших суб'єктів соціального життя, впливає на його об'єкти, спричиняє соціально значущі наслідки. Творчий компонент, або ж артатрибут, передбачає елемент творчості в діяльності та соціальній поведінці суб'єкта, тобто дій, що містять так звані «почерк індивідуальної чи колективної особи, демонструють його індивідуальний слід у соціальній діяльності суб'єкта. Натомість, що стосується соціального зрізу соціально відповідальної поведінки, то вона закономірно ґрунтується на наявних соціальних, політичних, правових, економічних реаліях конкретного просторово-часового континууму. Отож, відповідно до положень суспільної парадигми, соціальна відповідальність особи – це властивість, становище, характеристика суспільства, що ґрунтується на суспільному та правовому порядку, характеризується темпоральними і просторовими показниками, формується, забезпечується та підтримується суб'єктами соціального життя та відображається на його об'єктах.

Поєднання двох зазначених вище парадигмальних поглядів здатне формувати інтегративну концепцію соціально відповідальної поведінки, суть якої виявляється в тому, що соціально відповідальна поведінка індивідуальної чи колективної особи, що є цілісною, самостійною, окремою та феноменальною, зберігає всі зазначені характеристики, проте в контексті тих

трансформацій, яких зазнає контактуючи із соціумом. Відтак суспільство трактується водночас як адресат та адресант і як чинник та агент соціальної поведінки особи. Водночас не варто упускати з поля зору той факт, що суспільство не є всього-на-всього інструментом, чи то апаратом формування, реалізації й гарантування соціальної відповідальності конкретного його члена. Доцільно, як видається, втримати рівновагу між двома концепціями та поруч з інтеграцією їхніх окремих складників забезпечити їх автономність. Проведення дослідження в напрямку моніторингу взаємокореспондуючих зв'язків між індивідуальним та колективним у структурі та змісті соціальної відповідальності дає змогу вивчити проблему різнобічно та глибинно, підійти до пізнання як до цілісного феномену. Загалом же, варто зазначити, що суспільно вагомим, актуальним і доцільним є розмежовувати поняття соціальної відповідальності та соціально відповідальної поведінки. Це наближені, але різні поняття, які не треба ототожнювати.

Соціально відповідальна поведінка є своєрідним провідником, що здатен спричинитися до процесу переходу суб'єкта соціальних відносин у суб'єкт соціальної відповідальності. Вона є специфічною праксеологічною рефлексією соціальної відповідальності, чий вияв спрямований на відносини і блага, що є предметом та об'єктом соціальної відповідальності індивідуальної чи колективної особи.

Окрім визначення онтологічного ядра та рамок соціальної відповідальності, слід охарактеризувати також суб'єктів соціальної відповідальності, що є й суб'єктами соціальної відповідальної поведінки. Суб'єкти соціальної відповідальності поділяються на власне суб'єкти, суб'єкти-інстанції та оцінювачі такої поведінки. Якщо із власне суб'єктами та оцінювачами все виглядає більш-менш зрозумілим, то ким же є суб'єкт-інстанція. Основними функціями суб'єкта-інстанції є регулювальна, оцінювальна та інтегративна. Ці функції безпосередньо пов'язані з іншою характерною особливістю та властивістю суб'єкта інстанції, що вирізняє її з-поміж інших інстанцій, – нормотворчістю. Чим є норма- та правотворчість у діяльності суб'єктів-інстанцій соціальної відповідальності? Зрештою, на думку

багатьох дослідників, нею є особлива діяльність суб'єктів-інстанцій щодо формулювання та розробки й упорядкування наявних правил соціально відповідальної поведінки суб'єктів, а також їх застосування щодо останніх [247, р. 114–131; 268, с. 79–93; 280]. Фактично, соціальна поведінка є відображенням свого власника – суб'єкта, а норми є результатом діяльності інстанцій соціальної відповідальності та ілюстрацією їхньої діяльності.

У попередніх параграфах нашої наукової роботи ми вже виокремлювали політичну, правову та моральну соціальну відповідальність, відповідно й норми соціальної відповідальності характеризуються властивими лише їм функціями та видовим розгалуженням. Однак, на думку деяких учених, норми соціальної відповідальності – це ті загальноприйняті та всім відомі соціальні засади і стандарти, яким підпорядковуються поведінка та діяльність соціальних суб'єктів [240; 248, р. 54–76; 254; 262, р. 128–148]. Норми соціальної відповідальності виконують низку практичних функцій, а саме, окрім звичної регулятивної, вони інформують суб'єктів соціальної відповідальності щодо бажаної їхньої поведінки; дають відомості щодо методів і принципів впливу на об'єкти соціальної відповідальності; стають запорукою для втілення у практичну площину функціональних аспектів суб'єктів-інстанцій, сприяючи регулюванню й оцінюванню суспільних відносин.

Спроби типологізувати норми соціальної відповідальності у певні групи дають підстави виділити норми-ідеали, або зразки, еталони поведінки, що мають декларативний, спрямовувальний характер, вказуючи загальний вектор та напрями розвитку суспільства. Норма соціальної відповідальності характеризується власною особливою структурою, в межах якої виокремлюють чотири основні елементи. Першим є вказівка на предмет норми соціальної відповідальності та обґрунтування його зв'язків із соціальними цілями як індивідуального, так і колективного характеру. Другим елементом називають вказівку на соціальний статус суб'єкта, обґрунтування та становище його діяльності з погляду соціальної відповідальності. Третій елемент – фіксація й закріплення суб'єкта-інстанції в межах конкретної соціальної відповідальної поведінки. Четвертий елемент – закріплення і вказівка на санкцію в разі

ухилення від соціальної відповідальності. Утім не лише внутрішня система норми соціальної відповідальності (структура) має особливий склад елементів, а й сама норма входить до загальної системи соціальної відповідальності поруч з такими елементами, як реалізація соціальних норм (власне суб'єктом та оцінювачем) та їх застосування (суб'єктом-інстанцією). Ще одним елементом є звички і традиції, так звана «поточна нормотворчість», пласт якої є найбільшим за обсягом та стосується регулювання соціальних пересічних відносин, вони передаються з покоління в покоління. Подальшими рівнозначними елементами є релігійні та статистичні норми, кожна з яких регулює відповідне коло суспільних відносин за тим чи іншим об'єктом.

Для глибшого пізнання соціальної відповідальності як феномену соціального буття розглянемо доктрини вчених-розробників соціальної відповідальності.

Так, значну лепту в розробку проблеми соціальної відповідальності вніс Е. Фромм. Соціальний сегмент напрацювань у сфері відповідальності автор пов'язує з її соціальною детермінацією, філософ розглядає відповідальність як властивість та практичний аспект соціальної відповідальності того чи іншого суспільства, що відображений у його діяльності [178, с. 106]. Окрім цього, Е. Фромм порушував питання й етичного аспекту відповідальності. Основними векторами розробок проблеми соціальної відповідальності в Е. Фромма є: а) тісний взаємозв'язок особи і відповідальності, мовляв, у разі деформації сутнісних наповнень цих категорій зсув розуміння відповідальності в бік обов'язку здатний спричинити далекоглядні деструктивні наслідки; б) критика функціонування сучасного суспільства на засадах бюрократизму та споживання, а відтак перекладання соціальної відповідальності та пасивності. Е. Фромм наводить приклад соціальної відповідальності як внутрішнього імперативу у формі совісті, яка разом з відповідальністю інтеріоризують суспільні вимоги. Тобто цей вимір дослідження зводиться до вже досліджуваних нами зовнішнього і внутрішнього локусів контролю та внутрішніх імперативів поруч з екстерналіями. На думку Е. Фромма, внутрішні

імперативи, світоглядні авторитети особи здатні значно потужніше впливати на соціальну поведінку людини, як порівняти із зовнішніми авторитетами – екстерналіями. Соціальні норми у всьому своєму різноманітті проникають у свідомість людини, а точніше у феномен під назвою совість, де імплементаються в систему наявних чи таких, що формуються, цінностей. Особа в такому разі починає відчувати відповідальність перед чимось зовнішнім, що вже стало внутрішнім. Власне кажучи, така технологія формування соціально відповідальної поведінки вкрай дієва, позаяк, якщо людина відповідальна лише перед зовнішніми імперативами (такими як страх), то вона неодмінно шукатиме спосіб ухилитися від відповідальності. Якщо ж особа відповідальна перед своєю совістю, вона неминуче демонструватиме соціально відповідальну поведінку, оскільки від совісті ухилитися неможливо.

Погляди Е. Фромма ґрунтовані на концепції, яку багато століть тому розробляв Сократ. По суті, вони зводяться до того, що соціальна відповідальність особи зростає пропорційно її моральності і свободі. Відповідальність робить особу свobodною, а свобода – відповідальною. Такий зв'язок є закономірним, а не асоціація свободи з анархією, всюдозволеністю та незалежністю [89, с. 57]. Окрім цього, Е. Фромм наполягав на тому, що не варто ототожнювати свободу й обов'язок, що набуло значного поширення і станом на сьогодні побутує в наукових джерелах. Адже відповідальність діалектує зі свободою, ці два терміни оперантні при визначенні категорій свободи, а обов'язок тяжіє до концепції примусу [178, с. 87]. До того ж Е. Фромм розробив і систему чинників, що підвищують детермінованість соціальної відповідальності, а також фактори, що її знижують. Основним фактором безвідповідальної поведінки автор вказує позбавлення особи індивідуальності. Лише особа, яка усвідомлює себе, свої кордони, може усвідомлювати наслідки своїх дій, а не намагатися перекласти їхні наслідки на третіх осіб. Причина соціальної безвідповідальності ховається також у надмірній бюрократизації суспільства, у випадку чого людина відчуває страх перед державним апаратом, а не відповідальність перед суспільством. Третім фактором безвідповідальної

поведінки автор вказує пасивність, відчуженість та втрату власної позиції, що перегукується з фактором про втрату ідентичності.

Особа крізь призму нігілізму, апатії втрачає зв'язки із зовнішнім світом, що своєю чергою призводить до підкорення людини панівним авторитетам (релігія, політична еліта тощо), а як наслідок – втрата волі та перекладання відповідальності [177, с. 157]. Щодо чинників, які підвищують соціальну відповідальність, то Е. Фромм вказує концепт, який усіх їх поєднує, – гуманізація суспільних відносин, про що докладніше йтиметься в наступних розділах нашої наукової розвідки. Якщо ж вказувати кожен з аспектів почергово, то доречно згадати й гуманістичне планування та управління, напрям розвитку суспільства, який сприяв би активності його членів, а не толеруванню пасивності, за напрямом психолого-духовного наповнення на протигагу сліпому виконанню догм.

Значний вплив на розробку категорії відповідальності здійснив і Е. Левінас. На думку цього філософа, відповідальність – важлива категорія в контексті феномену соціальної свідомості. Адже соціальна свідомість – це свідомість відповідальна. Відповідальність є первісним, віковічним видом соціальності як такої. Водночас вона є притаманно адресною категорією, оскільки, виходячи за межі індивідуальних кордонів тієї чи іншої особи, вона втрачає свою суть, деформовано делегується, безпідставно перекладається і, як наслідок, просто зникає. Тож чи то особисту, чи колективні відповідальність Е. Левінас розглядає як суто персоніфіковану, суб'єктивну та визначену. Коли ж вона стає інтерсуб'єктивною, то фактично перетворюється на необдумане, позбавлене влади підпорядкування. Основними рисами відповідальності суспільства, відповідно до поглядів Е. Левінаса, є: обґрунтована свобода, що в підсумку бере на себе відповідальність, врахування очікувань суспільства в цілому та запитів і прагнень кожного з його членів, достатні комунікативні навички, справедлива рівність як запорука відповідальності, орієнтованість на мораль, як регулятор суспільних відносин, більше, аніж на право, зв'язок з любов'ю та служінням і, що найголовніше, ставлення себе обабіч системи

координат власних інтересів [92, с. 87]. Що конкретно означає останнє висловлювання? Те, що першочерговість інтересів суспільства та його членів сприяє зростанню самосвідомості особи, підвищенню її значущості у власних очах.

Хоча, у випадку з відповідальністю видається доречнішим перевиконати, аніж недовиконати. Адже що більшим є титр відповідальності, який покладений на людину, то відповідальніші плани й перспективи перед нею відкриваються, і навпаки [15, с. 97]. Важливим критерієм, а разом і запорукою, є усвідомлення асиметричності відповідальності, сприйняття цього факту як даність. Це означає, що відповідальна людина не буде насамперед цікавитися, яка винагорода чи відплата чекає її за відповідальну поведінку; вона діятиме відповідально апріорі, а винагорода, без сумніву, буде, інша справа – у якому вигляді. Відповідальність не чекає еквівалентності, не потребує передісторії взаємин, а постає як, якщо й не гарантія, то щонайменше запорука якісних перспектив власного майбутнього, зрештою, як норма цивілізованої екзистенції.

Не менш значущими в контексті дослідження феномену відповідальності є погляди й імперативи Г. Йонаса, у яких він зазначає про необхідність, бажаність і доречність такої поведінки, яка була б не здатною завдати шкоду через роки майбутнім поколінням, цивілізаційній спільноті [14, с. 118–122; 68]. Тож концепція соціальної відповідальності цього мислителя тяжіє до гуманістичної доктрини, екзистенційних та футуристичних світоглядних принципів. Якщо спробувати деталізувати розробки цього філософа, то можна простежити, що характер і масштаб його поглядів на проблему відповідальності надзвичайно широкий, не обмежується тією чи іншою соціально-територіальною організацією, рамками наявного просторово-часового континууму. Проблематика соціальної відповідальності набуває загальнопланетарного масштабу, виходить за рамки того чи іншого суспільства й держави, торкається й поширюється на все людство, набуває рис екологічного спрямування, торкається добробуту навколишнього середовища, дещо

зміщуючи акценти з виключно людської іпостасі на екосистеми, планету, космос. Таким є первісний вектор проблематики соціальної відповідальності цього філософа. Наступний вектор стосується далекоглядної перспективи, як ознаки наукових розробок цього вченого. Г. Йонас акцентує на тому, що в сучасному світі надзвичайно мінімізовано обсяг контролю людини за потенційними результатами своєї діяльності, хай наскільки неправдоподібним це їй виглядає. Історії відомі випадки настання раптової техногенної чи іншого неприродного походження шкоди у разі, коли особа ставилася до своїх загальносоціальних чи власне професійних обов'язків недоброчесно, несумлінно, хоч і, здавалося, тримала все під своїм контролем з точки зору професійної компетенції. Тож рід діяльності особи, корпорації, держави неминуче наділяє її потребою чіткого усвідомлення цілей своєї діяльності, а відтак потенційних результатів своєї роботи. Якщо говорити буквально, то категоричний імператив Г. Йонаса звучить як: чини так, щоби результати твоєї поведінки адекватно корелювали та гармонійно співвідносилися з перманентним перебігом життя всього живого на планеті [14, с. 121]. Отже, принципом соціально відповідальної поведінки, згідно з позицією Г. Йонаса, є не тільки неухильність, але й добровільність та усвідомленість покладання особою на себе відповідальності за прийдешнє та людей, що в ньому проживатимуть своє життя. Відповідальність, за Г. Йонасом, набуває ознак трансцендентності, адже вона проникає в невідоме, втаємничене, невизначене чітко; у сфери, що перебувають поза можливістю прогнозування, поза когнітивними здатностями особи.

Зауважимо, що цікавою є також спроба диференціювати відповідальність на природну, тобто відповідальність за покликанням, та відповідальність, що в праві має назву зобов'язання, або ж обов'язку в межах договірних зобов'язань. У першому випадку йдеться не про підзвітність, а про усвідомлення людиною свого універсального боргу. А от підвалини, що з них особа виокремлюватиме для себе джерело відповідальності, її ресурс, це вже питання іншого характеру. Таким своєрідним «резервуаром відповідальності» можна вважати норми

релігії, на підставі рецепції яких зникає властивий людині егоцентризм, її прагнення та інтереси, особливо тоді, коли вони не узгоджуються з публічними, відходять на задній план, натомість з'являється жертвність та самопосягання. Адже людина, що вірить в Бога, самомотивуватиме себе до соціально відповідальної поведінки через прогнозування та надії на блага життя потім. Однак аналогом релігійному підґрунтю автор висуває певну суспільну утопію на зразок побудови комунізму. Адже в цьому випадку знову ж таки має місце ідея далекоглядних благих планів та перспектив, і, як бонус, у цьому випадку постає раціональне ставлення до навколишнього світу, що є резервуаром економічних ресурсів.

Не менш вагомим внеском у розробку проблеми є наукова творчість К.-О. Апеля. Вчений осмислює проблеми соціальної відповідальності крізь призму етики та її категорій. Етика сучасності глобалізована, високоінформаційна та дуже динамічна. Вона поділяється на загальну, формально визначену та ендогенну. Остання якраз і торкається проблеми соціальної відповідальності особи [8, с. 58]. Відповідно до тверджень К.-О. Апеля, відповідальність – базова категорія, а можливо й унікальна, оскільки спроможна поєднати свободу людини та законність, правопорядок і дисципліну. Соціальна відповідальність володіє засобами суспільного контролю, і вже політичний лад суспільства демонструє, якими є ці засоби: демократичними чи тоталітарними, сучасними чи архаїчними, адекватними чи застарілими, дієвими чи формальними. Окремим значущим аспектом дослідження цього мислителя є розробка проблематики комунікативної відповідальності. Мова, мовленнєва взаємодія відіграє тут важливу роль в контексті формування соціальної відповідальності особи. Відтак вчений зазначає, що нормативний характер мовної взаємодії між людьми здатен сформувати підґрунтя для того, що лише діалог може владнати конфлікти й узгодити суперечності, які виникають під час комунікації між суб'єктами соціального життя. Соціальні комунікативні норми, прагнення до соціальних комунікацій, аргументованість цих елементів здатні сформувати окремий сегмент концепції соціальної відповідальності особи. Не лише

комунікація є сегментом соціальної відповідальності, але й остання також входить до змісту комунікації, тобто утворює феномен відповідальності за комунікацію. Особа, як учасник суспільних відносин, у процесі комунікації з колегами, партнерами, керівництвом, спільнотами та громадами і сама однозначно відповідає за відповідну передачу сенсів, належну інтерпретацію авторської концепції, за спроби видати чужі висловлювання за власні, за наклеп чи образу, за аргументованість та достовірність фактів, про які мовить. Такі твердження дають підстави зробити висновок, що комунікативна відповідальність – це своєрідний підсумок взаємовідносин та стосунків між автономними особами соціальної спільноти. Ця парадигма передбачає наявність відповідного рівня комунікативного середовища, можливість апеляції до такого в разі виникнення спорів та конфліктів. Така відповідальність формується на прийнятті узгоджених внаслідок консенсусу рішень, діалогу та перемовин як засобу погодження прагнень, тяжіння до концептуального дискурсу.

Наукові погляди у сфері комунікативного аспекту соціальної відповідальності знаходять подальший розвиток та обґрунтування в наукових поглядах вітчизняного вченого А. Єрмоленка. Саме діалог та консенсус він вважає доцільним способом утворення єдиного соціально відповідального середовища на підставі поєднання етики, її засад та суб'єктів суспільного життя. У працях цього вченого наведено чіткі та яскраві приклади, що постають перевагами договірної, концептуальної відповідальності над відповідальністю наказовою, диспозитивною – над імперативною [51, с. 278]. В основі першого виду – зовнішнє зобов'язання, що стало нормою не в підсумку обговорення, погодження та прийняття двома чи більше сторонами діалогу. В основі ж другого – демократична площина комунікативного складника етичної сфери. Важливою рисою концепції діалогічної відповідальності постає і той факт, чи-то умова, що кожен із суб'єктів суспільного життя є рівнозначним партнером у відносинах пошуку консенсусу та ведення перемовин. Будь-хто із суб'єктів, незалежно від його кількісної чи якісної вагомості, взаємодіє з іншими на

засадах координації, а не підпорядкування та координації, інакше концепція діалогу перетворюється на щось інше та просто втрачає сенс.

Цікавий підхід до визначення проблеми соціальної відповідальності пропонує Л. Фестінгер, запропонувавши ділити її на окремі сегменти доволі нестандартним способом. Даний вчений пов'язує типи відповідальної чи безвідповідальної поведінки з конкретним набором цінностей, що властиві тому чи іншому індивідові. І залежно від того, який із зазначених суб'єктів переважає у структурі особистості: мисленнєвий, сенсорний, біхевіористичний чи аксіологічний – відповідно формується думка про те, який вид відповідальності характеризує конкретну особу: прагматизм, романтизм, скептицизм, цинізм, пристосування чи примітивізм [175, с. 56]. Перший із зазначених типів соціальної відповідальності як феномену буття – мисленнєвий – полягає в чіткому усвідомленні людиною своїх зобов'язань, зокрема й покарання, що настане у разі невиконання зобов'язань. Цей тип характеризує дорослу зрілу особу, яка цілком логічно окреслює свій правовий статус, сферу повноважень. Люди, що усвідомлюють свою відповідальність у зазначеному ракурсі, здебільшого найбільш раціонально та логічно співвідносять суспільні вимоги й очікування. Романтизм як наукова теорія є своєрідною протилежністю, антиподом зазначеному вище. Особи, що ним наділені – переважно молоді люди, які підходять до визначення та розв'язання будь-якої, зокрема й соціальної, проблеми крізь призму деонтології, а не онтології. Особа спирається на теорію, ідеалізує її, сприймає бажане за дійсне. Прикладом такого типу рефлексії особою власної відповідальності можуть бути надмірні вимоги й очікування особи і щодо себе, і стосовно інших учасників суспільного життя. Наступний із підходів до відповідальності – скептичний підхід, або ж підхід сумніву та недовіри. Прикладом скептицизму у сфері соціальної відповідальності можна вважати небажання реалізації свого виборчого права, відсутність надії на те, що від власної особи щось може залежати, що ця особа здатна на щось вплинути та змінити бодай щось. Такий підхід усвідомлення соціальної відповідальності

властивий зневіреною людя, часто з дитячим світоглядом та «зрадженою» довірою, знову ж таки, молодим людя, що зазнали розчарування та краху романтизму, або дорослі зрілі людя, що пережили сильні потрясіння. Цинізм як усвідомлення власної відповідальної чи безвідповідальної поведінки виявляється в девіантному розумінні відповідальності крізь призму зневаги та глузування із соціальних норм та вимог до особи з боку суспільства. На жаль, цей приклад рефлексії соціальної відповідальності – чи не найпоширеніша з форм у нашій державі, що міцно оповита соціальним нігілізмом, невіглаством, низьким рівнем соціальної культури як на рівні індивідуальних, так і колективних осіб. Прикладами можна вважати зневажливе ставлення до дотримання соціальних норм (куріння в публічних місцях, розкидання сміття на вулиці), до недобросовісного виробництва продукції та надання послуг, виготовлення фальсифікату (коли йдеться про колективних осіб тощо).

Рефлексія підходів до соціальної відповідальності у вигляді пристосування – це також вид девіації, проте він має нейтральний, а не відверто негативний відтінок у зв'язку з меншим рівнем загрози суспільної шкоди. Суть цього підходу виявляється в тому, що особа перестає аналізувати й оцінювати суспільні реалії, «пропускати їх через себе». Це відбувається або у зв'язку з нездатністю особи до аналізу та критичного мислення, або ж через небажання такого, тобто коли особа поводить соціально відповідально рівно настільки, наскільки від неї цього вимагає суспільство, «пливе за течією». Такі особи трапляються серед представників абсолютно різних вікових та гендерних груп. Загалом же про можливість та перспективу розвитку громади чи цілого суспільства за умови конформної поведінки говорити не доводиться, адже тенденційно така поведінка однозначно тяжітиме до регресу, до зменшення обсягу й сумлінності щодо виконання своїх обов'язків.

Висновки до розділу 2

Якою ж є мотивація, рушійна сила та потреба до самоуправління, поштовх, що формує бажання поводитися соціально відповідально; з яких констант формується громадянське суспільство? Розглянемо більш детально структуру інтересу, поштовху, тобто мотивацію, що зумовлює самоуправління. Передусім варто зазначити про аксіологічні властивості самоуправління та соціальної відповідальності. І самоуправління, і високий рівень соціальної відповідальності цінні в тому аспекті, що вони забезпечують звільнення від зовнішніх джерел гніту та примусу, натомість розширюють межі росту та розвитку, думок, переконань і вірувань, свободу жити й дихати, тобто позбутися від тих насильницьких умов, що затримували ріст та розвиток суспільства перехідних періодів десятиліттями. Самоуправління як найбільш доречний спосіб керівництва великою системою (суспільством), що створює найсприятливіші умови для реалізації всіх потреб й інтересів суб'єктів, мотивований процесуальним аспектом (потреба в діяльності) більше, аніж власне дискретним фактором. Звісно, хоч і кожному громадянину властиво прагнути не відчувати себе пасивним об'єктом управлінської дії, проте далеко не кожному члену суспільного життя властиво спрямовувати таке стремління в активну соціально орієнтовану діяльність. Така потреба характерна не для всіх членів суспільного життя, тимчасом як суб'єкти-інстанції в такий спосіб можуть лобювати власні інтереси та зумисне штучно акцентувати на них. Отже, самоуправління не слід ототожнювати з поголовною участю всіх членів суспільства у вирішенні всіх управлінських завдань, тим більше примусову участь, зовнішньо спонукану активність.

Примусово насаджуване управління – абсурд, викривлений вид тоталітаризму. Люди можуть відмовитися від соціально активної участі з різних причин, які вони, зрештою, нікому не зобов'язані обґрунтовувати й пояснювати. Однією з антиспонук соціальної діяльності може бути надмірна зайнятість особи своїм кар'єрним чи особистим життям, загальна пасивність особи, що пов'язано з особливостями її характеру та темпераменту,

несхвалення панівних принципів соціальної системи та інших суб'єктів, що в ній перебувають. Індивідуальні й колективні особи мають бути наділені правом, а не обов'язком, розбудувувати громадянське суспільство та правову державу. Більше того, мають існувати та досі існують певні обмеження в доступі й ієрархія участі в самоуправлінні. Інакше неможливо буде уникнути анархії та дисбалансу.

Наявні в суспільстві управлінські структури, наприклад держава, та нормативні системи, наприклад право, формуючись у результаті здійснення суб'єктами своєї діяльності, власне і зазначають рамки соціальної активності людей, а разом і соціальної відповідальності. І лише у випадку, коли ці рамки гармонійно співвідносяться з діяльністю суб'єктів, можна говорити про самоуправління. В іншому випадку можемо спостерігати авторитаризм у зміненому вигляді. Тож будь-яке громадське суспільство, акме якого досягти де-факто неможливо, проте завжди бажано прагнути, спрямоване на досягнення максимальної соціальної справедливості. Такими ж є і цілі соціальної відповідальності.

РОЗДІЛ 3

ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОБҐРУНТУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ІМПЕРАТИВУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Світоглядні концепти соціальної відповідальності як детермінація правового виховання

Сьогодні рівень правової освіченості пересічних громадян України є надзвичайно низьким. Як свідчать дані численних соціологічних досліджень, українці часто не знають навіть про свої основні права та свободи, не володіють інформацією про механізми звернення за відновленням свого порушеного права, не мають жодних знань про правову систему держави, у якій проживають, її політичний устрій. Ще одним тривожним сигналом є майже тотальна неповага громадян до судових та правоохоронних органів. Причин такого явища в українському суспільстві багато, а основними є корумпованість цих структур, низький рівень професійних умінь та навичок багатьох працівників та службовців. У 2020 році рівень недовіри до судових та правоохоронних органів становив 45,5 % [127], тобто майже половина населення України не вірить системі судочинства та, відповідно, не звертатиметься до суду за відновленням своїх порушених прав і свобод. Рівень довіри до інших правоохоронних органів не набагато вищий. Підстав ситуації, що склалася, можна назвати чимало, однак чи не основною є недостатній рівень правового виховання населення. Так, правове виховання – це «постійний історично і соціально обумовлений вплив на суб'єктів щодо первинного формування правосвідомості та корегування вже сформованої свідомості, що забезпечує знання вимог права, їх позитивну оцінку і трансформацію правових принципів та цінностей в особисті переконання і мотиви правомірної поведінки» [115, с. 4]. А втім, метою правового виховання населення найперше

є ознайомлення людини із законодавством, правовою системою держави, в якій вона живе. У подальшому, за умови ефективного функціонування суспільних інститутів, відповідальних за правове виховання, це сприятиме підвищенню рівня правової культури та позитивно впливатиме на процеси державо- і правотворення.

Щоб досягнути зазначеної мети, потрібно виконати певні завдання – своєрідну систему кроків, поступове здійснення яких дасть змогу виявити й усунути проблеми, що стоять на шляху правового виховання громадян. Завдання правового виховання полягають у: 1) наданні знань, умінь та навичок, необхідних людині для життя у громадянському суспільстві та правовій державі. У громадянському суспільстві та правовій державі людина не просто живе й користується всіма їхніми благами, а й сама виступає творцем цих благ. Людина не тільки знає свої права і свободи, а й активно ними послуговується, знає механізми функціонування суспільства та держави, законні способи вираження свого несприйняття чи невдоволення певними діями держави, володіє знаннями про методи і способи впливу на процеси державо- і правотворення, а також активно використовує можливість негайного відновлення своїх порушених прав чи свобод; 2) формуванні в молоді ціннісних орієнтацій, властивих соціальній правовій державі. В Україні триває процес побудови соціальної правової культури. Саме тому сьогодні вкрай важливо закласти в молоді основи для подальшого формування тих моральних та правових цінностей, на яких побудована соціальна правова держава. Маючи певний базис, людина шляхом розмірковування, сприйняття / несприйняття деяких цінностей, орієнтацій виробляє власну ціннісну систему, якою й послуговується у щоденній поведінці, під час учинення певних поодиноких дій. Такі люди зазвичай мають чітку громадянську позицію та вважають своїм обов'язком брати участь у процесах державо- і правотворення, оскільки готові брати на себе відповідальність за свої дії та їхні наслідки; 3) розвитку правової культури населення. Правове виховання, безперечно, позитивно впливає на розвиток правової культури населення. Завдяки цьому процесу людина засвоює

правові цінності, які, за умови правильного підходу, у подальшому стануть її особистими переконаннями та ляжуть в основу поведінки. Що більше людей свідомо дотримуватимуться правомірної поведінки, то вищим буде рівень правової культури населення. «Високий рівень правової культури передбачає фактичну правову поведінку людей, позитивне ставлення до права та правових явищ, усвідомлення соціального значення права та правопорядку, визнання поважного ставлення до прав іншої людини, звичку до правомірної поведінки і, нарешті, громадсько-правову активність особи» [128]; 4) сприянні процесам державо- і правотворення. Людина, котра отримала достатній рівень правового виховання, володіє і певним рівнем правової культури. Вона не тільки знає свої права й обов'язки та володіє певними знаннями щодо правової організації держави й політичної системи суспільства, а й прагне впливати на процеси державо- і правотворення. Влада держави, у якій значний відсоток населення володіє правовими знаннями, просто змушена діяти у правовому полі на користь людини й суспільства. Адже в протилежному разі вона буде замінена на таку, яка працюватиме на користь людей, які її обрали, з метою побудови громадянського суспільства та соціальної правової держави.

Запорукою успішності правового виховання є необхідність постійного моніторингу реального стану суспільства, врахування його потреб у конкретний період часу на конкретній території з поправкою на високий рівень мобільності населення, а також прогнозування тенденцій розвитку. Усі ці критерії обов'язково потрібно враховувати під час формування програм правового виховання населення, що дасть змогу реагувати на актуальні проблеми державо- і правотворення й оперативно їх усувати. Здавалося б, сучасне суспільство широко поінформоване в юридичних питаннях, однак ця «поінформованість» полягає в подачі поодиноких кількахвилинних роликів, які випускаються під конкретні події, наприклад, вибори чи державні свята, або ж невеликих статей у газетах чи інтернет-виданнях. «В сучасних умовах перенасиченості інформаційного поля необхідно комплексно підходити до проблеми правового виховання особи, враховуючи такі чинники: по-перше,

враховуючи цілісний характер людської свідомості, необхідно максимально поєднувати моральне, естетичне, релігійне та інші види виховання (наприклад, у діяльності молодіжних організацій); по-друге, враховуючи емоційну забарвленість і чисельність продукції засобів масової інформації, не можна проводити чіткої межі серед передач та рубрик з художнім чи розважальним змістом та передач, які присвячені суто правовому вихованню населення...; по-третє, вирішуючи проблеми правового виховання, необхідно аналізувати всі фактори суспільного життя, які впливають на правосвідомість людини, і розробляти можливості за допомогою права сприяти позитивним чинникам правовиховного впливу та протидіяти негативним чинникам формування правової культури особи» [138, с. 44].

Кожен громадянин має володіти бодай тим мінімумом правових знань, який дасть йому змогу використовувати свої права і свободи, гарантовані конституцією, у повсякденному житті. Низький рівень правової освіти та правового виховання населення свідчить насамперед про неефективну політику держави в цій сфері, її декларативний характер, а також про небажання влади мати освічених громадян, які знатимуть про свої права і свободи та вимагатимуть від держави їх дотримання й виконання інших взятих на себе зобов'язань. Водночас соціальна правова держава лише сприяє отриманню та поглибленню громадянами правових знань та зацікавлена у збільшенні кількості правосвідомих громадян. Це один із виявів соціальної відповідальності як імперативу правової держави. Лише та держава може вимагати від людини соціально відповідальної поведінки, яка сама вчиняє соціально відповідально.

Сьогодні наукова спільнота працює над підвищенням рівня соціальних стандартів, обґрунтуванням необхідності залучення до соціально відповідальної поведінки щоразу більшої кількості людей, компаній, організацій та держав. Так, під соціальною відповідальністю розуміють відповідальність організації, компанії за вплив її рішень та дій на суспільство, навколишнє середовище шляхом прозорості етичної поведінки, яка сприяє сталому розвитку, відповідає

чинному законодавству та міжнародним нормам поведінки, зважає на очікування зацікавлених сторін, практикується у її відносинах [108]. Отже, соціальна відповідальність – це передусім діалог, побудований на етичній поведінці його учасників. За допомогою такого діалогу сторони можуть прийняти рішення, яке влаштуватиме усіх та не порушуватиме законодавчих норм. Українська держава й суспільство як ніколи потребують вирішення низки питань, які покликані врегулювати відносини між людиною і державою, адже авторитет держави та її інституцій постійно падає. «З метою підтримки та нарощування довіри держава через свої інституції має здійснювати моніторинг соціальних індикаторів та ідентифікувати соціальні проблеми чи можливості та відповідно координувати їх вирішення, використовуючи потенціал взаємодії всіх соціальних партнерів з метою забезпечення соціально-економічної безпеки» [171, с. 935].

Жодна теорія не виникає на порожньому місці, а ґрунтується на певних засадах, світоглядних основах, на яких потім і розвивається. В основі теорії соціальної відповідальності також лежать світоглядні концепти, які виступають детермінацією правового виховання. Ці концепти є вираженням уявлень, знань, світосприйняття людиною таких понять, як право, держава, закон, обов'язок, відповідальність. Такі знання формувалися разом з розвитком людини та держави, увібравши в себе ментальні, етичні, релігійні та правові особливості конкретного народу в поєднанні зі світовими тенденціями розвитку науки. Зрозуміло, що з плином часу і розвитком суспільства й держави такі уявлення та знання зазнають певних змін, трансформуються, оновлюються, однак незмінною залишається їх етична, моральна, ціннісна складові, що за жодних темпорально-територіальних впливів не втрачають своєї цінності та актуальності.

До світоглядних концептів соціальної відповідальності, на нашу думку, можна зарахувати такі: 1) соціальна відповідальність має виховний вплив на особистість; 2) виступає засобом правотворення та державотворення; 3) виступає одним із мотивів для правомірної поведінки; 4) виражає

сприйняття / несприйняття діяльності держави, її окремих інституцій населенням; 5) соціальна відповідальність є відповідальністю перспективною.

Соціальна відповідальність має виховний вплив на особистість. Цей концепт є своєрідною аксіомою, тобто правилом, що не потребує доведення. Соціально відповідальною можна вважати ту людину, яка не лише через страх суспільного осуду або покарання буде вчиняти чи уникати здійснення певних учинків, а ту, яка свідомо дотримуватиметься встановлених правил, розуміючи необхідність таких своїх дій для досягнення загального блага. Її рішення поводитися соціально відповідально є цілком усвідомленим, таким, що пройшло шлях від зіставлення з особистою системою цінностей до утвердження як одного з мотивів поведінки. «Відповідальність є найважливішою якістю людини. В процесі самовизначення і самореалізації кожен відповідальний за те, ким він є і що робить, усвідомлює суть і значення своєї діяльності, її наслідки, які впливають на суспільство. Це усвідомлення демонструє ставлення людини до особистих та суспільних завдань, норм, цінностей. Соціальну відповідальність в людині формує не вигода, а прагнення бути визнаним (саме визнаним, а не відомим!) у суспільстві, не зраджуючи при цьому власним переконанням» [52, с. 34]. Фактично, уже з наймолодшого віку дитина починає засвоювати соціальні норми. Першим прикладом для неї є сім'я, у якій вона народилася. Дитина переймає модель поведінки між членами сім'ї, ставлення одне до одного та інших членів суспільства, у цей час вона засвоює елементарні правила поведінки. Від поведінки найближчого оточення залежатиме і поведінка дитини в перші роки життя; по суті, це буде копіювання, відтворення побаченого вдома. Якщо дитина бачитиме, що батьки спокійно та ввічливо спілкуються між собою та з іншими людьми, дотримуються найпростіших правил дорожнього руху та поведінки у громадських місцях, то й вона поводитиметься так само, тобто на найпростішому рівні її поведінка буде правомірною.

Наступним етапом формування особистості, набуття різних соціальних навичок та умінь є період навчання у закладах різних рівнів. На цьому етапі

дитина засвоює знання двома шляхами: 1) через систематичне отримання знань під час навчальних занять та позакласних виховних заходів; 2) у процесі спілкування з однолітками. Під час навчальних занять та позанавчальних заходів дитина чи молода людина отримує знання відповідно до складених програм, які здійснюють систематичний цілеспрямований вплив на людину з метою формування та виховання певних якостей, ціннісних орієнтацій, що допоможуть їй у майбутньому самореалізуватися, стануть основою для розвитку особистості. У процесі спілкування з однолітками дитина отримує різнобічну інформацію, і правомірного характеру, і неправомірного. Наскільки дитина сприйматиме її та використовуватиме у поведінці залежить передусім від виховання у сім'ї, тих морально-етичних, соціальних та правових цінностей, які їй були прищеплені змалку, які вона щоденно бачить у поведінці свого найближчого оточення. Зрештою, «розвиток соціальної відповідальності у шкільному віці йде по лінії розвитку їхніх якостей, мотивів, прагнень, поведінки, які перетворюються з віком на особистісно значущі. Кожен віковий період розвитку учнів характеризується власним механізмом соціальної відповідальності: молодший шкільний вік (наслідування, ідентифікація, усвідомлення, становлення взаємовідносин, включення у нові види діяльності), середній (знання прав і обов'язків, їх дотримання, соціальна активність, морально-етичні принципи, здатність відповідати за власні дії) і старший шкільний вік (самоствердження, самовираження, самореалізація, професійне самовизначення, взаємна відповідальність, відповідальна взаємозалежність)» [27, с. 12]. Тобто до досягнення повноліття людина вже має досить високий рівень соціальної відповідальності, розвиток якої в подальшому залежатиме тільки від бажання й потреб самої людини.

З дорослішанням людини процес формування соціальної відповідальності не закінчується, а продовжується разом із розвитком особистості й суспільства та держави. Оскільки перед суспільством і державою щоразу виникають нові виклики, то й пересічна людина має бути готовою до цього шляхом формування власної думки, сприйняття / несприйняття певних кроків влади

стосовно тих чи інших питань, вчинення / невчинення певних дій. Вчинення соціально відповідальних дій має виховний вплив на особистість, оскільки формує в людини повагу не лише до закону, права, держави, а й до інших людей, спонукає до здійснення вчинків, наслідки яких матимуть позитивні наслідки не лише для неї, а й для суспільства та держави загалом.

Отже, виховний вплив соціальної відповідальності як усвідомленої діяльності людини з урахуванням інтересів суспільства та держави на особистість полягає у: спонуканні людини до осмислення, зіставлення з власною системою цінностей та моральних установок можливості чи неможливості вчинення певних дій, їхніх ймовірних наслідків і для себе, і для суспільства та держави загалом; вихованні почуття моральної відповідальності за власні вчинки та їхні можливі наслідки не лише перед самим собою, а й перед суспільством, державою та майбутніми поколіннями; усвідомленні необхідності постійного саморозвитку та самовдосконалення як спеціаліста через потребу стежити за тенденціями розвитку держави, суспільства, певної сфери господарської діяльності, законодавчими нововведеннями; формуванні бажання в майбутньому прищепити навички соціальної відповідальності своїм дітям, молодшим колегам; розвитку правової культури населення.

Соціальна відповідальність виступає засобом правотворення та державотворення. Попри те, що Україна вже 30 років є незалежною державою та має глибокі традиції державо- і правотворення, ці процеси є незавершеними, потребують вдосконалення. Зважаючи на вітчизняні реалії, влада має спрямовувати державну політику на утвердження в Україні соціальної правової держави та громадянського суспільства. Так, проєкт «Стратегії сталого розвитку України до 2030 року», документа, який визначає шляхи та способи досягнення мети розвитку, орієнтований на вектори: «вектор розвитку – забезпечення сталого розвитку країни, проведення структурних реформ, забезпечення економічного зростання екологічно невиснажливим способом, створення сприятливих умов для ведення господарської діяльності; вектор

безпеки – забезпечення безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій та приватної власності, забезпечення миру і захисту кордонів, чесного та неупередженого правосуддя, невідкладне очищення влади на всіх рівнях та забезпечення впровадження ефективних механізмів протидії корупції. Пріоритетом є безпека життя та здоров'я людини...; вектор відповідальності – забезпечення гарантій кожному громадянину, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, мати доступ до високоякісної освіти, системи охорони здоров'я та інших послуг в державному та приватному секторах; вектор гордості – забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт» [164]. Урешті-решт, усі ці вектори, за якими має рухатися держава, щоб досягти сталого розвитку, одночасно є й певними постулатами теорії соціальної відповідальності, тими основами, на яких вона формується та відповідно до яких певні елементи або утверджуються, або відкидаються.

Беззаперечним є факт, що соціальна відповідальність сприяє розвитку людини. Соціально відповідально вчиняє людина, яка керується у своїй діяльності власною ціннісною системою, основою на моральних чеснотах, повазі до закону та держави. Розвиток суспільства і держави ставить перед людиною щоразу нові виклики. Щоби гідно їх прийняти чи протистояти їм, потрібно, окрім стійкої системи цінностей, володіти знаннями, вміннями та навичками, необхідними для життя в сучасному суспільстві. Весь цей інструментарій (вміння, навички, знання) людина не може освоїти тільки в процесі простого існування, для цього необхідний розвиток її як особистості. Цей процес охоплює і розвиток людини як індивіда, і її саморозвиток та самовиховання. Проте й державу соціальна відповідальність стимулює до діяльності виключно на підставі та в межах закону. Держава, яка діє соціально відповідально, виконує усі взяті на себе зобов'язання, може вимагати аналогічної поведінки від своїх громадян.

Безпека – ще один базис соціальної відповідальності. Усі суб'єкти, які заявляють про свою соціально відповідальну поведінку чи діяльність, мають діяти в інтересах забезпечення безпеки людини. Ця безпека може бути соціальною, економічною, екологічною чи іншого виду. Кожна соціально відповідальна дія передбачає передусім вивчення об'єкта діяльності, роздуми про доцільність тих чи інших дій, усвідомлення їхніх можливих наслідків як для особи, яка вчиняє певні дії, так і для її оточення, суспільства і держави загалом. Держава через вимогу до своїх громадян діяти соціально відповідально отримує можливість реалізовувати функцію гарантування безпеки. Вчинення переважною більшістю населення соціально відповідальних дій передбачає можливості для виконання державою своїх функцій, без необхідності додаткового залучення ресурсів і коштів на повторне виконання тих чи інших дій.

Соціально відповідальна поведінка завжди спрямована на готовність брати відповідальність за свої дії та спричинені ними наслідки. Поняття відповідальності можна охарактеризувати як таке, що виражає відносини в системах «людина – людина», «людина – суспільство», «людина – держава» у сфері взаємного задоволення вимог. Кожен з елементів цих систем є відповідальним перед іншими, повинен діяти в межах, визначених законом, не порушуючи прав та свобод інших. Формуючи певні вимоги, потрібно переконатися, чи вони є законними й обґрунтованими. Відповідальність передбачає не лише виконання законних вимог інших (суспільства, держави), а й задоволення власних потреб шляхом гарантування державою кожному певного комплексу прав і свобод. Людина відповідальна перед суспільством і державою, але й суспільство та держава взаємно відповідальні перед людиною. Отже, соціально відповідальна поведінка людини сприяє розвитку суспільства, держави. Людина, яка живе в державі, де її поважають, цінують, при ухваленні певних рішень керується соціальними та правовими цінностями, відчуває гордість за свою державу, цінує та прагне примножити кращі традиції державо- і правотворення. Кінцева мета діяльності і соціально відповідальної людини, і

держави, яка дотримується демократичних стандартів, є досягнення загального блага. Виконання цього завдання в Україні стане можливим тоді, коли держава повернеться обличчям до пересічного громадянина, ретельно виконуватиме взяті на себе зобов'язання, що стимулюватиме громадян до аналогічної поведінки. Тому доцільно стверджувати, що соціальна відповідальність виступає засобом державо- та правотворення, оскільки являє собою динамічний процес, спрямований на розвиток соціальної правової держави, а також розвиток права, створення правових норм, які регулюватимуть життєдіяльність держави в конкретний історичний період.

Соціальна відповідальність виступає одним із мотивів для правомірної поведінки. «Правомірна поведінка особи є закономірним та логічно обумовленим процесом, в якому під впливом зовнішнього середовища, індивідуального сприйняття правових настанов, певного світогляду, рівня правової культури, правової свідомості формується модель належної (правомірної) поведінки» [151, с. 7]. Правомірна або неправомірна поведінка формується під впливом різних чинників, зіткнувшись з якими, кожен сам обирає модель своєї поведінки. Ці фактори можна розділити на дві групи: 1) зовнішні (соціальні, економічні, політико-правові); 2) внутрішні (особистісна система моральних цінностей, ставлення людини до тих чи інших норм). Повного впливу на першу групу факторів окрема людина не має, оскільки, навіть докладаючи значних зусиль, вона не може змінити системи, що історично склалася, функціонує впродовж тривалого періоду, а також підтримується групами, які мають значний вплив і в суспільстві, і в державі. Якщо вплинути на зовнішні фактори пересічний громадянин самотужки не може, то «наповненість» групи внутрішніх чинників залежить тільки від нього.

Здійснюючи учинок, кожен з нас керується певними мотивами. Мотив – це спонука до дії з метою задоволення певної потреби. «Поведінка особистості тісно пов'язана з її актуальними соціальними потребами і значною мірою детермінується ієрархією її мотивів. До актуальних соціальних потреб найперше відносять ті, що пов'язані з потребами перебування в групі

(колективі) собі подібних... потребами спілкування та самореалізації у своїх потенціях, а до мотивів – з особливостями сприйняття себе та оточуючих, а також у взаєминах з іншими. Ієрархія мотивів формується відповідно до уявлень про ідеал, необхідне і під впливом різних соціальних ситуацій та соціокультурних умов того середовища, в якому особистість перебуває» [4, с. 16]. Соціальна відповідальність безпосередньо пов'язана з правомірною поведінкою. Соціально відповідальні дії та вчинки є правомірними, адже спонукають людину до роздумів про конкретні поняття та явища соціальної дійсності, їхні можливі наслідки та вплив не лише на конкретну людину, а й на суспільство та державу. Наприклад, Г. В. Свириденко, аналізуючи правомірну поведінку, виділяє такі її аспекти: *«Соціальна або громадська користь, яка у правомірній поведінці по-різному проявляється залежно від конкретної форми реалізації права (використання, виконання, дотримання і застосування права)... добровільність правомірної поведінки, що випливає з потреби та цінності такої поведінки для людини і суспільства... відповідальність, яка у контексті характеристики правомірної поведінки має насамперед позитивний характер і полягає в усвідомленні індивідом об'єктивної необхідності належним чином реалізовувати правові приписи у визначеній формі. Основу такої відповідальності складає вільний вибір суб'єктом певного варіанта поведінки в межах нормативних приписів... переконаність як змістовний аспект правомірної поведінки надає останній ознаку стійкості, яка передбачає здатність відповідної поведінки зберігати правомірний стан незалежно від впливу певних зовнішніх чинників... масовість правомірної поведінки, за допомогою якої забезпечується стабільний режим законності і правопорядку в суспільстві (курсив наш. – Г. К.)»* [150, с. 58–61].

Вказані аспекти можна застосувати і до соціальної відповідальності як одного з мотивів правомірної поведінки. Соціальна відповідальність, безперечно, несе соціальну або громадську користь. Соціально відповідальні дії однієї людини є корисними для багатьох інших, і якщо ці зусилля об'єднати, то можна домогтися значних змін у суспільстві й державі. Наприклад, масове

запровадження в Україні світових практик поводження з відходами допоможе розв'язати низку проблем і екологічного, соціально-економічного характеру: поступово з'явиться культура раціонального споживання, відкриються сміттєпереробні заводи, що допоможе залучити іноземні інвестиції та створити нові робочі місця в усіх регіонах держави, значно знизиться виробництво товарів, які є шкідливими для людини і природи. Поступово такі практики охоплюватимуть дедалі більше коло людей, а діти змалку виховуватимуться з усвідомленням необхідності вчиняти такі дії. Урешті-решт, соціально відповідальна поведінка є добровільною. Так, сама людина вирішує, чи поводитися їй соціально відповідально. Часто така поведінка вимагає значно більше зусиль, постійної роботи над собою, готовності відстоювати власну думку, яка не збігається з позицією більшості. Однак людина, яка постійно розвивається, вдосконалює свої навички та вміння, стикається з питаннями соціальної відповідальності. Якщо ж людина вирішує вчиняти соціально відповідально, то таке рішення є добровільним, усвідомленим та необхідним у конкретний час.

Сьогодні в Україні не передбачено покарання за вчинення дій, що йдуть в розріз із соціальною відповідальністю, суперечать її принципам та меті. Саме тому людина, котра добровільно внесла у своє життя певні додаткові дії та, іноді, обмеження, за недотримання чи невиконання яких вона не нестиме відповідальності, в інших випадках поводитиметься правомірно, до того ж усвідомлено правомірно. Соціальна відповідальність має позитивний характер через усвідомлення людиною необхідності вчиняти певні дії чи утриматися від їх здійснення. Лише той, хто свідомо вирішить вчиняти соціально відповідально, зважаючи на наслідки для себе й оточення, поводитиметься правомірно і в інших випадках, коли держава прописує алгоритми для вчинення конкретних дій. Основою соціальної відповідальності є вільний вибір людини. Людина, яка добровільно взяла на себе певні обмеження, додаткові обов'язки, зможе залучити до соціально відповідальної поведінки інших, а також передати свій досвід майбутнім поколінням, які вже зростатимуть в умовах соціальної відповідальності.

Ще однією характеристикою соціальної відповідальності як одного з мотивів правомірної поведінки є переконаність людини у правильності та необхідності вчинення певних своїх дій. Переконання є ознакою стійкості певних дій, характеристикою того, що людина вчинятиме соціально відповідально не одноразово, а постійно. Ця ознака характеризує незалежність дій людини від сукупності зовнішніх чинників, обставин, що в різних ситуаціях по-різному впливають на неї. Якими б не були зовнішні обставини, людина діятиме відповідно до своїх внутрішніх переконань, моральних установок, системи цінностей, узгоджуючи все це із законними вимогами держави. Така характеристика як масовість соціальної відповідальності допомагає розв'язати чимало проблем, які виникають у суспільстві та державі, якнайшвидше. З появою нових викликів з'являється необхідність вирішити їх, щоб забезпечити нормальні умови життєдіяльності. Що більше людей долучаться до дій, спрямованих на усунення проблеми та її наслідків, то швидше людина, суспільство і держава повернуться до звичного ритму життя та розв'язання політико-правових й економічних проблем. На жаль, про масовість соціальної відповідальності в Україні сьогодні говорити не доводиться. Основною причиною цього є, на нашу думку, вкрай низький рівень соціальної відповідальності держави.

Отже, на підставі наведених вище характеристик можемо стверджувати, що соціальна відповідальність є одним із мотивів правомірної поведінки людини. Людина, котра усвідомила необхідність добровільного вчинення або утримання від вчинення певних дій та переконана в ефективності дій кожного для досягнення загального блага, вчинятиме правомірно, відповідно до законних вимог держави.

Соціальна відповідальність виражає сприйняття / несприйняття діяльності держави, її окремих інституцій населенням. Своїми діями людина виражає власне ставлення до держави. Певні вчинки є свідченням сприйняття, схвалення дій держави в тій чи тій справі, інші виражають повне їх несприйняття. Якщо людина дотримується встановлених законів, підтримує

нововведення, запропоновані владою, то так вона виражає підтримку діям держави, її окремим інститутам. У протилежному разі людина не сприймає та не підтримує їх. Урешті, сьогодні існує чимало способів, за допомогою яких люди можуть висловити власне ставлення до держави, у якій проживають, та її дій як загалом, так і в окремих галузях чи ситуаціях. Одним із таких способів є соціально відповідальна поведінка. Однак соціально відповідальна поведінка людини є лише відповіддю на соціально відповідальну поведінку держави стосовно людини. Щоб оцінити рівень соціальної відповідальності держави, на нашу думку, потрібно з'ясувати, наскільки вона дбає про такі напрями, як створення рівних можливостей для розвитку особистості всім громадянам, стан системи охорони здоров'я, діяльність, спрямована на охорону природи та збереження наявних ресурсів.

Конституція України проголошує рівність усіх людей та гарантує однакові можливості для розвитку особистості. Однак далі гарантій справа не йде. Сьогодні в Україні існує велика потреба в дитячих садках, оскільки не всі діти можуть отримати доступ до дошкільної освіти; спостерігається значна різниця між матеріально-технічним забезпеченням шкіл у сільській та міській місцевостях, потреба у кваліфікованих вчителів, які допоможуть дитині оволодіти навичками, необхідними в сучасному житті; функціонуванні позашкільних гуртків та секцій. Уже з огляду на це молоді люди мають нерівні шанси при вступі до вищих навчальних закладів. Система охорони здоров'я України відстає від найкращих світових практик на двадцять років. Доступ до якісної медицини дають приватні клініки, оплатити послуги яких може лише незначна частина населення. Відповідальність за важкохворих пацієнтів, яким в Україні не можуть допомогти, беруть на себе волонтери та громадські організації. Діяльність держави, спрямована на охорону навколишнього середовища, рівна нулю. У кожному регіоні України є екологічні проблеми, які роками не може розв'язати ні місцева, ні державна влада. Відповідно і люди не бажають йти назустріч державі, яка для них практично нічого не робить. Адже вони просто не бачать жодних її дій, спрямованих на фактичне виконання

Конституції України. «Звертаючись до українських реалій, маємо визнати, що соціальна відповідальність у нашому суспільстві все ще не постає у якості домінанти та надійного регулятора суспільного життя, не набула статусу життєво значимої норми. Для сучасного етапу соціально-економічного розвитку характерною є парадоксальна ситуація: на фоні проголошеного курсу на розширення економічних свобод та підприємництва, ініціативності тощо маємо намагання все більшої кількості громадян покласти на себе відповідальність лише за власні дії. Водночас наростає прагнення перекласти відповідальність за зміну соціальних умов життєдіяльності на інші інститути держави та суспільства» [81, с. 3]. Така ситуація викликана багаторічним нехтуванням прав людини, небажанням держави виконувати взяті на себе зобов'язання. Звідси й недовіра людини до держави.

Одним з основних критеріїв для визначення рівня сприйняття / несприйняття діяльності держави, її окремих інституцій населенням є згадувана уже масовість соціальної відповідальності, про яку в нас поки говорити рано. Так, в Україні лише незначна частина бізнесу залучена до соціальних ініціатив, дуже мало людей є членами громадських організацій, об'єднань. виправити ситуацію, що склалася, зможе лише «повернення» держави до людини, негайне впровадження та виконання плану дій, спрямованих передусім на дотримання прав і свобод людини та громадянина, що гарантовані Конституцією. Тобто спершу держава має стати соціально відповідальною щодо людини, тоді людина робитиме кроки назустріч. Так, рівень соціальної відповідальності збігається з даними численних соціологічних досліджень щодо ступеня сприйняття / несприйняття діяльності держави та її інституцій населенням. Для виправлення такої ситуації необхідно кожному (і державі, і людині) бути готовим брати відповідальність за свої дії та їхні наслідки, спільно працювати для побудови в Україні громадянського суспільства і правової держави. Держава на макрорівні повинна забезпечити гідні умови для життя людей, надати знання і вміння, необхідні пересічній людині для життя у громадянському суспільстві та правовій державі, сприяти

постійному розвитку правової культури населення. Людина на макрорівні має постійно працювати над собою, щоб сформувати особисті ціннісні орієнтації, властиві жителям правових держав, та послуговуватися ними в повсякденному житті. Завдяки такому об'єднанню зусиль більшості населення та держави стане можливим більш швидке впровадження необхідних реформ та підвищиться їх ефективність.

Соціальна відповідальність є відповідальністю перспективною. Вчиняючи соціально відповідально, людина самовдосконалюється, розвивається. Отримані нею знання та вміння залишаються разом з нею, що в подальшому допоможе швидше вирішувати поставлені завдання, виробити власну чітку усвідомлену позицію, дотримання якої допоможе не тільки конкретній людині, а й суспільству, державі. Соціальна відповідальність за суттю схожа на перспективну (позитивну) юридичну відповідальність. «Ознаки позитивної юридичної відповідальності – це правомірна поведінка, обов'язок дотримуватись заборон, виконувати позитивні обов'язки, а також надані й гарантовані державою дозволи щодо реалізації суб'єктивних прав особи, застосування державою заходів заохочення, схвалення. Юридична відповідальність реалізується у позитивному, перспективному значенні через юридичні обов'язки суб'єкта права, який у майбутньому добровільно, свідомо та відповідно до припису правових норм їх виконує» [106, с. 131]. Соціально відповідальна поведінка завжди є поведінкою правомірною, коли людина не просто дотримується вимог закону через боязнь настання можливого покарання, а робить це свідомо, розуміючи необхідність таких своїх дій для досягнення загального блага. Суспільство та держава схвалюють таку поведінку, оскільки вона сприяє їх розбудові. Залучення до соціально відповідальної поведінки якнайбільшої кількості людей, підприємств, установ дасть змогу поліпшити імідж держави на світовій арені, підвищити рівень конкурентоспроможності певних галузей економіки чи сфер життєдіяльності людини на довготривалу перспективу. Навіть більше, соціально відповідальна поведінка характеризується можливістю самостійно приймати рішення;

готовністю до відповідальності за свої рішення, тобто усвідомлення, розуміння людиною можливих наслідків прийнятих нею рішень та вчинених дій; здатністю й готовністю людини розуміти мету своєї діяльності в контексті діяльності суспільства і держави, ставити перед собою цілі, досягати їх; усвідомленим бажанням ухвалювати рішення та вчиняти такі дії, які сприятимуть розвитку суспільства і держави та допоможуть в майбутньому уникнути багатьох проблем соціально-економічного та політичного характеру.

Людина, яка навчилася поводитися соціально відповідально, усвідомила суть свого існування не лише у простому споживацтві та повній готовності отримувати блага, сама стає творцем такого блага, вона за жодних обставин не повернеться до існування, основною метою якого є забезпечення своїх фізіологічних потреб та просте накопичення матеріальних благ. Соціально відповідальна людина стає творцем благ не тільки в тій галузі, якою вона займається, а й у соціально-економічній та правовій сферах шляхом непрямой вимоги підвищення соціальних стандартів та політичних гарантій. Тобто людина, яка сама вчиняє соціально відповідально, вимагатиме, щоб стосовно неї вчиняли аналогічно, вона не лише знатиме свої права, а й користуватиметься ними. Це стимулює розвиток держави, суспільства і самої ж людини. Адже соціальна відповідальність не є явищем статичним. Вона – динамічна, оскільки є реакцією на потреби суспільства, держави, які постійно розвиваються. Сьогодні світ розвивається дуже швидко, одні типи відносин, соціальні, правові норми втрачають свою актуальність, інші ж з'являються та стрімко займають провідні позиції в регулюванні життєдіяльності людини, суспільства та держави. Так відбувається і з соціальною відповідальністю, завдання якої полягає не тільки у розв'язанні проблем тут і зараз, а й у її перспективній спрямованості на недопущення появи їх та суміжних проблем у майбутньому.

Перспективність соціальної відповідальності полягає в тому, що:

- 1) наслідки соціально відповідальних дій матимуть довготривалий ефект. Соціально відповідальна поведінка має велике значення для економіки, екології

й соціальної сфери. Адже існує чимало проблем, які неможливо розв'язати без підтримки людини. Це передусім проблеми екологічного характеру. Якщо на підприємства, які забруднюють навколишнє середовище, держава має вплив, то на окремих громадян, які, наприклад, спалюють суху траву і листя – жодного (може наставати лише адміністративна відповідальність, однак за умови, що людину візьмуть «на гарячому»). Розв'язання частини екологічних проблем сьогодні сприятиме нівеляції можливості їх повторного виникнення; 2) за певний відрізок часу в українській державі сформується культура соціальної відповідальності. Сьогодні в Україні надзвичайно мало людей, залучених до соціально відповідальної поведінки. Причинами цього є недосконала політика держави, низька кількість місцевих ініціатив (наприклад, на рівні об'єднаних територіальних громад), небажання самих людей створювати собі незручності (йдеться про необхідність засвоєння нових знань, умінь і навичок), низька поінформованість населення про соціальні ініціативи. Поступове усунення цих проблем сприятиме залученню до соціально відповідальної поведінки щоразу більшої кількості населення та формуванню культури соціальної відповідальності – сукупності соціальних знань, дій, моральних установок, що утворилися в процесі життєдіяльності людини, суспільства та держави; 3) майбутні покоління будуть змалку виховуватися як соціально відповідальні особистості. Першим прикладом для наслідування у дітей є їхні батьки, найближче оточення. Діти копіюють їхню поведінку, причому і позитивну, і негативну. Простежуючи соціально відповідальну поведінку своїх батьків, дитина спершу просто копіюватиме їхні дії, а вже згодом, коли виконання певних дій увійде в звичку, зможе усвідомити їх необхідність для себе, суспільства та держави.

Вчиняючи сьогодні соціально відповідально, завтра ми усунемо багато проблем, які є перепоною для побудови в Україні громадянського суспільства та правової держави. Отже, явище соціальної відповідальності має важливе значення для розвитку людини, суспільства та держави. Воно виступає однією з основ для правового виховання. Його світоглядні концепти, такі як виховний

вплив соціальної відповідальності на людину, її перспективність, здатність виступати засобом державо- і правотворення; можливість виражати ступінь сприйняття / несприйняття діяльності держави, її інституцій населенням; бути одним із мотивів правомірної поведінки, виступають детермінацією правового виховання.

Правове виховання закладає основи для формування соціальної відповідальності через: 1) ознайомлення з філософськими основами права та держави; 2) характеристику стану розвитку права та держави в конкретний час; 3) вивчення правових норм, що вже функціонують; 4) формування в людини бажання до подальшої самоосвіти даному цьому напрямі; 5) формування ідеології та культури соціальної відповідальності. Навіть більше, правове виховання та соціально відповідальна поведінка досягнуть своєї мети за умови, що будуть спрямовані на подолання реальних проблем, які існують у суспільстві та державі, а також формуватимуть вміння і навички, необхідні для розвитку особистості, суспільства, держави в сучасному глобалізованому світі.

3.2. Темпоральна визначеність соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні

Темпоральна визначеність є характерною ознакою всіх явищ, адже темпоральність являє собою часовий відрізок, у якому свідомість фіксує певний феномен. Вона властива абсолютно всім сферам життєдіяльності людини, бо кожне явище має часові рамки свого функціонування. Не є винятком і соціальна відповідальність. Саме соціальна відповідальність є реакцією на вимоги часу; розвиток суспільства і держави ставить перед людиною щоразу нові завдання, і від того, як вона з ними впорається, залежить якість її життя, поява чи мінімізація появи схожих проблем у майбутньому не лише для конкретної людини, а й для суспільства та держави. Завдяки явищу соціальної відповідальності змінюється не тільки обстановка довкола людини,

відбувається розвиток суспільства та держави, а змінюється й сама людина. Це відбувається передусім завдяки усвідомленню людиною необхідності вчиняти соціально відповідально не якийсь короткий проміжок часу, щоб виконати певну дію і досягти поставленої мети, а постійно, виробивши певні звички та сформувавши навички. Зрештою, темпоральна визначеність будь-якого явища передбачає його відкритість, здатність впливати на інші явища та піддаватися їхньому впливу. Без цієї ознаки явище не зможе функціонувати, адже, залишаючись замкнутим, воно може використовуватися дуже незначний відрізок часу. Це пов'язано з тим, що явище, яке не перебуває у стані постійного обміну енергією, ресурсами, ідеями з навколишнім середовищем, тим самим втрачає свою здатність впливати на інших, перестає бути поштовхом для розвитку, а тому з часом занепадає.

Сьогодні чимало проблем в українському суспільстві виникає через помилки, недоліки у процесах державо- і правотворення. На нашу думку, соціальна відповідальність як поняття та соціально відповідальна поведінка як усвідомлена сукупність дій, спрямована на розв'язання певних проблем, безпосередньо впливають на вказані процеси шляхом впливу на державні й суспільні інститути, структури. Окремі дослідники відзначають, що попри те, що структури вважаються стійкими в часі утвореннями, що є головним допущенням методології їх аналізу, не можна заперечувати, що вони також піддаються часовим змінам [139, с. 73–75; 236, р. 516–536]. З огляду на предмет, об'єкт та завдання нашого дослідження, ми заторкнемо тільки часові координати соціальної відповідальності.

Група темпоральних елементів ставить перед політичною та правовою підсистемами актуальні завдання, виконання яких є необхідним для сталого розвитку суспільства в політичній сфері, його функціонування відповідно до вимог часу. Виконання цих завдань демонструватиме динамічність, здатність до адаптації, вміння вибирати відповідний інструментарій для розв'язання проблем, що виникають у суспільстві та державі. Ми вважаємо, що темпоральну визначеність соціальної відповідальності у право- та

державотворенні доцільно вивчати через з'ясування сутності таких понять, як швидкість, невідкладність, своєчасність, завчасність. Їх дослідження дасть змогу в подальшому згрупувати і проблеми, які потребують вирішення, і шляхи їх розв'язання. Хоч поняття швидкість є фізичною величиною і трактується як відношення переміщення тіла до проміжку часу, за який відбулося це переміщення, однак воно має цінність і для правотворення та державотворення. «Швидкість» у тлумачному словнику подається в таких значеннях: «1. стрімкість руху кого-, чого-небудь або поширення когось. 2. темп якоїсь дії, процесу тощо» [64, с. 750]. Тобто політико-правові явища, поняття, процеси також мають темпи поширення. Кожне явище проходить кілька етапів у процесі свого існування: зародження, формування, функціонування та відмирання. Зародившись та сформувавшись, явище, поняття функціонує з певною метою (виконує певні функції). Виконавши свої функції на певному відрізку часу, явище або зазнає певних трансформацій, зумовлених розвитком суспільства і держави, або ж втрачає свою актуальність, занепадає та відмирає. Соціальна відповідальність завжди є реакцією на реальні потреби в конкретний відрізок часу. Наприклад, сьогодні в Україні гостро стоїть проблема поводження з побутовими відходами. Законодавець передбачив незначні штрафи за порушення санітарних норм, однак це мало кого стримує. Лише дуже незначна частина населення сортує відходи для їх подальшої переробки; усе ще низький рівень культури в цій сфері, лише тоді, коли вона (культура) стане масовою звичкою, а не здобутком прогресивного людства, яке поводить соціально відповідально, ми зможемо подолати цю проблему.

Швидких та якісних змін потребують майже всі галузі права в Україні: потрібно позбутися нормативно-правових актів, прийнятих Верховною Радою УРСР, адже вони давно втратили ідейну цінність; усунути можливість неоднозначного тлумачення правових норм у багатьох актах; підвищити якісний рівень законодавчих актів, щоб знизити потребу у прийнятті кількох документів після прийняття основного та взаємозаперечення, взаємовиключення одних актів іншими. Соціально відповідальна поведінка

більшості населення, що полягає у свідомому дотриманні законно встановлених правил співіснування людей, у цьому випадку слугуватиме сигналом підтримки населенням дій влади у сфері правотворення. Відповідно, масове їх невиконання виступає сигналом несприйняття, невдоволення з боку населення вимогами влади.

Другим поняттям, яке допоможе з'ясувати темпоральну визначеність соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні, є невідкладність. Невідкладність – це необхідність зробити певні дії в найкоротші терміни, строки. Тлумачний словник трактує це поняття так: «якого не можна відкладати, який вимагає негайного виконання» [16, с. 400]. Проблем, які вимагають негайного розв'язання, у нашій державі чимало. Одним з основних від 2014 року є питання збереження територіальної цілісності держави, захисту від збройної агресії Російської Федерації, деокупація частин Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим. «Спостерігається небезпечна тенденція перегляду національних кордонів поза нормами міжнародного права, де застосування сили і погрози силою повернулися до практики міжнародних відносин, у тому числі в Європі. ...Різновекторні геополітичні впливи на Україну в умовах неефективності гарантій її національної безпеки, наявність «заморожених» військових конфліктів біля її кордонів, а також критична зовнішня залежність національної економіки зумовлюють уразливість України, послаблюють її роль як суб'єкта на міжнародній арені та виштовхують на периферію світової політики, у так звану сіру зону безпеки» [7, с. 6–7]. Часто можна почути думку, що це питання політиків та військових, однак воно стосується кожного, адже це питання незалежності не лише держави, а й людини, це питання мови, культури, можливостей для правдивого висвітлення історії, гарантій вільного розвитку особистості.

Невідкладність темпоральної визначеності соціальної відповідальності в державо- та правотворенні полягає в необхідності залучення до цих процесів якнайбільшої кількості людей з активною життєвою позицією, усвідомленням

необхідності діяти соціально відповідально сьогодні, щоб сприяти розв'язанню нагальних проблем. Обов'язок держави – діяти максимально відкрито і прозоро, виконувати свої повноваження у цих сферах для побудови громадянського суспільства та правової держави в Україні. Вирішення завдань у максимально стислі строки потребує спільних зусиль – держави, суспільства і людини, затрат не лише матеріальних, а й духовних. Однак таке об'єднання зусиль допоможе не тільки розв'язати конкретні проблеми тут і зараз, а й закласти основу, напрацювати механізми для подальшого ефективного та швидкого вирішення інших завдань, що виникнуть у майбутньому з розвитком суспільства та держави.

Ще однією характеристикою темпоральної визначеності соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні є своєчасність. У словнику наведено таке визначення слова «своєчасний»: «який відбувається, здійснюється тоді, коли потрібно, в свій час» [16, с. 610]. У цьому випадку все досить просто: людина, суспільство, держава, які розвиваються у часі, постають щоразу перед новими завданнями, які потрібно вирішити. Своєчасне їх вирішення дає змогу рухатися далі, мати час та ресурс для вирішення нових завдань, викликів, проблем, які виникатимуть із розвитком людини, суспільства, держави, не нагромаджувати проблеми, що створюватимуть регресивні явища, заважаючи поступовому розвитку відповідно до вимог часу. Поступ (людини, суспільства чи держави) вимагає розв'язання, усунення проблем, що виникають, у певні строки, щоб не допустити поширення їхніх негативних наслідків на інші сфери життєдіяльності. Адже несвоєчасне розв'язання проблем хіба ускладнить подальшу роботу, оскільки потрібно буде ще й усувати їхні наслідки в різних сферах, тобто коло проблем лише розшириться. Загалом, поняття «своєчасність» має важливе значення для правотворення та державотворення. Несвоєчасно розв'язані проблеми в цих галузях призводять до негативних наслідків, основними з яких є: 1) нівелювання впливу часу на діяльність органів влади. Кожний орган влади як сукупність суб'єктів є правомочним певний часовий період, після закінчення якого його

повноваження передаються іншим разом з нерозв'язаними проблемами. Однак нові представники органу влади змушені будуть не лише вирішувати питання, що виникають, а й ті проблеми, що їм передали попередники, а також боротися з їхніми негативними наслідками в інших галузях право- та державотворення; 2) втрати часу як ресурсу. Час є тим ресурсом, який неможливо відновити. Втрата часу прирівнюється до втрати можливості щось вирішити, розв'язати, змінити на краще. З часом нерозв'язані проблеми лише накопичуватимуться, а це унеможливить поступальний розвиток національних права та держави. Не подолавши проблем, які існують уже певний період, надзвичайно складно розв'язувати проблеми, що тільки з'явилися; 3) відставання тенденцій розвитку законодавства тієї чи іншої держави від загальносвітових. Одним з аспектів позитивного іміджу держави на світовій арені є відповідність національного законодавства загальносвітовим тенденціям. А несвоєчасно розв'язані проблеми у цій сфері унеможливають такий процес, а все через відсутність відповідних нормативно-правових актів, численні бюрократичні перешкоди, корумпованість та залежність окремих представників влади від олігархічних кланів.

Своєчасність як властивість темпоральної визначеності соціальної відповідальності у право- та державотворенні вказує на важливість її ролі у цих процесах. Завдяки цьому соціально відповідальні дії людини, держави є свідченням готовності діяти тут і зараз, вирішувати конкретні питання, що постають перед ними, та брати на себе відповідальність за наслідки своїх дій. Ще однією характеристикою темпоральної визначеності є категорія завчасності. «Завчасний» можна тлумачити як «1. зроблений раніше, заздалегідь. 2. який настає раніше визначеного терміну» [64, с. 201]. Завчасною є дія чи діяльність, вчинена до настання певного терміну. Це своєрідна дія на випередження, вчинена з метою недопущення появи несприятливих факторів, що можуть негативно вплинути на людину, суспільство, державу. Для українських реалій правотворення та державотворення ця категорія мало характерна, оскільки владні інстанції звикли розв'язувати проблеми в міру

надходження, але й ті не завжди вчасно та якісно. Саме тому і маємо прийняті не завжди якісні нормативно-правові акти; неефективне державно-правове регулювання певних сфер економіки та постійне зростання кількості соціальних проблем.

Завчасність як ознака темпоральної визначеності соціальної відповідальності у право- та державотворенні дає можливість максимально ефективно використати час як ресурс. Цей ресурс можна застосувати не тільки вирішенні для розв'язання наявних проблем, а й спрогнозувати можливість появи нових, проаналізувавши світову практику. Завдяки прогнозуванню цей процес можна буде не лише спростити, а в деяких випадках і взагалі уникнути його. Соціальна відповідальність є не тільки реакцією на проблеми, що виникають у зв'язку з розвитком людини, суспільства, держави, а й діяльністю, спрямованою на уникнення їх повторної появи чи виникнення схожих проблем. Відбувається це шляхом: 1) об'єднання суспільства, тобто люди гуртуються навколо необхідності розв'язання певної актуальної проблеми; 2) координації дій суспільства, яку проводить держава, показуючи напрями та способи, за допомогою яких можна розв'язати проблему; 3) зниження можливості появи нових соціальних ризиків, адже суспільство, об'єднане усвідомленою необхідністю розв'язати певні проблеми, не вчинятиме дій, які сприятимуть появі нових проблем, конфліктів як власне між громадянами, так і між громадянами та владою; 4) сприяння розвитку людини; щоб виконувати певні соціально відповідальні дії, людина має отримати нові знання, вміння та навички, а це вимагає роботи над собою. Отже, характеристиками поняття «темпоральність» є такі категорії, як швидкість, невідкладність, своєчасність та завчасність. Кожна з них визначає темп тривання дії в часі, зусилля, які потрібно докласти, щоб розв'язати ті чи ті проблеми у процесах право- та державотворення.

З'ясувавши категорійні характеристики темпоральної визначеності соціальної відповідальності у право- та державотворенні, можемо також окреслити її завдання та знайти на них відповіді, а саме: 1) визначити базові

принципи темпоральної визначеності соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні; 2) виявити способи підвищення ефективності виконання окремих функцій соціальної відповідальності; 3) розробити шляхи пом'якшення негативних наслідків нерозв'язаних раніше проблем політико-правового та соціального характеру.

Принципи – це висхідні положення певної теорії, з яких випливають усі наступні її твердження. Це той базис, на якому виростають усі подальші знання, отримані в процесі розвитку. Так, до базових принципів темпоральної визначеності соціальної відповідальності у право- та державотворенні можемо зарахувати циклічність, адаптивність та комплементарність. Циклічність – це форма розвитку чогось у часі як єдиного цілого. Попри те, що соціальна відповідальність виконує багато різноманітних функцій, має стосунок до всіх сфер життєдіяльності людини, суспільства та держави, вона є єдиним цілим, основна мета якого – розв'язання, усунення проблем, які виникли на певному часовому етапі та заважають поступальному розвитку людини, суспільства і держави. «Соціум зі всією його інфраструктурою в сучасних умовах рухається на великій швидкості, створюючи і відповідаючи на все нові й нові виклики. А юриспруденція, як і раніше, здебільшого інтерпретує статичні стани права... без ґрунтовних досліджень внутрішніх динамічних процесів, які продукує наявна правова реальність. ...Ефективність закону визначається, головним чином, саме соціальним змістом. Можемо говорити про те, що природа закону полягає в єднанні двох енергій, сил: юридичної та соціальної» [86, с. 58–59]. Суспільство сьогодні розвивається дуже швидкими темпами, такий стрімкий розвиток вимагає від держави такої ж швидкої реакції у вигляді чітких правил, законів, які б адекватно й ефективно регулювали відносини між людьми, між людиною та державою на певному етапі.

Спостереження за українськими реаліями останніх років дає змогу зробити висновок про циклічність їхніх соціальних криз. Ми щоразу бачимо, що за фазою піднесення йде фаза спаду, а потім знову починається криза. На думку О. Онуфрієнка, «оскільки сутність циклічно повторюваної кризи в

Україні обумовлена передусім неспроможністю реалізувати конвергентну модель взаємодії органів державного управління та громадянського суспільства, її неможливо розв'язати виключно за рахунок системних реформ публічного адміністрування (навіть вдалих) або сприяння розвитку громадянського суспільства. Необхідні свідомі зусилля для реалізації конвергентної форми взаємодії громадянського суспільства і держави на всіх її рівнях: телеологічному, інституціональному, ціннісному, інструментальному тощо» [124, с. 44]. На нашу думку, лише соціальна відповідальність, як усвідомлена поведінка та готовність відповідати за наслідки своїх дій, більшості населення та держави дасть змогу вирішити наявні в українському суспільстві кризи. Лише поєднання зусиль законодавця (в нашому випадку держави) та виконавця закону (людини, групи людей) сприятиме ефективному використанню часу як ресурсу для здійснення актуальних реформ, виконання покладених на кожного функцій та уникнення можливого повтору криз, що вже відбувалися.

Другим принципом є адаптивність. Адаптивність – це здатність пристосуватися до життя в будь-яких умовах. Сучасний світ є дуже мінливим, він вимагає і від людини, і від держави постійних активних дій, спрямованих на освоєння нових навичок, здобуття нових знань, щоб мати змогу адекватно реагувати на нововведення, які диктує час. Адаптуватися до нових умов не означає змінити свої принципи, погляди, це означає виховати, сформувати в собі здатність постійно вчитися, розвиватися, бути готовим сприймати цінності суспільства, привнесені розвитком, нововведення, викликані вимогами часу. Адаптуючись до нововведень, людина мимоволі сама виступає творцем нових цінностей, адже в процесі сприйняття чогось нового вона неминуче привносить щось своє, що згодом стає нормою.

Соціально відповідальна поведінка вимагає адаптивності від людини. Це відбувається тому, що в сучасному світі часто з'являються виклики, з якими можна впоратися лише адаптувавшись до них. Сюди, зокрема, можемо зарахувати екологічні проблеми, пов'язані з глобальним потеплінням; у

соціально-економічній сфері – рівень соціально-економічного зростання держави; у політико-правовій сфері – курс, вектори розвитку держави. Тобто це ті сфери, де окрема людина змінити нічого не може. Адаптивність виступає одним із базових принципів темпоральності, оскільки її відсутність зупиняє розвиток явища, процесу в часі. Через неможливість поступового розвитку воно втрачає свою актуальність та відмирає. Те саме стосується й понять, явищ правової реальності: якщо з їхньою допомогою стає важко або неможливо регулювати життя людей відповідно до вимог часу, то вони просто зникають з ужитку. Проте не всі правові явища й поняття можуть мати здатність до адаптивності, адже через зміну політичних станів, історичних епох зникають не лише відносини, які вони регулювали, а й самі поняття та явища стають ідейно застарілими. Так, наприклад, з правового вжитку зникли норми і поняття, властиві кріпосному праву, оскільки зникло саме явище кріпацтва. Натомість сьогодні активно розвиваються комп'ютерні технології, мережа Інтернет, тому виникла потреба в регулюванні відносин у цій сфері. «До правового регулювання інтернет-відносин необхідно підходити з ширших позицій. Процес регулювання спрямований на широке коло суб'єктів інтернет-відносин (держава, її органи, громадяни, інститути громадянського суспільства тощо). Правове регулювання можна охарактеризувати як особливий формалізований метод державної регламентації дії суб'єктів права з тим, щоб узгодити поведінку в віртуальному просторі з інтересами громадян, суспільства та держави» [23, с. 152]. Отже, здатність до адаптивності – це здатність до розвитку в часі, можливість до продовження існування, функціонування у дещо зміненій формі, однак зі збереженням першопочаткової ідеї та мети.

Ще одним базовим принципом темпоральної визначеності соціальної відповідальності у право- та державотворенні є комплементарність. Це поняття можна тлумачити як процес взаємодоповнення, витлумачений у часовому розрізі. Жодне явище, поняття чи процес не може ефективно функціонувати впродовж тривалого часу без взаємодії з іншими явищами, поняттями, процесами. За допомогою комплементарності стає можливо вивчити певні

процеси або поняття шляхом поєднання його окремих елементів із загальною типологією розвитку. Так ми можемо з'ясувати, наскільки взаємозалежними є ті чи інші риси, ознаки, функції та процеси розвитку. Для процесів темпоральної визначеності соціальної відповідальності у право- та державотворенні застосування комплементарності як принципу дає змогу підвищити якість прогностичної та управлінської функцій.

Сьогодні для комфортного існування й можливості розвитку людині замало знань тільки з однієї галузі, адже поняття, явища одних наук активно й ефективно використовуються в інших. Цей процес є природним, а період, коли кожна галузь знань послуговувалася власною методологією та термінологічною базою і була своєрідною закритою системою, давно минув. У наш час науки активно взаємодіють на всіх рівнях та продукують нове якісне знання. Цей процес на сучасному етапі не був би можливим без комплементарності. Без взаємодоповненості говорити про повноту дослідження було б помилково, оскільки саме собою певне явище чи поняття не є настільки значущим для людського й суспільного розвитку, яким воно може виступати у взаємодії, взаємодоповненні з іншими. А витлумачення такої взаємодоповненості в розрізі часу дає змогу з'ясувати його актуальність, функціональність та спрогнозувати шляхи його розвитку й підвищення функціональності.

Розглянувши ознаки та принципи темпоральної визначеності соціальної відповідальності у право- і державотворенні, можемо зробити висновок про її подвійну природу. З одного боку, вона обмежує певне поняття, явище у часі, встановлюючи для нього певні рамки, а з іншого – дає можливості для розвитку у хронотопі. Існування будь-якого поняття, явища, процесу відбувається в часових рамках, у певний період історичного розвитку людства. За цей період відбувається зародження, становлення, функціонування та відмирання явища або процесу. Усі ці фази є обов'язковими, послідовними, кожна з них має свій часовий інтервал, протягом якого в людській свідомості фіксується певний феномен. Поряд із цим встановленням часових рамок, меж темпоральність дає можливості для розвитку процесу, явища, поняття у хронотопі. Перебуваючи

постійно у хронотопі, явище, поняття має можливість розвиватися разом зі зміною часу шляхом взаємодоповнення з іншими явищами і поняттями, адаптації до вимог суспільства, держави в конкретний період часу. Так воно набуває нових ознак та функцій, які можуть задовольнити потреби людини під час зміни суспільно-політичного ладу, політичних режимів, та, власне, умов життя людини.

Завдяки знанню особливостей темпоральної визначеності соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні можна з'ясувати шляхи підвищення ефективності виконання окремих функцій соціальної відповідальності. Так, соціальна відповідальність виконує чотири основні функції: соціальну, виховну, консолідаційну, ідеологічну. Напевно, найбільш актуальним сьогодні є підвищення ефективності виконання соціальної її функції. Кількість соціальних проблем, наявних в українському суспільстві, стабільно висока. Це пов'язано з невдалою економічною політикою, наявністю проблем у політико-правовій сфері, війною, що відбувається на сході України. Процес вирішення цих проблем не може бути швидким, адже потребує глибокого реформування чи не всіх сфер державотворення. Однак, щоб реформувати одну галузь, скажімо, сільське господарство, потрібно створити правову основу, відповідно до якої вестиметься подальша діяльність у цій сфері; залучити фінансові ресурси.

Завдяки темпоральній визначеності маємо змогу з'ясувати: 1) приблизну черговість розв'язання соціальних проблем або окремих їхніх аспектів; 2) готовність суспільства та держави до вирішення конкретних завдань у цій сфері; 3) приблизні терміни розв'язання тієї чи іншої проблеми. Так, на нашу думку, буде простіше розподілити ресурси (і людські, і матеріальні, і фінансові) для розв'язання вже наявних проблем і розпочати безпосередню роботу, спрямовану на їх подолання. Діяльність щодо розв'язання соціальних проблем має бути цілеспрямованою, системною, відбуватися по всій вертикалі влади – від найвищих органів державної влади до рівня об'єднаних територіальних громад; бути спрямованою водночас і на мінімізацію повторної появи проблеми.

Зрозуміло, що все це буде лише приблизним, адже важко передбачити такі події, як військова агресія чи поява пандемій, виникнення природних катастроф. Проте завдяки явищу соціальної відповідальності можна швидше подолати проблеми, пов'язані з ними, та певним чином мінімізувати їхні негативні наслідки. За умов, що держава дбатиме про людину, людина почуватиметься захищеною, а відповідно, буде готовою співпрацювати з державою для більш швидкого отримання гарантованих благ, які були втрачені за умов, що не залежали від волі держави і людини. Діяльність, що виконується сьогодні, – спрямована на результат у майбутньому, – так можна охарактеризувати соціальну відповідальність. Соціально відповідальна діяльність уже завтра не принесе нам бажаного результату, це тривалий у часі процес, який потребує залучення значних ресурсів. Одним із найбільш затребуваних ресурсів у цій сфері є людський. На жаль, сьогодні в Україні незначна кількість людей готова до соціально відповідальної поведінки, у нас це явище лише починає розвиватися. Така ситуація може бути викликана кількома чинниками, зокрема відсутністю необхідних знань, умінь і навичок та небажанням їх освоювати; неприйняттям діяльності держави у цій сфері; відсутністю чіткої мотивації для такої поведінки; несформованістю ціннісної системи особистості. Саме за таких умов і зростає актуальність виховної функції соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність актуалізує виховну функцію, адже обрати за основу своєї поведінки соціальну відповідальність означає усвідомлено бути готовим до постійного самовдосконалення, певних обмежень та відкритості до змін і нововведень. І найголовніше у цьому процесі – це готовність людини до самовдосконалення, самовиховання та самообмеження. Ще одну важливу роль тут відіграє приклад соціально відповідальної поведінки, який батьки демонструють дітям, моральні авторитети – суспільству, держава – своїм громадянам. Процес виховання відбувається спершу як копіювання поведінки інших, згодом воно переростає у звичку, тоді приходить усвідомлення, для чого це потрібно, та розуміння переваг, які може принести така поведінка в

майбутньому. Кожний із нас як особистість, як член певної спільноти, як громадянин, зацікавлений у збереженні природи, наявності безпечних умов для життєдіяльності та отриманні можливостей для саморозвитку.

Виховна функція соціальної відповідальності полягає в отриманні якісних знань, умінь та навичок, необхідних людині для життя у громадянському суспільстві та правовій державі; формуванні в молоді тих ціннісних орієнтацій, які є здобутками людства; формуванні всіх видів культури (правової, екологічної тощо). Соціальна відповідальність – це не лише про дотримання соціальних норм пересічними людьми, це передусім усвідомлена готовність відповідати за свої дії та їхні наслідки, яка стосується і людини, і держави. Соціально відповідальна поведінка об'єднує людей. Це об'єднання відбувається вирішення задля розв'язання певної проблеми, подолання її негативних наслідків, пропагування цінностей, властивих громадянському суспільству та правовій державі. Тобто соціальна відповідальність виконує і консолідаційну функцію. Людей об'єднує те, що має для них цінність, те, що вони хочуть захистити, зберегти. Об'єднавшись, вони або самостійно розв'язують проблему, або вимагають цього від держави, від тих органів та їх посадових осіб, які уповноважені на таку діяльність законом.

Соціальна відповідальність виступає своєрідним відображенням рівня життя в країні. У тих країнах, де високий рівень соціальної відповідальності, високими є й показники рівня життя населення, і навпаки – там, де соціально відповідально діють лише окремі групи осіб, де сама держава не зацікавлена в побудові громадянського суспільства та правової держави, рівень життя населення не відповідає загальноприйнятим стандартам. Люди об'єднуються дуже швидко, якщо проблема стоїть гостро, є вкрай актуальною. У такому разі можемо говорити про темпоральну визначеність соціальної відповідальності і такі категорії, як невідкладність та своєчасність. Консолідуючись для подолання певної проблеми, люди не тільки вирішують ті питання, які вже існують, заради яких вони об'єднувалися, а й своєю діяльністю можуть запобігти появі проблем, що могли б виникнути через невирішеність перших.

Урешті-решт, консолідаційна функція соціальної відповідальності є вкрай важливою у процесах право- та державотворення, адже, об'єднавшись, народ чи його частина виражає своє сприйняття або несприйняття, підтримку або невдоволення діяльністю держави у цих процесах, демонструє готовність відстоювати свої права і свободи за допомогою тих засобів, якими володіє суспільство на конкретному етапі функціонування.

Соціально відповідальна поведінка – це своєрідна ідеологія, тобто системно організована сукупність ідей, концепцій, цінностей. Незалежно від сфери життєдіяльності людини, у якій застосовується, вона ґрунтується на засадах усвідомленості, практичної спрямованості, законності. Ідеологічна функція соціальної відповідальності постає результатом соціально відповідальної діяльності, адже сьогодні для українського суспільства та держави є вкрай важливим пошук шляхів виходу зі системної кризи чи не всіх сфер життєдіяльності, а особливо право- та державотворення. «Ідеологія є необхідним елементом суспільної свідомості, оскільки вона має загальний смислоутворювальний ефект, визначає мету державно-політичного розвитку, а відтак обумовлює раціональний розвій всіх соціальних сфер, спрямовує рух соціуму у конструктивне русло» [85, с. 480]. Тож соціальна відповідальність має стати тим фундаментом, на якому в подальшому формуватиметься держава з обов'язковим урахуванням цінностей громадянського суспільства та правової держави.

Завдяки ідеологічній функції соціальна відповідальність як концепція може еволюціонувати в часі. Поняття «соціальна відповідальність» та явище соціально відповідальної поведінки не є статичними, вони завжди динамічні, виступають своєрідною реакцією на проблеми, що виникають у зв'язку з розвитком суспільства та держави. Розв'язання таких проблем є кроком людства вперед, новим витком у розвитку. Разом із вирішенням певної проблеми в теорії соціальної відповідальності з'являються ідеї, нові концепції, теорії, положення, які доповнюють її ідеологію та дають змогу залишатися найбільш оптимальним способом розв'язання певних груп проблем чи

конфліктів як на рівні взаємовідносин між людьми, так і на загальнодержавному рівні.

Проаналізувавши основні функції соціальної відповідальності, можемо виявити способи підвищення ефективності їх виконання. Першим і, мабуть, основним способом є ефективна політика держави, спрямована на виконання нею взятих на себе гарантій щодо забезпечення кожному гідного рівня життя, неухильного дотримання прав і свобод людини та громадянина, створення можливостей для розвитку особистості. За умови, що більшість людей бачитиме конкретні дії держави, спрямовані на захист людини, вони підтримуватимуть діяльність держави та у відповідь поводитимуться правослухняно й соціально відповідально.

Ще одним способом є залучення до соціально відповідальної поведінки максимально можливої кількості людей. Це також є завданням держави, оскільки саме вона володіє всією сукупністю засобів для цього. Держава повинна систематично і цілеспрямовано впливати на свідомість людей, щоб залучати їх до соціально відповідальної поведінки, до формування готовності жити в громадянському суспільстві та правовій державі. Жодна з функцій соціальної відповідальності не працюватиме ефективно без людей, які усвідомлено ухвалили рішення діяти соціально відповідально. Цей процес є розтягнутим у часі, оскільки повинен пройти період ознайомлення людини з теорією соціальної відповідальності, зіставлення її з власною системою цінностей, отримання необхідних знань, умінь та навичок й усвідомленого прийняття соціальної відповідальності як основи своєї поведінки.

Для того щоб соціально відповідальна поведінка була ефективною та сприяла вирішенню актуальних питань, основною умовою є об'єднання зусиль людини, суспільства й держави для формування цінностей, властивих громадянському суспільству та соціальній правовій державі.

Виокремивши основні функції соціальної відповідальності та окресливши способи підвищення ефективності їх виконання, можемо розробити шляхи пом'якшення негативних наслідків нерозв'язаних раніше проблем політико-

правового та соціального характеру. Це, зокрема, можуть бути: (а) чіткий розподіл усіх необхідних заходів на невідкладні, середньострокові та довгострокові. Такий розподіл дасть змогу зосередити увагу на тих заходах, які потрібно вжити першими, оскільки від них залежить подальша спрямованість діяльності; (б) звернення до досвіду іноземних держав у розв'язанні аналогічних проблем. Чимало проблем, які сьогодні існують в Україні, у світі вже успішно подолано. Тому запозичення способів їх подолання з певною адаптацією до українських реалій може значно скоротити час їх вирішення, який, зрештою, можна використати як ресурс для подолання інших проблем; (в) завершення розпочатих реформ, зокрема судової та правоохоронної систем. Основний акцент повинен робитися на забезпеченні їх незалежності та неупередженості, оскільки рівень довіри до них вкрай низький, більш ніж половина населення не вірить у можливість швидкого та чесного відновлення порушених прав. Без реформування цих структур подальші реформи не будуть ефективними, адже фактично не буде можливості захистити свої права і свободи. У такому разі темпоральна визначеність соціальної відповідальності – це універсальна міжрівнева категорія, яка виражає період тривання конкретної дії, спрямованої на розв'язання актуальних соціальних проблем, що існують у суспільстві та державі.

Отже, темпоральна визначеність соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні полягає в тому, що (1) час впливає на діяльність людини, суспільства, держави, оскільки процеси діяльності відбуваються в певних часових межах. Розуміння часу виражає всезагальну властивість матеріальних об'єктів і процесів та характеризується: тривалістю існування предметів, процесів, тривалістю зміни й розвитку окремих сторін, фаз, ступенів; порядком слідування, зміною станів, відомою послідовністю (до, після, одночасно, раніше і т. д.); ритмічністю тощо [17; 156]. Соціальна відповідальність у право- та державотворенні також є темпорально визначеною. Тому відбуваються такі процеси, як встановлення пріоритетності вчинення певних дій, заходів; прогнозування перспектив розвитку тих чи тих процесів; удосконалення окремих функцій та механізмів діяльності; використання

внутрішніх і зовнішніх аспектів тривання певної дії; запобігання появі можливих негативних процесів у майбутньому; (2) одним з аспектів розвитку законодавства є темпоральний. Нормативно-правові акти приймаються на законодавчому рівні як реакція на розвиток суспільства та держави в часі задля адекватного регулювання відносин між людьми, між людиною та державою. Із розвитком суспільства та держави одні норми втрачають свою актуальність як ідеологічно застарілі та відмирають, інші, дещо видозмінившись, і надалі функціонують. Однак з'являється й потреба у введенні цілком нових правових понять, регулюванні нових видів відносин, виникнення яких пов'язане з розвитком суспільства й держави у часі; (3) застосовується принцип темпоральної комплементарності. Додамо, що В. Колтун пропонує розуміти комплементарність як «атрибутивну властивість виступати суб'єктом взаємодоповнення та взаємовпливів в часовому континуумі» [82, с. 87]. Жодне поняття, явище або процес не є закритою системою, оскільки воно просто не могло б функціонувати. Зазнаючи взаємодоповнень та взаємовпливів, поняття або явище розвивається, адаптується до нових умов та функціонує в часі; під таким впливом може отримати нові ознаки та властивості; (4) час постає як ресурс. «Час є інвестицією в людину, однак людину як суб'єкта економічних відносин, яка здатна створювати економічні блага. Таким чином, час інвестується заради майбутнього доходу, тобто йдеться про структуру ціль – засіб – результат. ...Час можна визначити як екзистенційний ресурс особистості, який долучає її до сенсу власного існування» [91, с. 167]. Час є дуже цінним ресурсом, який неможливо відновити. Діяльність більшості державних органів та структур чітко регулюється часовими рамками, тобто на законодавчому рівні врегульовано термін повноважень осіб, які представляють державу. Для них час виступає ресурсом для здійснення своїх функціональних обов'язків, а втрата часу означає втрату можливості виконання обов'язків. У цьому випадку час виступає постійно реалізовуваною діяльністю. Ця діяльність є протяжною в часі, має чітко встановлені часові рамки та припиняється одночасно з припиненням повноважень.

Якщо розглядати соціальну відповідальність як систему, що характеризується єдністю та багатоманітністю зв'язків, що є відкритою до взаємовпливів з іншими системами, то можна відстежити її вплив на право- та державотворення. Соціальна відповідальність як система характеризується такими ознаками: 1) цілеспрямованість – діяльність системи підпорядкована певній меті. Так, соціальна відповідальність покликана розв'язувати актуальні соціальні проблеми, що виникають, шляхом взаємних скоординованих дій людини, суспільства і держави; 2) альтернативність – здатність функціонувати та розвиватися різними шляхами. Соціальна відповідальність є динамічним явищем, яке функціонує й розвивається відповідно до потреб суспільства, людини, де кожна проблема долається шляхом підбору найефективніших методів та способів її розв'язання; 3) робастність – можливість системи зберігати часткову ефективність без функціонування окремих елементів. Навіть за умови, що певні елементи або підсистеми соціальної відповідальності перестають функціонувати, вона може функціонувати в цілому ефективно; 4) структурність – система поділяється на певні елементи, підсистеми, взаємопов'язані між собою. Соціальна відповідальність як система є відкритою до взаємовпливів з іншими системами, так і її елементи й підсистеми взаємно впливають одне на одного; 5) адаптивність – здатність системи адаптовувати свої параметри до параметрів зовнішнього середовища, яке є мінливим. Соціальна відповідальність завжди є реакцією на вимоги часу, покликана розв'язувати проблеми, які є актуальними для людини, суспільства, держави; б) темпоральність – часовий інтервал тривання дії. Соціальна відповідальність – це сукупність дій, спрямованих на розв'язання певної проблеми. Як тільки проблему подолано, закінчуються в часі і дії, спрямовані на її вирішення.

Враховуючи вказані ознаки, можна стверджувати, що соціальна відповідальність є системою, сукупністю взаємопов'язаних елементів, що взаємодіють між собою та зі середовищем і підпорядковані одній меті – розв'язанню актуальних соціальних проблем.

3.3. Антропологічна концепція соціальної відповідальності

У центрі сучасного світу попри його інформатизацію та технологізацію стоїть людина. «Сьогодні інформація стала найважливішим засобом управління духовним життям людини, універсальним засобом впливу на її поведінку. Ставлення до інформації стало мірою особистісної культури людини, вираженням її життєвої позиції і критерієм моральності. Інформатизація життя значно ускладнила світ: людина стала абсолютно відкритою для інформації про події у світі, країні, в природі і космосі, родині та трудовому колективі. Все це проходить крізь призму власного «Я», викликає розмаїття думок та напруження емоційного життя» [163, с. 60]. Цінність, глибина людини тепер визначаються її ставленням до інформації, вмінням аналізувати та використовувати її, здатністю в потоці інформації вибирати те, що не суперечить внутрішнім моральним принципам, готовністю сприймати нововведення, зумовлені розвитком суспільства й держави. Культурний процес сьогодні можна охарактеризувати як єдність багатоманітностей, де людина приймається такою, якою вона є, де кожний виступає не лише споживачем, а й творцем цінностей. О. А. Стасевська виділила риси ціннісної системи в сучасному культурному процесі: «трансформація статусу традиційних цінностей: послаблюються колективістські начала; креативність підмінюється працелюбністю; космополітизм доповнюється місцевим патріотизмом; громадський патріотизм замінюється національним; змінюється змістовне наповнення цінностей: свобода як автономія особистості перетворюється у свободу вибору самої системи моральності; автономна особистість індивіда з усталеними моральними переконаннями замінюється індивідом із гнучкою ідентичністю; змінюються пріоритети в системі матеріальних та духовних цінностей; у контексті культури постсучасності провідне місце посідає толерантність як єдиний фактор моральності» [163, с. 65].

Усі сучасні розвинені держави прагнуть створити найоптимальніші умови для розвитку особистості та комфортної життєдіяльності людини. Це потрібно передусім для забезпечення сталого функціонування держави, адже держава,

яка дбає про своїх громадян, менше підвладна впливу негативних чинників та явищ, ніж держава, у якій людина є лише своєрідним гвинтиком у системі. Це зумовлено насамперед рівнем довіри людини до держави, у якій вона живе, та ступенем підтримки населенням дій держави, її політики, як внутрішньої, так і зовнішньої. Сьогодні у світі спостерігаються процеси гуманізації державно-правової сфери. Відбувається своєрідний поворот до загальнолюдських цінностей, визнання людини найбільшою цінністю не лише декларативно, а й на практиці. Політика провідних держав спрямована на підтримку людини, надання їй можливостей для розвитку особистості. «Особливо велике значення для правової політики мають її світоглядно-філософські засади. Її має пронизувати ідея людини, її життя, честі, гідності, прав і свобод як найвищої цінності. Саме вона є альфою та омегою правового життя, саме вона є першопочатком громади, народу, держави тощо. Вона, її потреби та інтереси, її життя і гідність, права і свободи – це низка загальнолюдських цінностей, що мають диктувати цілі та завдання, змістовне наповнення правової політики. Державі ж у цьому світоглядному підґрунті відводиться сервісна функція. Вона на службі в людей, громадян, громадянського суспільства, народу, який створив її, має потребу в ній, який її утримує на свої кошти, який ставить їй завдання і контролює їх виконання» [24, с. 230]. Так, можемо стверджувати, що держава є соціально відповідальною перед людиною, оскільки людина делегувала державі певні свої права в обмін на гарантії захисту, зобов'язання створити всі умови для життєдіяльності людини, сприяти її розвитку як особистості.

В основі соціальної відповідальності як явища, процесу лежить антропоцентрична модель світосприйняття. Ядром такої моделі виступає людина, яка одночасно є і творцем, і споживачем цінностей та благ. Шлях соціально відповідальної поведінки людина обирає самостійно, усвідомлено, на основі аналізу власної системи цінностей, моральних орієнтирів, отриманих знань, умінь та навичок, розуміючи, що, можливо, доведеться зазнати певних обмежень, які згодом принесуть значний результат не лише для неї самої, а й

для широкого загалу. Але щоб соціально відповідальна діяльність держави досягла мети, потрібно, аби люди, на яких спрямована така діяльність, також поводитися соціально відповідально і щодо держави, і щодо інших людей. Досягти такого об'єднання зусиль можна тільки шляхом виховання як цілеспрямованого процесу. Цей процес є тривалим у часі та потребує матеріальних затрат, однак досягнення його мети в разі перевершить затрати, адже це допоможе розв'язати численні проблеми, які невирішеними існують уже впродовж багатьох років (наприклад, екологічні проблеми), уникнути повторної їх появи, значно знизити можливість виникнення аналогічних проблем, а головне – виховати покоління громадян з активною життєвою позицією.

Під час виховання відбувається формування ціннісної складової особистості, закладаються основи, на яких у подальшому людина сама обирає цінності. Мета виховання полягає в наданні людині першопочаткових знань та вмінь, які є необхідними для життя в сучасному світі, у громадянському суспільстві та правовій державі. Власне сьогодні завдяки вихованню стало можливим сформувати у молоді ціннісні орієнтації, властиві соціальній правовій державі, та розвивати культуру (правову, гендерну, соціальну, економічну...). Процес виховання умовно можна порівняти з процесом становлення ціннісної сфери особистості, адже мета цих двох процесів однакова – формування особистості з усвідомленою чіткою моральною та громадянською позицією, яка здатна ухвалювати рішення та готова відповідати за їхні наслідки. Виховання – це процес цілеспрямованого впливу на людину з метою отримання нею певних знань, формування умінь та навичок. «Ціннісна орієнтація особистості... містить: оцінку об'єктивної дійсності, цінностей навколишнього світу й становища в ньому суб'єкта, світоглядну позицію, настанову на певні дії, учинок, поводження, виходячи з суспільної доцільності й особистих потреб, інтересів, ідеалів» [9, с. 62]. Отже, у процесі порівняння ми дійшли таких висновків: 1) обидва процеси розгортаються в часі, тобто між їхніми елементами можна простежити

причинно-наслідковий зв'язок, певну послідовність учинків та дій вихователя і вихованця. Кожний вчинок, дія є наслідком попередньої дії, вчиненої як самою людиною, так й іншими людьми відносно неї; 2) і виховання, і становлення ціннісної сфери особистості відбуваються виключно в руслі розвитку культури. Культура є тим стрижневим елементом, довкола якого відбувається поступальний розвиток суспільства й держави, а відповідно й людини, яка постійно перебуває в конкретних умовах; 3) ці два процеси відбуваються за індивідуальними темпами з урахуванням значної кількості чинників, серед яких: вік, рівень підготовки, сфера застосування, фізичні можливості для сприйняття, психологічні особливості тощо. Однаковий виховний вплив на двох людей іноді може дати цілком протилежні результати, які виражатимуться неприйняттям, цілком невідповідною поведінкою одного та наявністю певних знань, умінь, доречною поведінкою іншого; 4) гнучкість, що полягає в необхідності розстановки пріоритетів відповідно до умов, що оточують людину. Людина має завжди оцінювати ситуацію, в якій перебуває, аналізувати події, що відбуваються в конкретний період часу, і на основі цього аналізу, враховуючи особистісні цінності, могли розставити пріоритети так, щоб досягти поставленої мети без нівелювання моральної компоненти. Це не означає, що людина повинна відходити від власних принципів та цінностей, розстановка пріоритетів власне і відбувається з урахуванням особистісних цінностей; 5) формування в людини внутрішньо усвідомленої необхідності до постійного саморозвитку й самовиховання. Сучасна успішна людина – це людина, яка прагне постійно розвиватися, ставить перед собою мету й досягає її. З певного часу розвиток людини починає залежати тільки від неї, від її бажання отримувати нові знання, засвоювати нові навички й уміння. Людина має розуміти важливість та актуальність цих процесів, і лише після такого усвідомлення вона починає займатися саморозвитком та самовихованням.

Процес виховання особистості, яка в майбутньому поводитиметься соціально відповідально, на нашу думку, доцільно проводити з урахуванням таких принципів: цілеспрямованість, комплексність, індивідуальний підхід,

зв'язок із життям, підтримка активності та ініціативності вихованця, системність та послідовність. Цілеспрямованість у процесі виховання полягає у впливі на вихованця з метою формування в нього конкретних рис, звичок, умінь. Уся виховна робота спрямована на досягнення виховної мети – утвердження певного ідеалу чи ідеалів у свідомості вихованця.

Наступним принципом виховання є комплексність, тобто єдність змісту, завдань та методів виховання. Його застосування дає змогу побудувати виховний процес так, щоб його результатом стала цілісна гармонійно розвинена особистість, готова до подальшого навчання.

Принцип індивідуального підходу у вихованні не тільки дозволяє підібрати методи та способи впливу з урахуванням певних особливостей, що дасть змогу досягти бажаного результату швидше, а й допомагає з'ясувати можливості людини, окреслити перспективи та передбачити результати роботи.

Процес виховання без урахування принципу зв'язку з життям є неможливим, адже у процесі життєдіяльності перед людиною поставатимуть реальні завдання, труднощі, вирішення яких допоможе їй адаптуватися в суспільстві та сприятиме самореалізації.

Підтримка активності та ініціативності вихованця з боку вихователя спонукає до подальшого освоєння певних цінностей, умінь, навичок. Інтерес до вивчення нового сприяє більш швидкій адаптації до умов, що часто змінюються. Це відбувається завдяки готовності постійно вчитися, удосконалюватися та, відповідно, вирішувати завдання і проблеми, що виникатимуть у процесі розвитку самої людини, суспільства та держави. Системність та послідовність у вихованні дають змогу сформувати чіткі уявлення про явища й процеси, що відбуваються, виховати ті риси характеру та моделі поведінки в певних ситуаціях, які відповідають усім нормам і принципам життя у громадянському суспільстві та правовій державі. Ці два принципи породжують у людини бажання вчитися для самовдосконалення упродовж життя. Говорячи про системність та послідовність як про принципи виховання, можемо наголосити на якості знань, отриманих у такому процесі;

вони чітко структуровані, сформульовані в певні положення та мають чіткий зв'язок з реальним життям.

Оскільки людина не народжується зі знаннями моделей та принципів поведінки, певним рівнем знань, необхідним для самостійного прийняття рішень, реакції на зміни, спричинені розвитком суспільства та держави, саме виховання відіграє ключову роль у формуванні поведінки людини, зокрема й соціально відповідальної. У процесі виховання вивчають норми та правила поведінки, властиві певній родині, соціальній групі та культурі загалом. Більшість з таких норм стали основою для формування правової системи конкретної держави, деякі з'явилися вже у процесі її розвитку. Так виникли поняття «правомірна / неправомірна поведінка». В. А. Бачинін зазначає, що «правомірна поведінка – це суспільно корисна правова поведінка (дія або бездіяльність) людини, що відповідає приписам юридичних норм та охороняється державою» [12, с. 252]. Дещо схожою є соціально відповідальна поведінка, яку можна трактувати як свідомо обрану модель поведінки, у якій суб'єкт готовий відповідати за свої дії та їхні наслідки. Така поведінка також визнається суспільно корисною, оскільки має позитивний вплив та позитивні наслідки не тільки для людини, котра її дотримується, а й для інших людей. Завдяки соціально відповідальній поведінці багатьох людей стає можливим подолати деякі проблеми в соціальній сфері, які існують вже тривалий час, а також уникнути їх повторної появи.

I. Полонка виділяє три групи ознак правомірної поведінки: психологічні, соціальні та аксіологічні. До психологічних ознак вона зараховує: 1) усвідомлення правомірності своїх дій. У цьому сенсі передбачається або детальне знання особистістю вимог норм права, на підставі яких вона моделює свою поведінку (що, звичайно ж, бажано), або знання нею основних принципів, виходячи з яких вона діє; 2) реальний та потенційний контроль свідомості особи, який може здійснюватися і самим суспільством, і державою та, відповідно, має позитивний вплив на свідомість особи; 3) переконаність, тобто глибока й обґрунтована впевненість суб'єкта в необхідності діяти саме

правомірним чином, вмотивованість правомірної поведінки; 4) цілеспрямованість правомірної поведінки, що припускає прагнення особи в процесі правослужняної діяльності до досягнення відповідних цілей, корисних для суспільства та для цього індивіда; 5) вольовий характер діяння, який проявляється в самодетермінації та саморегуляції суб'єктом своєї діяльності; б) ознака, що характеризує суб'єктивну сторону, яку складають мотиви та цілі, ступінь усвідомлення можливих наслідків вчинку та внутрішнього ставлення до них індивіда [133, с. 134].

Соціальні ознаки правомірної поведінки І. Полонка вказує такі: суспільна корисність (саме правомірна поведінка сприяє гармонійному розвитку особистості, а тільки така особистість – основа будь-якого цивілізованого суспільства); масовість правомірної поведінки, тобто вона охоплює більшість людей (зрештою, ніяке суспільство не могло б функціонувати без масового дотримання громадянами нормативно-правових вимог); позитивна суспільна оцінка правомірної поведінки; відповідність правомірної поведінки не тільки правовим, а й морально-етичним вимогам (це ознака цивілізованості правомірної поведінки); соціальна обумовленість і соціальна адекватність, яка виражає відповідність, адекватність права суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя; соціальна схвальність правомірної поведінки суспільством і державою [133, с. 134–135].

І нарешті аксіологічні ознаки правомірної поведінки, які виражають її цінність для суспільства, держави й окремої особи: соціальна цінність (яка полягає для держави – у процесі проходження людиною встановлених і санкціонованих державою норм права, у яких відображено цілі й завдання держави, основні напрями її політики; для суспільства – у дотриманні інтересів його членів; і для конкретного індивіда – у можливості користуватися всіма правами і свободами); добровільність і свідомість (ніхто не має права ні морально, ні фізично впливати на суб'єкт для здійснення ним певних дій); переконаність у відповідальності особистості за свої дії (тут акцент зроблено на

соціальної свободі людини, тобто здатності передбачати соціальні наслідки своєї поведінки); необхідність і бажаність для суспільства, держави та особи [133, с. 134–135].

Усі виділені групи ознак правомірної поведінки можна застосувати і до соціальної відповідальності, адже це діяльність, яку здійснює людина як істота соціальна з певним чином улаштованою психікою та особистою системою цінностей, де, власне, сама соціальна відповідальність також виступає цінністю. Однак, на нашу думку, соціальну відповідальність визначає й така група ознак, як дидактичні. Це ознаки, які характеризують соціальну відповідальність з погляду її як системи знань, умінь, навичок та переконань, її виховного впливу на особу. Ця група ознак покликана дати відповіді на запитання: для чого існує соціальна відповідальність? як залучити до соціально відповідальної поведінки якнайбільшу кількість людей? які методи, підходи є найефективнішими для усвідомлення людьми необхідності соціальної відповідальності?

Основними характеристиками дидактичної групи ознак соціальної відповідальності є: 1) навчання. Це процес засвоєння нових знань, умінь і навичок. Навчання відбувається за встановленими програмами з урахуванням індивідуальних, вікових особливостей. Процес навчання спонукає людину до подальшої самоосвіти задля розвитку особистості, готової до життя в умовах світу, що постійно змінюється; усвідомленість необхідності самоосвіти. Життя в сучасному світі вимагає від людини рівня знань, умінь та навичок, які допоможуть їй отримати певний рівень життя. Однак сьогодні знань, отриманих у навчальних закладах, недостатньо, адже суспільство й держава розвиваються стрімкими темпами, змушуючи людину освоювати щоразу нові знання. Лише людина, котра усвідомлює необхідність самоосвіти упродовж життя, зможе почуватися комфортно в умовах суспільства, що розвивається; 2) активність особистості. Ця ознака характеризує не тільки підхід до життя з погляду активної діяльності в одній або кількох сферах життєдіяльності, а й виражає її ціннісні позиції як особистості, готовність до їх відстоювання, до сприйняття нового й постійного розвитку особистої ціннісної системи;

3) особистісна мотивація для здобуття нових знань у сфері соціальної відповідальності та суміжних сфер. Мотив виступає рушійною силою будь-якого вчинку людини зокрема та її поведінки загалом. Людина, яка вмотивована не тільки власними інтересами «тут і зараз», а й баченням майбутнього, поводитиметься більш соціально відповідально; 4) чітка практична спрямованість. Соціально відповідальна діяльність, поведінка завжди має практичне спрямування – покликана сприяти розв'язанню нагальних соціальних проблем, з якими зіткнулися суспільство та держава, а також позбавленню тих негативних явищ, які без участі людей не зможуть бути подолані.

Отже, соціальна відповідальність пов'язана з правомірною поведінкою. Соціально відповідальна поведінка не може бути неправомірною за своєю суттю, оскільки вона також є суспільно корисною; не суперечить нормам права; є діяльністю усвідомленою; виражається як дія чи бездіяльність; стимулюється державою. Соціально відповідальна поведінка стимулює взаємодію моралі і права, ціннісної, внутрішньої наповненості особистості з її зовнішнім вираженням – поведінкою людини загалом і в конкретних ситуаціях.

Основна роль в імплементації соціальної відповідальності у процесі життєдіяльності українського суспільства сьогодні належить державі. Адже саме держава розробляє та застосовує комплекс соціальних і правових норм, які регулюють поведінку різних спільнот та осіб; здійснює інтеграцію інститутів у соціально-політичну, ідеологічну та ціннісну структури суспільства; створює матеріальні засоби й умови, здатні забезпечити життєдіяльність усіх структур суспільства; формує основи стійких зв'язків та відносин у рамках соціальної організації суспільства [96, с. 65–66]. Лише за умови успішного виконання всіх перелічених вище умов держава отримує право вимагати від суспільства та людини соціально відповідальної поведінки. Така поведінка стане відповіддю на соціальну політику держави, виступатиме своєрідним індикатором позитивного сприйняття її діяльності в напрямку побудови громадянського суспільства, соціальної правової держави.

Ще одним потужним інструментом впливу на людину в процесах, пов'язаних із соціальною відповідальністю, є засоби масової інформації (далі – ЗМІ). Сучасні ЗМІ є автономними від держави, контролюються різними політичними силами й організаціями для формування в населення певних поглядів та переконань, необхідних у конкретному часово-просторовому континуумі. «Інформація є основним інструментом, за допомогою якого ЗМІ впливають на масову свідомість, розум і почуття людини. У демократичних державах переважає раціональна модель масових комунікацій, розрахована на переконання людей за допомогою інформування та аргументації, побудованої згідно з законами логіки, що передбачає змагальність ЗМІ за увагу та довіру аудиторії. Однак потік інформації в сучасному світі є різноманітним і суперечливим, а технології інформаційно-психологічного та емоційного впливу часто застосовують для маніпулювання громадською думкою, що позбавляє людей можливості зробити власний поінформований вибір» [96, с. 131]. Лише людина, яка володіє певними знаннями та вміннями, має стійку особисту систему цінностей, може адекватно реагувати на виклики сучасного світу, аргументувати, обґрунтувати власну позицію чи лінію поведінки без шкоди для себе, свого оточення та держави. Наприклад, цікавими є результати дослідження «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 році» [162], яке мало на меті з'ясувати рівень довіри українців до медіа, оцінити рівень їх медіаграмотності. Отже, національному телебаченню довіряє 41 % респондентів, рівень довіри до інтернет-медіа – 48 %, а до національного радіо – 21 %, друкованим виданням – ?. Якщо порівнювати з аналогічним дослідженням, проведеним 2019 року, то рівень довіри до всіх типів медіа впав приблизно на 2–3 %. Основним недоліком ЗМІ респонденти назвали дезінформацію населення, поширення фейкових новин (80 % опитаних). Такого роду дослідження є цікавим насамперед з огляду на зростання рівня медіаграмотності: люди вже не довіряють сліпо усьому, що повідомляють ЗМІ; вплинути на людину стає дедалі важче, адже всі новини можна перевірити, відстежити власне подачу іншими медіа; тепер кожний обирає відповідно до

своїх переконань, власної системи цінностей, враховує авторитет, репутацію того чи іншого ЗМІ. Людина формує навколо себе культурний простір, наповненість якого залежить від її залученості до пошуку шляхів розвитку самої людини, суспільства, держави; готовності свідомо обирати моделі поведінки, життєву стратегію. «...саме завдяки свідомим, вольовим діям, спрямованим на розвиток, пізнання, розширення свідомості, людина змінює власне життя, формуючи культурологічні характеристики. Еволюція культури людини як діючого суб'єкта пізнання, біосоціальної істоти, свідчить, що реалізація закладеного в ній природою творчого потенціалу можлива в результаті тривалих і послідовних етапів внутрішньої самоорганізації та самовдосконалення. Тільки свідомо проходячи через ці етапи, людина здатна повною мірою розкрити свій потенціал, набувши досвіду узгодженості своїх думок та дій, спрямованих на розвиток себе і людства загалом» [145, с. 64]. Людина одночасно виступає творцем та споживачем культури загалом, певних цінностей як елементів культури. Якщо до певного культурного ареалу людина несвідомо зарахована через своє народження на певній території, то подальша її самоідентифікація з тією чи іншою культурною традицією залежить тільки від неї самої.

Одним із важливих елементів загальної культури особистості є рівень її правової культури, тобто характер ставлення до права, зреалізованість правових норм у життєдіяльності людини, відповідність норм права запитам людини, держави. «Показниками правової культури сьогодні можна вважати таке: відповідність права вимогам справедливості та свободи; якість системи законодавства; рівень правосвідомості громадян і посадових осіб; участь громадян в управлінні державою; якість роботи правоохоронних органів і посадових осіб; стан законності і правопорядку; правові знання; авторитет і належний ступінь розвитку юридичної науки; реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності» [71, с. 31]. Соціально відповідальна поведінка стимулює розвиток правової культури, шляхом стимулювання самоосвіти, самовдосконалення осіб, котрі свідомо обрали соціальну

відповідальність основою своєї поведінки. Позитивний приклад таких людей сприятиме залученню власне до такого типу поведінки щоразу більшої кількості людей. А оскільки соціально відповідальна поведінка – це поведінка, що зумовлює розвиток і правової сфери також, відповідно розвиватиметься і правова культура.

Сучасна людина потребує постійного розвитку. Цей розвиток необхідний їй найперше для того, щоб отримувати блага, створені суспільством та державою, в яких вона живе. І вже у процесі розвитку людина з простого споживача благ стає творцем нових благ, певних цінностей. «Можливість» створювати блага людина отримує у процесі самовиховання, самопоглядання та самоосвіти як результат усвідомлення власних позицій у процесах розвитку суспільства та держави, готовності відстоювати особисті цінності. Якщо на певних етапах розвитку особистості людина самостійно не може вплинути на певні процеси, пов'язані з її вихованням, навчанням, то в подальшому з дорослішанням вона отримує можливість розвиватися як особистість в обраних власне нею сферах, тобто керувати своїм розвитком. «Керувати своїм розвитком – це означає усвідомлено переводити себе з одного якісного стану в інший, вищий – стан духовного саморозвитку, саморегуляції, самоорганізації, самопроекування, самоутворення особистості, що органічно взаємопов'язано з розкриттям вищого потенціалу людської особи, пробудженням індивідуальної творчості, талантів, глибинного інтуїтивного прозріння. В результаті цього процесу у людини з'являється усвідомлене відчуття себе як органічної частки Цілого, єдності внутрішнього і зовнішнього світів, ясне розуміння сенсу і призначення свого життя» [169, с. 247–248].

Бажання розвитку та самовдосконалення – один із мотивів соціально відповідальної поведінки для людини. Проблеми, що виникають у сучасному світі, є своєрідним викликом для соціальної відповідальності. Щоб їх вирішити, потрібно докласти зусиль; найчастіше вони потребують нових знань та нестандартного їх застосування, доведення певних щоденних дій людей до автоматизму. Для людини це означає передусім усвідомити необхідність

певних своїх дій, сприймати їх як можливості, а не обмеження. Говорячи про сучасних людину, суспільство та державу, важко оминати питання, пов'язані з глобалізацією. Сьогодні глобалізація торкається майже всіх сфер життєдіяльності людини. Чимало питань, вирішення яких стає можливим завдяки соціальній відповідальності, зумовлені глобалізаційними процесами. Спершу глобалізація сприймалася як процес, спрямований на подолання викликів в економічній сфері. Однак згодом поширився й на інші сфери життєдіяльності людини. Найбільше питань та суперечок викликають глобалізаційні процеси в культурній та правовій сферах. Часто можна почути, що глобалізація стирає межі культур, їхні національні особливості, однак глобалізація нітрохи не заперечує цінності різноманіття культур, а навпаки закликає поважати їх. Сьогодні глобалізація культури є складним процесом, у якому спостерігаються явища партикуляризації та універсалізації, завдяки яким вона збагачується. «Глобалізація культури – це процес інтеграції окремих національних культур в єдину світову культуру на основі розвитку транспортних засобів, економічних зв'язків та засобів комунікації» [47, с. 32]. Людина зі стійкими принципами та чіткою громадянською позицією завжди виступатиме не тільки споживачем, а й творцем цінностей як складників культури, а соціально відповідальна поведінка лише сприятиме їх адаптації до часово-просторових реалій.

Однією з ознак глобалізації є універсалізація державно-правової сфери. «Головний напрямок впливу глобалізації на право є його універсалізація, яка полягає у виробленні єдиних спільних базових принципів і інститутів права, усунення суперечностей між національними правовими системами. В свою чергу, право стає важливим інструментом глобалізації, оскільки відсутність єдиного правового поля, його недостатня сформованість гальмують процеси глобалізації в різних сферах формування і функціонування світового суспільства. Окрім того, право виступає головним ідеологічним підґрунтям глобалізації, який покликаний стримувати негативні сторони і наслідки глобалізації» [190, с. 403]. Сьогодні глобалізаційні процеси у правовій сфері є

свідченням його готовності регулювати наддержавні процеси на міжнародному рівні.

Відтак констатуємо, що антропологічна концепція соціальної відповідальності обов'язково має враховувати: (1) динаміку розвитку людини, суспільства, держави. Сучасні суспільство та держава розвиваються значними темпами, змушуючи людину до аналогічного розвитку шляхом самоосвіти, самовиховання на основі вже отриманих знань. Соціальна відповідальність, як явище сьогодення, враховує ці темпи розвитку та стимулює до розвитку людину і державу на засадах взаємної відповідальності, визнання цінності один одного; (2) активність / пасивність людини, її життєвих позицій як загалом, так і щодо окремих питань. Соціально відповідальна людина завжди є активною, відкритою до сприйняття нових знань, освоєння нових умінь. Вона працює над утвердженням тих цінностей та ідеалів, які усвідомлено в результаті певної роботи взяла за основу своєї поведінки. Людина з активною життєвою позицією зможе адаптуватися до змін, зумовлених розвитком суспільства та держави, не порушуючи особистих моральних цінностей та норм. Пасивна людина в аналогічній ситуації неухильно провадитиме свою лінію; (3) мотиви поведінки людини. Мотиви як рушійна сила вчинків людини беззаперечно повинні враховуватися у процесах соціальної відповідальності. Мотив є внутрішньою спонукою до дії, часто виступаючи певним виразником цінностей людини. Враховуючи мотиви вчинків людини, можна спрогнозувати процес розгортання подій та їхні наслідки, а відтак уникнути дій, що можуть зашкодити. Завдання виховання полягає в тому, щоб певним чином мотивувати людину не лише користуватися всіма благами, а й бути готовим створювати блага; (4) рівень виховання та знань людини. Численні програми, що існують сьогодні, спрямовані на ознайомлення людей з поняттям соціальної відповідальності, його засадами, основними процесами відповідно до рівня їхніх попередніх знань та умінь. Така диференціація є вкрай важливою, адже дає змогу адаптувати навчальний процес для отримання найкращого результату; (5) адекватність / деформованість розуміння соціальної відповідальності

людьми. Люди неоднаково сприймають соціальну відповідальність. Одні вважають її обов'язком перед самим собою, людьми, що живуть поруч, та майбутніми поколіннями, інші – не хочуть зазнавати жодних обмежень, щоб випадково чогось не пропустити у житті. Однак адекватне сприйняття соціальної відповідальності дає змогу зрозуміти, що це не жертвування чимось, а навпаки – усвідомлення цінності моралі та права як основ, на яких будується життя людини, гармонійне співіснування людей, громадянське суспільство та правова держава.

Антропологічна концепція дає змогу розглядати соціальну відповідальність як складну динамічну систему знань та роль у ній людини, суть якої полягає в залученні до соціально відповідальної поведінки щоразу більшої кількості людей та держав вирішення для подолання актуальних проблем глобалізованого світу та створення умов для недопущення їх появи в майбутньому.

Висновки до розділу 3

Правове виховання закладає основи для формування соціальної відповідальності шляхом: 1) ознайомлення з філософськими засадами права і держави; 2) характеристики стану розвитку права і держави в конкретний час; 3) вивчення чинних правових норм; 4) спонукання до подальшої самоосвіти в цьому напрямі; 5) формування й поширення правової культури та правової ідеології.

Процес правового виховання полягає в цілеспрямованому та систематичному впливі на свідомість людини з використанням наявних у суспільстві виховних засобів, способів та заходів. Соціальна відповідальність також полягає у впливі на свідомість, однак цей вплив має особистісний характер: людина самостійно й усвідомлено обирає для себе цю модель поведінки, вона сама іноді накладає собі певні обмеження для досягнення загального блага, розвитку суспільства і держави.

Темпоральна визначеність соціальної відповідальності – це універсальна міжрівнева категорія, яка виражає період тривання конкретної дії, спрямованої на розв’язання актуальних соціальних проблем, що існують у суспільстві та державі. Темпоральна визначеність соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні, з одного боку, обмежує певне поняття, явище у часі, встановлюючи для нього ті чи інші рамки, а з іншого – дає можливості для розвитку у хронотопі.

Антропологічна концепція соціальної відповідальності – складна динамічна система знань про соціальну відповідальність та роль у ній людини, суть якої полягає в залученні до соціально відповідальної поведінки щоразу більшої кількості людей та держав вирішення для подолання актуальних проблем глобалізованого світу та створення умов для недопущення їх появи в майбутньому.

Спроба розробити певні елементи для подальшого формування антропологічної концепції соціальної відповідальності засвідчила необхідність об’єднання етико-філософського та політико-правового дискурсів задля вироблення єдиних начал для подальших досліджень. Таке поєднання дасть змогу розглядати сучасну людину не тільки як істоту соціальну, а й як духовну, тобто поєднання її внутрішніх усвідомлених установок та їх зовнішній вияв у поведінці людини.

РОЗДІЛ 4

ПРАКСЕОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ІМПЕРАТИВУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

4.1. Аксиологічне обґрунтування соціальної відповідальності як запорука подолання суспільно-політичної кризи в Україні

Наприкінці ХХ ст. гостро зросла потреба в реформації наявних суспільно-політичних режимів більшості європейських держав. Стосується це не лише держав постсоціалістичного простору, а й держав з давньою демократичною традицією. Такий факт був зумовлений тим, що новітній розвиток людства після ери технологізації та глобалізації відбувався надзвичайно стрімко. Принцип гуманізму та соціально орієнтована стратегія розвитку людства потребували не лише зміни й перетворення політичних та економічних формацій, але й базових соціальних пріоритетів. Такий стан речей дає підстави стверджувати, що модерна концепція соціальної держави ґрунтується на засадах толерантності, гендерної рівності, відсутності дискримінації, пошуку оптимальних соціальних моделей самореалізації для людей з особливими потребами загалом та реалізації цих принципів у корпоративній (традиційно пов'язані із соціальною відповідальністю) культурі зокрема [205, с. 56]. Врешті, лише за умови підвищення рівня та якості життя громадян можливо вести мову про соціальну орієнтованість економіки, соціальний вектор діяльності держави та формування суспільства із соціально відповідальною стратегією поведінки. Тож станом на період завершення науково-технічної революції основний запит людства дедалі більше спрямовувався на формування інтелектуально наповненого бізнесу та виробництва, що неодмінно спричинить перехід культури суспільства, його освіченості на принципово новий рівень. У зазначеному вище процесі основний вектор організаційного та регулятивного впливу відведено державі. Саме вона володіє повним спектром правового

інструментарію, що покликаний реалізовувати державну політику щодо розробки соціальних цілей та завдань соціальної політики. Заразом, як ми вже зазначали у другому розділі дослідження, лише держава спроможна правовим способом змусити колективні особи корпоративних правовідносин вирішувати ті чи інші соціальні завдання, формулювати базові засади та рамки соціальної політики.

Серед основних векторів діяльності держави щодо вдосконалення сучасної моделі соціальної держави пропонується: встановити нові принципи взаємовідносин економіки та політики, віднайти новий спосіб поєднання закономірностей функціонування ринкової економіки та соціального й матеріального добробуту суспільства; відмовитися від зрівняйлівного принципу рівності, про який було актуально говорити в умовах соціалістичного та постсоціалістичного простору на противагу наповненому правовим змістом принципу рівноправності; підвищення особистих внесків споживачів соціальних ресурсів та контенту у виробництво [158, с. 285]. Тож видається недостатнім лише задекларувати в Основному законі держави соціальний напрям її розвитку як норму-ціль. Варто запропонувати конкретний механізм реалізації власної соціальної політики. Можливо, саме так і виглядає найбільш повне і правильне визначення соціально відповідальної держави.

Станом на сьогодні існує дві найпоширеніші моделі соціально орієнтованої політики держави: ліберальна та патерналістська. Ліберальна модель виявляється в забезпеченні належних умов розвитку особи у сфері економіки, права, культури і духовності крізь призму забезпечення рівноможливого доступу громадян до цих благ. Патерналістський же підхід стосується забезпечення гарантій державою певного сталого рівня доходів та соціальних послуг у зв'язку не з особистими трудовими внесками, а в контексті потреб суспільства та кожного з його членів [176, с. 290]. Кожна з держав для себе обирає, який зі способів буде більш доречним для її громадян. Не завжди це відповідає суспільним очікуванням та закономірно має свої недоліки. Серед основних із прорахунків у реалізації соціальної політики в Україні, окрім

всюдисущих популізму та бюрократизму, треба зазначити прорахунки у визначенні податкової ставки для малого й середнього бізнесу та труднощі щодо функціонування системи «соціальних ліфтів». Варто зазначити, що станом на сьогодні державі не властиво надавати соціальні пільги та допомогу малому й середньому бізнесу, створюючи тим самим несприятливі умови для бізнесу, сприяючи в такий спосіб ухиленню від сплати податків. Заразом, якби держава могла забезпечити більш сприятливі умови для функціонування бізнесу в Україні, то показники соціальної відповідальності були б значно вищими. Той сегмент населення, що відноситься до категорії середнього класу, та становить лише 20 % населення в Україні, є де-юре та де-факто суб'єктом, що забезпечує найбільшу частку соціальних виплат, тоді як найменш захищений соціальний прошарок – бідне населення, навпаки потребує асигнувань у свій розвиток та життєзабезпечення.

Якби певна частина населення з категорії бідності перейшла в категорію середнього класу, то істотно скоротилася б і кількість пільговиків, натомість побільшало б платників податків, а це суттєво збільшило б показники якості соціальної політики держави, а відтак і соціальну відповідальність суб'єктів-інституцій. Переміщення населення із прошарку у прошарок здійснюється шляхом ефективного функціонування соціальних ліфтів. Їх недосконале функціонування, що знищене корупцією та бюрократією, унеможливорює переміщення осіб всередині соціальних прошарків, що своєю чергою загострює системну кризу державності та громадянського суспільства в Україні. Більше того, переміщення всередині соціальних класів здебільшого відбувається в так званому закритому режимі. Єдиним позитивним зрушенням останніх років можна вважати налагодження системи забезпечення доступу до якісної освіти шляхом впровадження системи зовнішнього незалежного оцінювання. Це надало змогу отримати доступ до якісної освіти талановитим особам, сім'ї яких не обов'язково володіють матеріальними чи соціальними перевагами. На жаль, станом на сьогодні розшарування людей відбувається передусім за матеріальною ознакою і лише потім за соціальною. Високий матеріальний

статус необов'язково означає наявність благородної професії, культури виховання тощо. Тож в Україні все ще ніяк не може сформуватися політична та інтелектуальна еліта, натомість поповнюються ряди скоробагатків, що немає жодного позитивного виміру.

Визначення питань соціального статусу політичної еліти безпосередньо пов'язано з панівними моральними принципами, що пронизують те чи інше суспільство. Існує думка, що панівна мораль – основа соціального прогнозування. Передбачення майбутнього – наскільки це можливо з погляду науки та з використанням наукових методів – справа, що вражає своєю точністю. Стан суспільної моралі станом на сьогодні дає відповідь на питання про те, який соціально-політичний та економіко-правовий рівень розвитку суспільства характеризуватиме ту чи іншу спільноту завтра. Стан моралі соціуму – це те, що демонструє стан держави, репрезентація її політичних орієнтирів, а ті своєю чергою вказують на те, чи є соціум політично й соціально активним, чи всього лиш аполітичною сірою масою, суб'єктів якої цікавить лише виживання та зведення рахунків. Засади моралі, формулювання моральних норм – завдання політичної еліти, яка в Україні ще не сформувалася, проте замість неї існують представники політичної влади, і вони так чи інакше задають моральний фон суспільства, стають прикладом для наслідування. Як наслідок, маємо на сьогодні суспільство низького рівня прагнень та ідеалів з низьким рівнем соціальної відповідальності, а основною цінністю закономірно є гроші.

Тож наразі держава, її інститути, установи та організації, державні службовці та посадові особи не в стані не лише сформулювати кодекс моральної поведінки для себе, на основі моральних норм, що в такий спосіб перейшли б із категорії природного права у право позитивне, але й своїм прикладом не здатні продемонструвати моральну поведінку. У поведінці політичних представників важко знайти позитивний приклад, натомість безліч прикладів поведінки неморальної. Заклики до національної, релігійної, конфесійної, мовної дискримінації, пропаганда жорстокості, нетолерантності,

розпусної поведінки тощо. І це в той час, коли цензура, здавалось би, працює, але займається дечим іншим: фільтрує фільми про національно-визвольну боротьбу, звинувачуючи її у фашизмі тощо. Якщо проглянути сторінки історії етичної науки, то видається очевидним, що мораль, її основні засади були сформульовані ще з античних часів. Перелік панівних моральних якостей змінювався, збільшувався чи зменшувався, проте він був орієнтований на правильні з погляду християнства та суспільної моралі основи, змістовно наповнені переконання. Якщо ж дивитися на стан сучасної української моралі, то вона, як і сама держава, перебуває в стані кризи і глибокого занепаду. Причина такого занепаду очевидна – відсутність належного морального, а також правового, соціального й політичного виховання, правильних еталонів для запозичення та несформованість правильних моральних засад на загальносуспільному рівні.

У багатьох сенсах криза моралі сучасного українського суспільства пов'язана з тим, що впродовж багатьох десятиліть Україна, що свого часу була окупована СРСР, перебувала в полоні моральної доктрини та принципів соціалістичного спрямування. Відтак із настанням незалежності мораль, що вже звикло асоціювалася з радянським розумінням законності і дисципліни, викликала в людей відразу. Наприкінці 90-х років минулого століття активно провадилися ціннісна доктрина доцільності та переважання споживчих інтересів, мета виправдовувала засоби, матеріальні інтереси ставали провідними, а загальнолюдські та гуманістичні відходили на задній план. Такий стан речей стосується суб'єктів політичного життя передусім, тоді як політика без моралі нічого не варта.

Одним з основних мірил політики, її результативності є саме показник дотримання моральних показників, адже мораль є особливою формою соціальної та особистісної свідомості. Вона є сукупністю запитів, що сформульовані в ідеалах, цінностях, нормах, на підставі яких суспільство кваліфікує людську поведінку та явища соціального життя. Мораль є істинним та первісним джерелом волі суспільства, позаяк формується не в результаті

нормотворчості, а як наслідок сили звичаїв і традицій, морально-правових доктрин та колективних переконань, настанов пересічних громадян. Відбувається цей процес природно та синергетично, а не в результаті зовнішньої сили і планування. Отож, зараз у суспільній свідомості більшості українців панує так звана утилітаристська концепція моралі, у нашому розумінні – мораль у негативному сенсі цього слова. Але оскільки мораль не може бути апіорі неморальною, то на позначення негативного її сенсу вживають такий термін [50, с. 182–189; 202, с. 177–178; 232, р. 55–72].

Окрім цього, політика також не може бути неморальною (поза моральною), позаяк вона реалізовується крізь призму відповідного інструментарію та відображає прагнення людей, проте може бути такою, що не відповідає моральним цінностям. Політика неминуче пов'язана з мораллю, вона є об'єктом підвищеної значущості моралі та водночас особливо загрозливої аморальності [107, с. 394]. Зрештою, політика та мораль де-факто співіснують як дві особливі сфери суспільної свідомості та життєвої практики. Коли ж цей союз розривається, деформуються важелі впливу і політика перетворюється на механізм примусу й насильства. Політика не здатна обійтися без моралі як регулятора людської поведінки, власне тому перманентно й апелює до неї, навіть тоді, коли зміст і наповнення моральних норм представників політикуму відверто утилітарне. Тож суспільство загалом та інститут політичної влади зокрема мають усвідомити, що його демократичний та злагоджений цивілізаційний розвиток можливий лише за умови повернення до концепцій моралі античних вчених та кантівської філософії. Коли моральне наповнення людської свідомості відповідає та вдало корелює з нормами істинної, визначеної історією моралі, лише тоді суспільство стає в змозі оцінювати діяльність політикуму – визнавати або заперечувати її. Саме тому одним з основних завдань і політикуму, і суспільства має стати пошук шляхів погодження суспільних інтересів з напрямками політичної діяльності.

Описаний вище шлях – єдино правильний у контексті пошуку шляху утвердження громадянських свобод, розбудови правової держави та

громадянського суспільства, формування основ соціальної відповідальності. У цьому контексті, саме цей шлях має шанси бути пройденим лише за умови налагодження співпраці між державою й суспільством переважно на засадах диспозитивності та координації, а не імперативності та субординації. Шлях до взаємодії між владою та громадськістю пролягає через дискусію, а не примус, налагодження зв'язків із громадськістю та системи зворотного зв'язку з місцевими осередками і громадами. Коли йдеться про мораль та політику, то тут кожен суб'єкт повинен мати право бути залученим до суспільного обговорення, а також бути наділеним повноваженнями й зобов'язаннями, тобто володіти достатнім обсягом свободи, яка покладатиме на нього соціальну відповідальність. Якщо ми проаналізуємо моральні засади капіталістичних країн з давньою демократичною традицією, то зауважимо, що західні суспільства пронизані моральними принципами, зокрема такими, як гуманізм, свобода та відповідальність, рівноправність тощо, і, на відміну від моральних принципів соціалістичного та постсоціалістичного просторів, вони не є формальними, а фактичними й дієвими; володіють чітким механізмом реалізації та покарання в разі порушення.

Для того щоб проаналізувати еволюцію й генезу європейської моральної доктрини, що корелює з поняттям соціальної відповідальності, варто вдатися до аналізу трактатів основоположника європейської моралі І. Канта. Філософ у своїй праці «Критика чистого розуму» розкриває зміст моралі крізь призму добра і зла, що, на перший погляд, може видатися надто категоричним, але це лише на перший погляд. Сутність категорій «добре» і «зле» визначається згідно з моральним законом та ним самим, проте не до нього. Окрім цього, моральний імператив безпосередньо визначає волю людини і проводить паралелі між добром, злом і волею людини. Саме остання визначає, що є добрим і злим, але в межах загально визначеного морального закону, інакше вона виражатиме тільки індивідуальне ставлення до проблеми [44, с. 250–258]. У зазначеному вище судженні відображається сутність моралі, її універсальний характер, загальна корисність для всіх без винятку членів суспільного життя.

До проблеми визначення моральної сутності соціальної відповідальності, зокрема з боку держави, звертався також Ю. Габермас, що намагався інтегрувати досягнення давньогрецької етики й моралі Аристотеля та І. Канта й теорії утилітаризму. На думку цього вченого, свободна воля людини формується на підставі трьох різних категорій: прагматизм, етика та мораль. Якщо перший із компонентів стосується формування переконань та уявлень, другий торкається міркувань про те, що є і як би мало бути, то мораль відштовхується від максими індивідуальної доцільності та її кореляції з максимами доцільності інших членів суспільства. Основна проблема моралі, на думку Ю. Габермаса, полягає в тому, що мораль – категорія вкрай абстрактна. Тому важливе питання – це пошук розв’язання цієї проблеми. Вчений також тісно пов’язував поняття свободної волі та моралі, вказував на те, що мораль є третьою та найбільш досконалою формою виразу свободної волі. Перший зі ступенів – це безпосередньо воля, втілена у формальне право, другий етап – це воля, спрямована на себе у протиставленні до загального, і третій етап – інтеграція зовнішніх обставин та максимум інших людей і їх протиставлення власній моральній субстанції. З іншого погляду, моральність також має три рівні спрямованості: сім’я, суспільство, держава. Моральність, точніше той чи інший її тип, водночас є тією категорією, що стає звичкою, властивістю людини, яка в підсумку здатна замінити її природну волю. Отже, мораль є продуктом вибору свободної волі людини, а в майбутньому вона здатна перетворитися на настанову, безумовну поведінку [239, р. 234]. Хоча сьогоденне моральне наповнення соціальної відповідальності тяжіє до використання в інтегрованих нормах моралі, права та демократії [32, с. 238–239]. Водночас цей факт не становить собою нічого нового, адже соціальні норми споконвіків існували як мононорми – той самий своєрідний сплав традиції, релігій, політичного режиму, права і моралі. Єдина відмінність полягає в тому, що ці норми набули формального виразу й закріплення в певних кодексах моральної поведінки залежно від професійної сфери конкретного суб’єкта. Прикладами таких нормативно-правових актів

соціального змісту можна вказати Кодекс професійної поведінки IPRA, Афінівський кодекс, Європейський кодекс професійної поведінки, Кодекс професійної поведінки Інституту PR тощо. Ці нормативно-правові акти покликані сформулювати основні засади соціальної відповідальності громадських діячів та посадових осіб, а також підвищити рівень довіри до них з боку громадськості.

Як же відбувається процес налагодження довіри між членами суспільного життя? Чим є довіра в загальносуспільному розумінні та значенні цього слова. Довіра – зародження й поява у члена суспільного життя переконань та уявлень, що інші члени суспільного життя поводитимуться відповідно до його власних уявлень та переконань. Особливої актуальності суспільна довіра набуває в контексті взаємин із владою та політичними представниками, позаяк їхній спектр повноважень є надзвичайно широким, а діяльність зумовлює прийняття владно-розпорядчих рішень та настання юридично значущих наслідків. Наприклад, на думку Ф. Фукуями, моральні цінності й етичні норми є інтегративною силою будь-якого суспільства, базовими засадами, що дають можливість визначати спільні максими та вихідні позиції для членів суспільства. Довіра у глобальному сенсі торкається сфери ідеальних та абсолютних речей, таких як Бог, природа, проте вона стосується і менш глобальних та більш конкретних категорій, як-то влада, суспільство, інший індивід [179, с. 345]. Формування довіри до представників влади вимагає з їх боку поведінки, яка є бодай мінімально передбачуваною та прогнозованою, відповідає тим засадам, що були колись сформульовані в їхніх передвиборчих програмах і планах тощо.

Важливість суспільної довіри та довіри до представників політикуму і влади полягає в тому, що вона є неухильним компонентом при спробі формування соціального капіталу – категорії, що становить собою певний ресурс, який має здатність бути втіленим лише за наявності двох та більше осіб, щонайменше в сім'ї, а як максимум – у суспільному житті, громаді, цивілізаційній спільноті. Соціальний капітал як мікрофеномен відіграє значну

роль в суспільствах перехідного періоду, позаяк без нього неможливо уявити громадянське суспільство, злагоджений розвиток і процвітання, соціальну відповідальність. Сьогодні можемо спостерігати значне зниження показників якості та кількості соціального капіталу. Його збереження і відтворення має місце хіба що на рівні родинних взаємозв'язків. Більше того, дедалі частіше виявляється реалізація подвійних стандартів, коли в родині людина плекає зовсім інші цінності, аніж у робочому колективі, відносинах із керівництвом, соціальній діяльності. Це все дає підстави стверджувати, що спостерігаємо не лише кризу соціальної відповідальності, а й кризу державності, кризу довіри й соціальної держави загалом. А як ми вже зауважували раніше, соціальна функція держави й виражає суть її соціальної відповідальності.

Термін «соціальна держава» визначає її спрямованість та зорієнтованість на задоволення основних потреб людини й суспільства, реалізацію її права на працю, на охорону здоров'я, на освіту, а також соціальний захист населення, зокрема осіб з інвалідністю, непрацездатних, тих, хто втратив годувальника тощо. На сьогодні ці функції якщо й виконуються, то на надзвичайно низькому рівні. Причиною вважати ставлення на перше місце гасел, а не дій, тобто шлях, за якого державні інституції намагаються бути реформованими за рахунок соціальних аспектів та коштів, що виділені з бюджету на забезпечення соціальних програм. На жаль, такий стан речей і досі поширений та може бути проілюстрований на прикладі ситуації з пандемією та розподілом коштів, що мали бути використані для боротьби з нею. Якщо ж держава задекларувала себе як соціальна, то закономірно, що посадові особи мають взяти на себе відповідальність щодо розбудови економіки та інших сфер суспільного життя, не знижуючи при цьому якість соціального життя; всіляко намагатися мінімізувати «ціну» економічних та інших державних реформ. Саме тому вихід України зі системної кризи соціальної відповідальності, а разом і вихід з кризи державницької, має передбачати: зростання якості життя громадян, стимулювання зростання соціального захисту й соціальної забезпеченості, превенцію та елімінацію наслідків безробіття паралельно з підвищенням

зайнятості працездатного населення, протидію надмірному й несправедливому розшаруванню людей та забезпечення функціонування соціальних ліфтів, налагодження зв'язків між освітньою сферою та сферою зайнятості. Завдання держави полягає і в забезпеченні злагодженого функціонування соціальних ліфтів. Усе це потребує позбавлення від застарілих методів директивного управління суспільством, неадекватної оцінки сучасних гнучких форм соціального регулювання, неможливості забезпечити індивідуальній особі гарантію власного соціального розвитку, а колективній – сприятливий економічний та фіскальний політичний режим. Тож питань до держави як суб'єкта-інстанції значно більше, аніж до індивідуальних та колективних осіб-суб'єктів. Пояснюється це тим, що, по-перше, держава володіє необхідним інструментарієм для забезпечення соціальної політики, по-друге, тим, що недосконалість її апарату наразі видається основною причиною соціальної нестабільності.

Отож, з чого ж вартувало б розпочати системну реформу щодо ліквідації соціальної кризи та підвищення соціальної відповідальності і соціального добробуту України? На нашу думку, слід розпочинати з виходу із кризи легітимності, шляхом підвищення рівня довіри до органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. На думку аналітика моніторингу ЗМІ С. Нурдїна, високий рівень недовіри суспільства маємо, зокрема, до органів центральної виконавчої влади [118, с. 290], і саме їй, у зв'язку з відсутністю об'єктивізму, прозорості та гласності, варто ставити мету – досягати вищого рівня реалізації соціальної відповідальності. Соціальну відповідальність суб'єктів політичного життя слід розглядати як один із видів відповідальності, що виявляється у відповідності апарату та механізму держави, його посадових осіб мандату довіри, що їм делегував народ, суспільство, населення відповідної території [95, с. 20–23; 146; 154, с. 42–45; 171, с. 931–936]. Цей вид відповідальності виражає деонтологічний зміст розуміння відповідальності, вона є відповідальністю не стільки за суще, скільки за належне під час реалізації владою повноважень, які їй надав народ.

Загалом, соціальна відповідальність держави здебільшого постає внаслідок обов'язку держави здійснювати управління суспільством. Втім тут слід звернути увагу й не те, що такий тип відповідальності має водночас два адресати. Першим із них є міжнародна світова спільнота. Хто як не міжнародні урядові та неурядові організації можуть здійснювати моніторинг соціальної відповідальності тієї чи іншої держави з погляду добросовісності дотримання нею положень укладених міжнародних договорів, наявних принципів та норм міжнародного права тощо. Другим з адресатів є власне громадянське суспільство, що перманентно моніторить наявний стан справ та в будь-який момент здатне відреагувати на правову ситуацію, що її не влаштовує.

Політична відповідальність владних еліт та держави – дуже специфічна форма відповідальності, у зв'язку з виконанням ними низки особливих функцій. Держава в особі її органів наділена широким переліком монопольних прав на певні види діяльності (те ж таки притягнення до відповідальності). Цей факт чи не основний у формулюванні правового статусу держави. Проте його можна розглядати не лише як позитив. Адже значний та особливий перелік повноважень у негативному випадку здатен призвести до того, що державна влада, зазнаючи узурпацій, зіштовхуючись із корупцією, набуває ознак катастрофи вселенського масштабу. Руйнівні наслідки такого охоплюють невизначене ні в часі, ні в просторі коло осіб. Варто зазначити, що рівень надання державою її соціальних послуг, стандарти соціального життя визначено в Законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». Цей нормативно-правовий акт – другий за значущістю після Основного закону, який визначає критерії соціальної відповідальності держави. Однак якщо Конституція лише проголошує і декларує соціальні цінності, то цей закон деталізує та вказує на шлях здійснення, механізм реалізації цього процесу [135].

Серед міжнародних нормативно-правових актів, що визначають стандарти соціальної відповідальності суб'єктів-інституцій, зокрема держави, можна назвати Конвенцію Міжнародної організації праці № 102 «Про

мінімальні норми соціального забезпечення», що ухвалена 1952 року. Цей документ є основним у переліку нормативно-правових актів, що визначають соціальні стандарти світової спільноти. Це єдиний міжнародний нормативно-правовий акт, що визначає єдині на планетарному рівні узгоджені стандарти основних векторів соціального забезпечення населення з боку держави-інстанції. Такими є медична сфера, сфера зайнятості та безробіття, сфера допомоги літнім людям та престарілим особам, сфери захисту трудових прав громадян щодо забезпечення безпеки виробництва, сфера захисту осіб, що втратили годувальника, сфера допомоги у зв'язку з настанням інвалідності, сфера допомоги в контексті вагітності і пологів, сімейного статусу особи (кількість дітей, наявність шлюбу тощо).

Ще одним нормативно-правовим актом, що конкретизував та позиціонував соціальні права людини, а заодно сформулював вимоги до суб'єктів інстанцій, тобто визначив критерії соціальної відповідальності держави, був Європейський кодекс соціального забезпечення, прийнятий 1964 року [49]. Основна мета цього нормативно-правового акта полягала у визначенні єдиних та інтегрованих соціальних стандартів для всього європейського простору з метою гарантування принципу соціальної справедливості та захисту соціальних прав людини.

В Україні спроба імплементації цього законодавчого акта припала на початок ХХ ст. Центр перспективних наукових досліджень провадив заходи для порівняння національного законодавства з питань соціального забезпечення з європейськими стандартами. Так, варто згадати наукове дослідження на тему «Підготовка до ратифікації Конвенції МОП № 102 “Про мінімальні норми соціального забезпечення”», у процесі якого було виявлено низку недоліків у сфері визначення критеріїв соціальної відповідальності держави [83].

Порівняння відбувалося на підставі зіставлення конкретного виду допомоги за векторами конкретно розглядуваного прецеденту, переліком категорій осіб, особливостями способу надання допомоги, мінімальним рівнем надання такої допомоги, строком відрахувань із зарплати та строком виплат,

тобто тривалістю. Основним недоліком, а точніше, правовим пробілом, у вітчизняному законодавстві стала відсутність у ньому категорії так званого типового одержувача соціальних послуг, а разом і того мінімуму соціальних послуг, що їх повинен отримати типовий одержувач.

Ще один не менш важливий момент, що очевидно проглядався у відмінностях між національною та міжнародною системою надання соціальної допомоги, – відсутність системи загальнообов'язкового державного медичного страхування, без якого неможливо уявити якісне надання та отримання медичних послуг. Втім не лише політика та представники державної служби покликані в нормальному суспільстві бути соціально відповідальними та подавати такий приклад іншим. Це стосується і представників великого бізнесу та провідних промислово-фінансових груп, власників великого капіталу. Адже великий бізнес бере участь у вирішенні подальшої долі людства, то й цілком закономірно повинен брати участь і у вирішенні загальноважливих суспільних питань на цивілізаційному рівні. І одним із завдань влади є якраз стимулювання представників бізнесу до соціальної відповідальності в цілому та соціальної активності зокрема.

Слід зазначити, що соціальна відповідальність у вузькому розумінні слова – це і є соціальна відповідальність бізнесу. І в науці, передусім у теорії, здійснювалися спроби синонімізувати поняття соціальної відповідальності з терміном корпоративної відповідальності. І хоч це не зовсім коректно, проте закономірно, адже, як зазначалося в попередньому розділі нашого дослідження, соціальна відповідальність на перших своїх етапах виникала та розвивалася саме як соціальна відповідальність бізнесу, такою є її первісна американська концепція. Загалом, соціальна відповідальність бізнесу, або ж соціальна відповідальність у вузькому розумінні слова, чи-то корпоративна соціальна відповідальність, – це феномен та стратегія залучення до соціально важливих аспектів суспільного життя представників бізнес-еліти та власників великого капіталу. Існує всесвітньо утверджений перелік кваліфікаційних критеріїв, що дозволяють зарахувати ту чи іншу корпорацію або іншу колективну особу, що

здійснює комерційну діяльність, до переліку соціально відповідальних. Такими є колективні особи, які: а) дотримуються букви та духу закону, тобто існують і легально, і легітимно; б) є сумлінними суб'єктами у сфері дотримання вимог фіскального права; в) є добросовісними щодо виробництва якісної продукції та інформування клієнтів щодо показників і властивостей цієї продукції; г) перманентно здійснюють професійне підвищення показників кваліфікованості своїх працівників; д) характеризуються застосуванням розгалуженої системи соціального захисту та оздоровлення своїх працівників; е) їм властиво дбати та стимулювати моральний дух і моральний розвиток членів суспільного життя; є) перманентно беруть участь у реалізації благодійних та спонсорських проєктів, підтримці стартапів тощо; ж) намагаються пропагувати бізнес-відносини та корпоративну культуру [167, с. 47].

У сфері знань про соціальну відповідальність зафіксовано не тільки критерії соціально відповідальної поведінки, а й рівні. Існують такі етапи становлення соціально відповідального бізнесу: 1. Легальність, тобто узаконеність власного існування та реєстрація відповідно до вимог закону, а також неухильність дотримання норм права у повсякденній діяльності; 2. Налагодження зв'язків із громадськістю та системи зворотного зв'язку з громадою, що проживає на території розташування бізнесу чи провадження основної діяльності; 3. Перманентне підвищення якісних показників власної ефективності та покращення кількісних показників прибутковості, які в підсумку могли б бути використані для соціальних цілей; 4. Реалізація благодійних проєктів, меценатської діяльності та спонсорської допомоги, що ґрунтуються на добрій волі; 5. Менеджмент, планування та чітке визначення власного стилю керівництва та виробництва [110; 147].

Окрім того, існують чинники, які перешкоджають бізнесу ставати соціально відповідальним. Це, наприклад: колізії та прогалини у сфері нормативного забезпечення корпоративної діяльності; відсутність з боку держави стимулів та заохочень соціально відповідального бізнесу та

ефективного механізму притягнення до відповідальності за соціальну безвідповідальність, байдужість та відстороненість громадськості, небажання участі в суспільному житті та здійсненні моніторингу стандартів бізнесової діяльності [11, с. 86; 119, с. 471–479]. Хоча не менш важливим аспектом виходу зі суспільної кризи та розбудови соціальної правової держави є згадана вище благодійність та меценатство. Її можна вважати етапом, що існує за умови соціально відповідального бізнесу, участі власників великого капіталу в житті громад та суспільно-політичних процесах.

У попередніх розділах нашого дослідження неодноразово йшлося про те, що успіх підприємця можливий лише за умови взаємодії із власним персоналом та суспільством, сприяння покращенню їх соціального життя. З давніх часів купці, магнати, банкіри, промисловці намагалися підняти свій престиж за допомогою взаємодії з громадами, налагодження з ними зворотного зв'язку, активної участі в покращенні їхнього соціально-побутового простору [76, с. 168]. Найперше варто зазначити, що благодійність та меценатство мало коли буває в абсолютно чистій формі. Благодійна допомога як процес завжди складається з кількох рівнів, на кожному з яких є свій мотив та конкретна мета [68, с. 203]. На першому рівні поштовхом до проявів благодійної допомоги стає егоцентричний мотив: прагнення задовольнити власні амбіції, виправдати свій високий матеріальний статус тощо. Другий рівень – етап впливу державного апарату на бізнес, встановлення так званих «правил гри» для бізнесу, ставлення представників державної влади до благодійництва та меценатства. Наприклад, звільнення таких колективних осіб від певних видів оподаткування тощо. Третій рівень становлення благодійницької та меценатської діяльності пов'язаний з її спрямуванням на зниження соціальної напруги, згладження гострих кутів у взаємодії з населенням, яке часто може висловлювати певне невдоволення, іноді суб'єктивне та не завжди справедливе. Слід зазначити, що благодійна діяльність та меценатство, а також спонсорська допомога, є інтеграцією щонайменше трьох чинників водночас: матеріальних, етичних і моральних спонук. Їх інтеграція виражає повною мірою обсяг соціальної

доцільності та користі такого виду допомоги. Заразом не треба забувати, що створення благодійних фондів та спонсорська допомога може сприйматися неоднозначно у зв'язку із прагненнями колективних осіб у такий спосіб обійти оподаткування або мінімізувати їх. І тут з боку держави важливим є провадження обдуманого та справедливої фіскальної політики щодо таких осіб, забезпечення рівних умов для всіх учасників цього процесу.

Співпраця держави та благодійних організацій є затребуваною, а переваги такої співпраці – очевидні, адже благодійні фонди та організації переймають на себе частину роботи, що покладена на державний апарат, і якщо раніше вона стосувалася безпосередньо матеріальної допомоги продовольчого та непродовольчого характеру, то тепер торкається надання соціальних послуг (правова допомога, транспортні перевезення, лікувально-профілактичні установи тощо). Найтипівішими функціями, що їх переймають на себе благодійні організації, є: контроль за якістю надання соціальних послуг та реалізацією урядових програм; моніторинг суспільних потреб і запитів та інформування уряду про дійсний стан речей; конкретне і суб'єктне надання соціальних послуг. Орієнтуватися на ефективність та якість надання соціальних послуг благодійними організаціями, спонсорами та меценатами важливо з огляду, зокрема, на діяльність міжнародних фондів соціальної допомоги та надання соціальних послуг населенню. Основними показниками тут мають бути поліпшення якості життя соціально незахищених верств та їх залучення до соціальної активності. Водночас єдино можливим способом виходу зі суспільної кризи слід вважати поєднання соціально орієнтованих заходів державної політики, великого бізнесу та корпорацій, а вже на його основі – благодійництва та меценатства. Проте саме державі властиво формулювати вихідні принципи й засади цієї соціальної політики для виходу зі системної кризи.

4.2. Вплив інтенціональної структури соціальної відповідальності на правосвідомість, правову культуру, правову поведінку та праворозуміння

Якщо вести мову про структуру та зміст соціальної відповідальності, то варто почати з того, що сама соціальна відповідальність належить до більш складної структури відповідальності загалом, а також переліку суспільних властивостей людини зокрема. Соціальна відповідальність, на думку закордонних авторів, здебільшого є суспільно необхідним ставленням до цінностей, що вільно реалізуються у практичній поведінці і діяльності людини та сприяють прогресу і особи, і суспільства [281]. Закономірно, що йдеться про відповідальність як якість людини, що відіграє позитивну роль у життєдіяльності суспільства та самої особи.

Відповідальність є настановою на максимальне використання активної вільної діяльності [153, с. 49]. Тож постає запитання: які ж риси й ознаки властиві соціально відповідальній людині? Що є інтенціями та спонуканими до соціально відповідальної поведінки? Формування особи, її рис та якостей залежить від суспільних відносин, у яких вона існує. Живучи в суспільстві, людина не може бути ізольована чи незалежна від історично та просторово детермінованих обставин суспільства, в якому проживає. Ще від народження вона потрапляє у сферу дії об'єктивно необхідного, належного та можливого.

Особа, чи то індивід, чи колектив, тісно пов'язана з навколишнім середовищем. Це зумовлює плин її життя не хаотично, довільно, а в певному порядку, послідовно, підпорядковуючись певним законам природи, законам суспільного розвитку і настільки ж об'єктивним і незалежним від її волі та свідомості інших чинників, як і законів природи. Процес формування і «засвоєння» відповідальності має суперечливий та індивідуалізований характер, пов'язаний з певними труднощами і щодо кожного суспільства, і стосовно кожної конкретної людини. Визнання особою цих особливостей, їх справедливості, доцільності, необхідності соціальних вимог та добровільне їх виконання постає як вільна діяльність особи, а отже як діяльність

відповідальна. Здатність людини передбачати результати своєї діяльності є важливим елементом соціальної відповідальності. Можливість передбачати наслідки своїх діянь є надважливою, позаяк у процесі застосування соціальних норм вона виникає в цілком конкретній площині: чи могла особа передбачити результати своєї діяльності, і якщо так, то чи могла уникнути негативних результатів.

Подібна здатність прогнозувати свої оцінки пов'язана з принципом розумності, а розумність своєю чергою дозволяє соціальній відповідальності бути реалізованою [267, р. 17–26]. Тож першопочаткова ознака відповідальної поведінки особи полягає в її здатності знати правила (норми) суспільного життя і передбачати суспільні результати своєї діяльності. Попри те, сама собою здатність особи є передумовою, а не запорукою. Для того щоб вчиняти відповідно до панівного в конкретному суспільстві порядку, особа закономірно має володіти певним вольовим резервом.

Носієм волі може бути лише людина, що здатна до цілеспрямованої та рішучої діяльності. Воля не є відокремленим індивідуалізованим елементом людської свідомості. Вона безпосередньо пов'язана з розумом. Отже, після компоненту розумового наступним постає вольовий. Обидва вони пов'язані не тільки між собою, а й з інтересами особи. Останні формуються певною мірою під впливом наявних у конкретному суспільстві духовних та економічних інтересів. Водночас велику роль у цьому процесі відіграє світоглядна орієнтація особи, її ідейні переконання, моральний досвід, що вони в підсумку також зумовлені суспільними реаліями, втім володіють відносною самостійністю. Коли інтереси й потреби людини збігаються з інтересами й потребами суспільства, що закріплені в соціальних нормах, суспільство всіляко сприяє, щоб кожна людина осмислила, усвідомила цей збіг: відповідальна поведінка в такому випадку стає проявом свободи особи.

Процес формування та закріплення підходів до визначення суб'єктного складу, інстанцій, предмета й норм соціальної відповідальності відбувся задовго до початку обговорення проблематики соціальної відповідальності в

наукових чи професійних колах. Як уже зазначалося в попередніх підрозділах, пранорми, чи то мононорми, за своєю суттю були загальносоціальними, охоплювали засади нормативного регулювання абсолютно різних сфер життя людини, тож і від неї вимагали соціально належного ставлення до групи, з якою вона проживала. Тому наука виокремлює чотири основні періоди формування та змін сутності феномену соціальної відповідальності в загальній структурі соціального буття.

Першим періодом становлення феномену соціальної відповідальності слід вважати найдавніший дораціональний період, що охоплює період перших згадок про людину, Стародавній світ та період аскетичного Середньовіччя. Взаємодія суб'єктів соціальної відповідальності між собою, суб'єкта й оцінювача та між власне суб'єктами й суб'єктами-інстанціями відбувалася на засадах імперативної субординації. Соціальна поведінка була притаманна людині віддавна, а можливо й весь час, адже вона властива і ще більш примітивним істотам – тваринам, птахам, риbam, комахам. Окрім того, саме на регулювання соціальної поведінки здійснювався більший акцент, адже життя первісної людини було соціальним від «А до Я». Поза своєю спільнотою людина помирала, найгіршим із видів покарання було вигнання особи із племені. Такий стан речей вказує на той факт, що існування навіть найпримітивніших соціальних норм вимагало від людини соціально відповідальної поведінки. Інша справа – характер цих норм, а також мотивів, предмета, які «змушували» людину діяти так, а не інакше, інстанція, перед якою вона відповідала тощо.

Отож, інтенційною складовою частиною соціальної відповідальності у первісний період було бажання вижити, що знаходило свій вираз у дотриманні звичаєвих та традиційних норм. Предметом соціальної відповідальності тут постає відповідність поведінки інтересам спільноти та груповим очікуванням. Нормами соціальної відповідальності слугували спершу дозволи і заборони сильніших у племені, старійшин у полісах та релігійних постулатів і доктрин у період Середньовіччя. Відповідно й суб'єктами-інстанціями поставали племена,

первісні міста та ін. Подальший характер взаємодії суб'єктів із власне підпорядкування (слабкий – сильний) змінився на більш раціональний та інтелектуальний (спроможний – неспроможний, справедливо – несправедливо). Іntenціями поведінки й діяльності людини передусім стали доцільність економічна та вигода. Суб'єкти-інстанції, якими в цьому періоді постали країни, уряди та ринки, своєю чергою почали активно розробляти і впроваджувати у правову площину закони розподілу фінансових потоків, витрат. Тож норми соціальної відповідальності були пронизані законами ринку, які узаконила держава, а принципами соціальної відповідальності стали ощадливість та накопичення.

Ідеї Середньовіччя, Просвітництва та Нового часу – ери XIX–XX ст. не зовсім змінили постулати раннього періоду, хіба дещо модернізували їх. Тож основним принципом соціальної відповідальності стали вже не ощадливість та накопичення, а доцільність та скрупульозність у виборі засобів поведінки та діяльності суб'єктів. Предметом соціальної відповідальності цього часу постають впроваджені й узаконені ринкові відносини, стандарти економічного розвитку. І саме тут почали вимальовуватися перші паростки ідеї соціальної відповідальності, які, втім, ще століття витали у просторах ідей та дискусій. Новітній час спричинився до формування предмета соціальної відповідальності крізь призму його розуміння як соціального капіталу. Принципом взаємодії між суб'єктами стала координація та еквівалентність тощо. Важливим інтенціональним компонентом завжди була оціночна ознака соціальної відповідальності, коли йдеться про оцінку результату поведінки й діяльності різноманітними соціальними групами і самою людиною. Тож оцінка поведінки й діяльності людини характеризується як зовнішнім (об'єктивним), так і внутрішнім (суб'єктивним) характером. Отже, інтенціональність, відповідальність охоплює елементи об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивне постає у формі належного, суспільно необхідного, у вигляді соціальних вимог, обов'язків, що оформлені у правові, політичні, моральні норми і правила, які існують незалежно від того, чи визнає їх людина. Суб'єктивне – це насамперед

знання необхідності, доцільності соціальних вимог, добровільне накладення їх на себе й активне виконання та дотримання.

Перераховані компоненти суб'єктивного у відповідальній діяльності людини не завжди збігаються один з одним і навіть суперечать один одному. Часом людина визнає соціальні вимоги, але з низки причин, зовнішніх і внутрішніх, не може їх виконувати або виконує не добровільно, а через примус (державний чи суспільний) чи страх бути змушеним. Завдання виховання почуття відповідальності якраз і полягає в тому, щоб ці моменти суб'єктивного сприйняття відповідальності гармонійно співвідносилися і не вступали в суперечності й антагонізми один з одним, між собою.

При всій різноманітності індивідуальних інтенціональних мотивів, що визначають ставлення осіб до соціальних вимог, як типові можна виокремити такі: 1) особа знає і свідомо творчо виконує вимоги суспільства, позаяк переконана в їх суспільній доцільності, історичній необхідності; 2) людина не порушує соціальних норм тому, що остерегається застосування заходів суспільного і державного примусу; 3) людина порушує соціальні норми, ігноруючи зовнішні стимулювальні та стримувальні чинники [267]. Варто зазначити, що виокремлюють засадничі концепти формування соціальної відповідальності, зокрема: доброчесність та персоніфіковану довіру, толерантність та колективізм і передусім – принцип свободи.

Докладніше розгляньмо кожну з категорій. Порівняльне дослідження категорії «доброчесність людини» було проведено із зазначенням «незалежна персоніфікована порядна поведінка». Опитували респондентів Євразійського континенту, щоб з'ясувати важливість персональної доброчесності. За результатами дослідження показник добропорядності українців становить 3,9 за п'ятибальною шкалою. Станом на друге десятиліття XXI ст. цей показник був синхронним із показниками країн Балтії, зокрема Латвії, а також західнослов'янських країн – Чехії, Словаччини, Хорватії. Вищий результат за Україну продемонструвала Польща, Угорщина і Туреччина, а, скажімо, Німеччина та Швеція показали нижчий результат [57, с. 165]. Що стосується

України, то подібне соціологічне дослідження проводив Інститут соціології НАН 2016 року, де респондентам було задано два блоки питань – щодо можливості піти на нечесний вчинок заради вигоди та щодо спроб давання чи отримання хабаря за останній рік. І якщо показники щодо другого блоку питань були досить високими, зважаючи на постсоціалістичне минуле, бюрократизм та корупцію, то показник щодо першого блоку питань, який демонстрував бал нечесності заради користі, у середньому був ідентичний показникам держав-членів Євросоюзу, навіть дещо вищий за показники так званих молодих членів – новачків Євросоюзу.

Промоніторивши значення доброчесності в контексті механізму формування соціально відповідальної поведінки, варто розглянути чинник довіри. Цей феномен надто складний, щоб характеризувати його в загальному. Довіра потребує деталізованого видового аналізу. У соціологічній науці виокремлюють узагальнену суспільну довіру, яку треба тлумачити як загальний вимір довіри у громаді й суспільстві, а також галузеві види довіри до суб'єктів-інстанцій. Прикладами останньої може бути економічна довіри як показник ресурсу взаємин між суспільством та державними бюджетно-фінансовими організаціями й установами; довіра до соціальних та правових норм, що панують у суспільстві. Вчений Дж. Алонсо зазначає, що коли говорити про рівень узагальненої довіри, ніщо не є більш ілюстративним за показник еміграції [208]. Закономірним та цілком логічним видається той факт, що чим нижчим є показник генералізованої довіри, чим менше надії залишається на таке майбутнє, яке собі уявляли його члени, тим більшим є бажання покинути країну, змінити постійне місце праці та проживання на таке, яке більшою мірою відповідає очікуванням. Тож якщо за показниками доброчесності Україна не істотно відрізняється від інших країн Європи, то чинник суспільної довіри, зокрема довіри до суб'єктів-інституцій крізь призму показників міграційних процесів, є просто катастрофічним, а головне – надзвичайно ілюстративним, коли йдеться про цей фактор соціальної відповідальності. І соціально безвідповідальним у цьому випадку є не народ, що мігрує в пошуках ліпшої

долі, а держава в особі суб'єктів-інстанцій, що не може запобігти цьому процесові.

Не менш важливе значення в контексті механізму формування соціальної відповідальності займають принципи толерантності та соціальної згуртованості, або колективізму. Для моніторингу цього явища було проведено опитування жителів Євросоюзу та жителів країн-кандидатів у члени ЄС. Респондентам було задано питання про здатність / готовність, або ж нездатність / неготовність допомогти іншим. Як показали результати досліджень, показник України у цій сфері дорівнював показниками Кіпру, Угорщини, Туреччини та Словаччини, значно поступався показнику країн Балтії, але випереджав Польщу та Болгарію [231]. Середні показники толерантності всередині України також досліджував вітчизняний Інститут соціології при НАН. Динаміка останнього п'ятиріччя демонструє негативний результат щодо допомоги. Водночас найбільш об'єктивним, достовірно відображаючим маркером слід визнати Світовий індекс благодійності, який розраховують працівники відповідної міжнародної організації Charities Found. Серед країн, що пройшли моніторинг – понад 150, є й Україна. Встановлено, що Україна належить до держав із відносно невисоким показником благодійності. Під благодійністю розуміють переважно допомогу потребуючим та волонтерство. Показник внесків фінансового ресурсу був значно вищим за показник часового ресурсу. Показники згуртованості та колективізму, а відтак – єдності громади, суспільства, цивілізаційної спільноти вимірюються за допомогою маркера так званої синергійності поведінки.

Та чи можна застосовувати синергійну характеристику щодо того чи іншого суспільства? І взагалі, що означає синергійна характеристика людської поведінки? Як відомо, синергетика – це наука про вищий суспільний розум, про досконалий хаос, що управляє всесвітом. Натомість синергійна властивість, або синергійність – це включення кожного члена суспільства у процеси життєдіяльності суспільства, якає спрямована в єдино обраному, доцільному для більшості напрямку. Монолітність, належність до більшого та єдиновизначеного, багатовекторність поведінкових актів та діяльності людей

найбільш достовірно простежується крізь призму громадянського суспільства і правової держави. Це і є причиною того, що для аналізу феномену синергійності використовують показники і титри громадянського суспільства. Для цього експертні агентства та міжнародні організації проводили моніторинг колективної згуртованості жителів країн – молодих демократій. Під час дослідження до уваги бралися такі субмаркери: легальність та легітимність середовища суспільства і влади, адміністративна урегульованість, матеріальна спроможність, дієвість громадянського суспільства, дієвість системи надання соціальних послуг, інфраструктурованість середовищ, імідж влади [220]. Результати дослідження дали змогу стверджувати, що громадянське суспільство показало досить високий, життєздатний стан колективної згуртованості, бізнес продемонстрував середній рівень, а політична влада в державі, органи державної влади та місцевого самоврядування показали надміру низький неефективний рівень. Тож серед системи чинників формування соціальної відповідальності один з найкращих показників демонструє толерантність, а синергійна згуртованість у секторі публічної влади – наднизький.

Позаяк вищою праксеологічною цінністю характеризується внутрішньо детермінована ендогенна мотивація соціальної поведінки, спробуємо проаналізувати, які заходи правового впливу та підвищення правосвідомості особи здатні призвести до цього. Мотивація особи – основна рушійна сила, базова спонука, що детермінує юридично значущу поведінку, є двигуном правової поведінки, соціальної активності, соціальної відповідальності особи. Мотивація характеризується здебільшого неабиякою рухомістю та динамічністю. Саме вона дає можливість вибрати допустимий варіант поведінки в конкретній життєвій ситуації. Мотиви за своїм внутрішнім змістом та наповненням можуть не збігатися з тією чи іншою орієнтацією, соціально-ціннісними векторами поведінкових актів та діяльності індивідуальних і колективних осіб [53; 193].

Міра та вид соціально відповідальної поведінки особи загалом збігається із загальною системою її вчинків. За нормальних умов соціально-ціннісна

орієнтація особи, її соціальні настанови, мотиви зливаються в єдину систему регулювання поведінки, що побудована на глибокому переконанні особи, утворюючи цілісну мотивацію в широкому розумінні – як мотивуючий фон особи, що відіграє ключову роль у детермінації її поведінки й діяльності. Проаналізуємо та з'ясуємо місце соціально відповідальної поведінки в загальній структурі юридично значущої поведінки.

Правослухняна та протиправна поведінка становлять собою дві діалектично протилежні та закономірно нерозривні сторони правової дійсності, жодна з яких не існує ізольовано. Правослухняна та протиправна поведінка зумовлюють різні ступені правової соціалізації особи, різну міру засвоєння соціальних в цілому та правових норм зокрема [10; 34]. Опосередковує процес реалізації й застосування права феномен правої свідомості, на яку впливає феномен правового виховання. Заходи правового виховання формують колективну правосвідомість та впливають на правосвідомість індивідуальну, остання ж формує мотивацію юридично значущої поведінки, а також соціально відповідальної поведінки особи. Саме в ній виявляється правосвідомість, набуваючи в такий спосіб мотивуючого значення для спрямованості людських вчинків.

Структура правосвідомості особи традиційно виокремлює та закріплює три компоненти: пізнавальний (гносеологічний), оцінковий (аксіологічний) та вольовий (біхевіористський) [62, с. 487–494]. Саме біхевіористський, або ж поведінковий, здатен активізувати пасивне явище правосвідомості, трансформувати його в той чи інший вид діяльності. Отже, завдяки біхевіористському компоненту правосвідомість «оживає», перетворюючись на правову поведінку. Але феномен правосвідомості варто розглядати лише в єдності й інтеграції всіх трьох компонентів: і вольового, і оцінкового, і пізнавального. Особа накопичує певний рівень соціально-правової інформації, формує своє ставлення до них, а вже тоді реалізовує на практиці під виглядом соціально відповідальної чи соціально безвідповідальної поведінки [276]. Такий стан речей дає підстави вважати корисними для дослідження не тільки мотиви (усвідомлені особою на основі засвоєних правових цінностей і значень спонуки

до вчинення дій, що мають соціальну вагу та регулюються правом) соціально безвідповідальної поведінки, щоб не допускати подібного в майбутньому. Важливе місце має відводитися дослідженню мотивації соціально відповідальної поведінки, що є вищим виявом правослухняної поведінки – поведінки соціально активної – для формування на основі вивченого засобів, способів та методів правового виховання.

Це важливо також тому, що досить часто мотивацією правомірної поведінки є конформізм, чи то пристосування і страх перед юридичною відповідальністю. Така поведінка не є соціально активною, не є внутрішньо мотивованою, а отже майже точно не буде соціально відповідальною, бо ж за порушення соціальних норм (за винятком правових) юридична відповідальність не настає. Не лише заходи правового виховання безпосередньо впливають на формування правосвідомості, а відтак і правомірної поведінки, чи то соціально відповідальної поведінки індивідуальних та колективних осіб. По-перше, з моменту, коли людина самовизначилася як особистість, людина здатна діяти дедалі більш самостійно в узгодженості зі своїми сформованими настановами (власне тому існує твердження про те, що впливати на свідомість молоді набагато легше й ефективніше) та щораз менше орієнтується на зовнішні чинники. Тому одне з основних завдань – сформувати до віку настання психологічної зрілості такий зміст правосвідомості особи, яка б трансформувалася у внутрішній мотиваційний компонент.

Сьогодні, після розпаду СРСР, не заведено говорити про механізм такого прямого впливу на свідомість осіб як формування. Водночас навіть якщо суб'єкти-інстанції не чинитимуть прямого і безпосереднього впливу на правосвідомість особи, ця ніша не залишиться порожньою. Соціально-психологічний клімат та атмосфера суспільства так чи інакше взаємодіють з панівною ідеологією, яка диктується політичними елітами, тими, що закріплені в програмах розвитку тощо. Сукупність цих компонентів здатна привести суспільство до тих чи інших ідейних позицій. Сприйняття соціально-правових настанов, передання їх у механізм контролю особи найефективніше

реалізовується у випадку, коли нормативний вплив на людей ґрунтується на процесах залучення до ідеологічних систем, поглядів, принципів, що виражають у концентрованій формі потреби, інтереси великих соціальних груп, панівні настрої всього народу.

На думку деяких дослідників, перетворення соціальної норми на один з мотивів поведінки передбачає згоду особи з ідеологічними обґрунтуваннями соціальної норми [84, с. 57–62; 114]. Позбавлення людства систематичної та цілеспрямованої правовиховної дії агентів суб'єктів-інстанцій не означає, що соціальна та правосвідомість формуватимуться зі самих лише особистих чи сімейних та професійних впливів на особу. Свідомість особи, мотивація її поведінки залежить від багатьох чинників, серед яких соціальне середовище відіграє чи не основну роль. Це природний процес, позаяк особа у своїй соціалізації, у залученні до практичних аспектів суспільства перебуває під впливом комплексу ідейно-виховних засобів навколишнього світу. Такий стан речей вказує на те, що суть соціальності відповідальності в цілому можна трактувати як вольове ставлення індивіда до панівних у суспільстві цінностей, що виражається в діяльності і відповідно оцінюється контролюючими інстанціями. Таке визначання, звісно, не може повною мірою розкрити її зміст та структуру, оскільки під час аналізу структури соціальної відповідальності доцільно послуговуватися уже згаданим у дослідженні інтегративним підходом (сукупність динамічного та статичного підходів). Динамічний підхід дасть змогу пролити світло на складові елементи явища, статичний – сприятиме глибшому аналізу соціальної відповідальності, позаяк дозволить виявити взаємозв'язки напрацьованих попереднім методом елементів.

Оскільки соціальна відповідальність особи становить собою єдність суб'єктивного й об'єктивного, то структурно її можна представити як систему взаємопов'язаних елементів, зокрема: 1) сукупність обумовлених суспільним середовищем та потребами суспільства соціальних функцій (ролей), особи, що детермінують її відповідальність в рамках цих функцій; 2) самосвідомість особи, як усвідомлення нею свого «я», своїх соціальних ролей; 3) свобода

людина, яка передбачає а) можливість свідомого вибору визначеного варіанта поведінки, б) здатність приймати рішення зі знанням справи і на цій основі передбачати результати своїх діянь, в) сукупність економічних, соціально-політичних та моральних умов, що забезпечують можливість виконання особою своїх соціальних функцій, г) практичну активну діяльність особи, 4) наявність соціальних інститутів, за допомогою яких оцінюється й гарантується відповідальна поведінка [149].

Варто докладніше розглянути зазначені компоненти. Отож, по-перше, особа, що має певний соціальний статус у суспільстві, виконує відповідні соціальні функції (ролі). Під роллю розуміється нормативно схвалений образ поведінки, що очікується від кожного, хто займає таку позицію. Ці очікування, що визначають певні контури соціальної ролі, не залежать від свідомості й поведінки конкретного індивіда, вони даються йому як щось зовнішнє, більш або менш обов'язкове. І те, наскільки поведінка особи відповідає цим очікуванням, слугує критерієм соціальної ролі, критерієм визначення рівня її відповідальності. Самосвідомість особи, як необхідний компонент, елемент структури соціальної відповідальності, постає суб'єктивним виразом ролі особи в суспільстві. Самосвідомість виникає в процесі розвитку особи в міру того, як вона стає самостійним суб'єктом. Вона характеризується динамічними властивостями, що відображають власне «Я». Самосвідомість – це активний вираз особою своєї сутності. У ній виражається ставлення особи до суспільства і його норм, до свого місця в суспільному житті. Тільки після того, коли особа усвідомить своє місце в суспільстві, свої функції в соціальному організмі, вона приходить до переконань в необхідності узгоджувати свою поведінку з вимогами, інтересами суспільства. Врешті, самосвідомість виконує функції самопізнання, самооцінки, самоконтролю, саморегуляції поведінки та діяльності особи. Завдяки самосвідомості особа співвідносить своє виконання різноманітних ролей з відповідними суспільними вимогами.

Характеризуючи свободу як необхідний елемент структури соціальної відповідальності особи, потрібно мати на увазі, що вона (свобода) постає

необхідною умовою вияву життєдіяльності людини і становить собою одну з основ відповідальності. Свобода як умова соціальної відповідальності особи постає передусім як пізнана необхідність. Але особа, що пізнала необхідність, ще не є соціально відповідальною особою. Для цього вона повинна діяти, виявляти соціальну активність.

Що стосується пізнавально-діяльного аспекту свободи, то йдеться про такі її риси: 1) пізнання особою закономірностей суспільного прогресу; 2) готовність і вміння усвідомлено долати труднощі; 3) здатність особи передбачати соціальні наслідки своєї поведінки та діяльності; 4) цілеспрямована активна діяльність в загальносуспільних інтересах [267]. Якщо свобода волі означає свободу особи як можливість, то свобідна воля (соціальний аспект свободи) є реальністю, тобто свобода особи в межах об'єктивно зумовлених відносин. Окрім загальної характеристики компонентів інтенціональної структури соціальної відповідальності, доречно згадати і сукупність її інститутів: система політичних, правових, моральних норм і відповідних їм закладів, що покликані забезпечувати організацію та функціонування соціальної відповідальності.

Політичний інститут відповідальності органічно охоплює політику, політичні вимоги, принципи, ідеологію, політичні формування, заклади й організації. Нормальне функціонування політичного інституту забезпечується діяльністю всієї системи державних і суспільних підприємств, установ та організацій. Правовий інститут соціальної відповідальності охоплює право та відповідні державні органи (суд, прокуратура, поліція), які гарантують неухильне дотримання норм права, ведуть превентивну роботу та боротьбу з порушниками правомірності. Інститут моральної відповідальності об'єднує ті моральні цінності, на основі яких регулюється поведінка особи, відповідні їм організаційні форми забезпечення соціально відповідальної поведінки (колектив, громада), а також совість.

Важливим аспектом категорії соціальної відповідальності постає зміст цього терміна. Для конкретного визначення змісту інтенціонального аспекту відповідальності важливе значення мають міра й обсяг соціальної

відповідальності особи. Міра соціальної відповідальності особи – це практичне ставлення індивіда до своїх можливостей у співвідношенні з належностями. Позаяк сфера можливого визначає собою шкалу можливостей у співвідношенні до належного, то від особи залежить, що вона вибере – мінімум або максимум, щось середнє або взагалі вирішить бути бездіяльним, не використовуючи жодних можливостей [174, с. 53–63]. При визначенні міри соціальної відповідальності варто враховувати і позитивні, і негативні аспекти соціальної відповідальності. Що менше обов'язкового з потенційно належного вибрав суб'єкт, то більше зростає ступінь сприйняття вини (негативний аспект відповідальності). Позитивний аспект відповідальності існує поза сферою сприйняття. Такою є загальна схема усіх видів соціальної відповідальності. Обсяг соціальної відповідальності – сукупність (коло) вимог щодо суб'єкта або обсяг вини. Міра та обсяг соціальної відповідальності постають як визначальні зміст цього явища ознаки і можуть бути розкриті через низку факторів. При визначенні кожного з елементів змісту соціальної відповідальності слід враховувати: конкретно-історичні обставини і ситуацію, в якій провадить життєдіяльність конкретна індивідуальна чи то колективна особа; реальні права й можливості особи; здатність особи передбачати і правильно оцінювати наслідки своїх вчинків; наявність і можливість вибору різноманітних варіантів поведінки; рівень збігу належного (обов'язки перед суспільством, колективом і собою) та бажаного (усвідомити потребу і ціль інтересів) у поведінці конкретного індивіда; суб'єктивні якості особи (сила волі, цілеспрямованість, обдарованість, темперамент тощо) [42, с. 362–365].

Міра соціальної відповідальності особи за свої вчинки зовні регулюється соціальними нормами (політичними, правовими, моральними), які мають конкретно-історичний, соціальний характер та визначають обов'язки (відповідальність) особи перед суспільством, соціальною спільнотою, з якою найщільніше взаємодіє людина, державою, всім суспільством.

Міра та обсяг соціальної відповідальності людини залежать від її місця і ролі в житті суспільства, соціальної групи, від рівня її свідомості, світоглядної

орієнтації та ідейного переконання. Усе це зумовлює потребу визначити міру й обсяг соціальної відповідальності особи з огляду на широке коло критеріїв. Одним із найважливіших поміж цих критеріїв є розуміння своїх обов'язків, своєї ролі в бутті суспільства з урахуванням об'єктивних інтересів останнього.

Соціальна відповідальність особи не передбачає апіорно жорсткого підкорення особи суспільству та підпорядкування індивідуальних інтересів колективним. Радше навпаки, свідоме та відповідальне суспільство створює реальну й постійну основу для прояву істинної творчості в процесі виконання своєї соціальної ролі кожною людиною. Діалектика цього процесу полягає в тому, що відповідні дії всіх забезпечують реальну свободу вияву здатностей та схильностей кожній людині. Соціально відповідальне ставлення до кожної людини передбачає рівнозначне ставлення людини до суспільних потреб, інтересів та цілей. Що вищим є ступінь суспільного розвитку, то вищими є об'єктивні вимоги до особи, складнішою і відповідальнішою стає соціальна поведінка й діяльність особи. Зміст інтенційної компоненти соціальної відповідальності виявляється у здатності особи вчиняти відповідально, в умінні співвідносити свою діяльність з потребами суспільства. Об'єктивний зміст соціальної відповідальності становлять затребувані ситуації, кількість та якість діяльності, міра і спрямованість активності суб'єкта. Тож за змістом соціальна відповідальність становить собою необхідний продукт та умови суспільного життя, механізм регуляції й організації системи демократії.

Теоретико-філософській правовій доктрині властиве осмислення не тільки інтенційних, а й інституційних чинників, офіційного та неофіційного характеру, що впливають на формування і становлення чинників соціальної відповідальності особи.

Що ж таке інституційне середовище? Термін «інституційне» логічно дає вказівку на певний орган чи організацію, які формують те чи інше середовище. У нашому випадку – середовище обмежень офіційного й неофіційного характеру. До переліку офіційних обмежень традиційно належить нормативно-правове підґрунтя регулювання суспільних відносин, а відтак – Основний

закон, кодекси, закони, підзаконні нормативно-правові акти, локальна нормотворчість тощо, а також, за логікою правових парадигм, автори цих нормативно-правових актів, органи державної влади тощо. До переліку неофіційних обмежень зазвичай зараховують правову свідомість та правове виховання, правову культуру, загальносоціальний рівень свідомості, культури та духовності, світогляд, звичаї, мораль, релігію та традиції тощо. Тобто офіційні чинники інституційних обмежень можна визначити як основні методи правового регулювання суспільних відносин суто правовими засобами, такими як норма права та юридична відповідальність. Неофіційні чинники правового впливу доцільно співвіднести з категорією правового впливу, як засадничого, організаційного загальносоціального, а не тільки правового засобу дії права на суспільні відносини та соціальну відповідальність. Інакше кажучи, інституційні чинники – це завжди дія соціальних норм на становлення соціальної відповідальності, найчастіше – дія власне правових засобів.

Незважаючи на те, що види обмежень соціальної відповідальності різняться між собою за генезою та засобами, вони інтегруються в процесі засвоєння й рецесії їх конкретною колективною чи індивідуальною особою. У більшості правових випадків саме неофіційні чинники здійснюють помітніший вплив на індивідуальних осіб, пересічних громадян – членів суспільного життя. Не всім людям відомі правові норми в досконалому вигляді, проте всі наділені правовими орієнтирами у вигляді правових переконань, правових поглядів, що сформовані на основі правових традицій регіону. Найчастіше прикладами такого неофіційного впливу є загальносоціальна та власне правова свідомість, загальносоціальні та власне правові традиції, загальний рівень правової культури та правової свідомості суспільства, соціальна активність та високі показники політичної й моральної відповідальності, загальна грамотність та вихованість.

Офіційні чинники властиві передусім колективних особам соціальної відповідальності та характеризують дію на корпоративних осіб власне правовими засобами правового регулювання. В останньому випадку все

виглядає логічним та структурованим крізь призму дії нормативно-правових актів, владний вплив органів державної влади й управління та їхніх владно-розпорядчих рішень, правовстановлювальних документів. На думку Н. Зіновчука, на підставі аналізу інституційних чинників можна вивести формулу недосконалостей та прогалин у системі соціальної відповідальності особи. Основними серед них є: 1) наявність правових колізії та правових пробілів, розпорошеність та громіздкість законодавства, можливість ухилення від виконання своїх безпосередніх обов'язків та дій в обхід закону; 2) відсутність належних зв'язків між неофіційними й офіційними чинниками; 3) неналежна увага до неофіційних чинників, як неюридичних; 4) корумпованість суспільства, відсутність прозорості та комплексних реформ усіх галузей суспільного життя [58, с. 28]. Окрім чинників зовнішнього середовища, які впливають на становлення соціальної відповідальності, існують також і внутрішні детермінаційні фактори, що зумовлюють рівень соціальної відповідальності кожної конкретної особи. Такі чинники заведено називати атрибуційними.

Принципи процесів каузальної атрибуції сформулював Ф. Хейдер. Його теорія полягає в поєднанні трьох гіпотез. Перша – це адекватне розуміння соціальної поведінки особи, що значною мірою залежить від вияву того, як людина сприймає й пояснює навколишній світ. Друга складова вказує на той факт, як люди передбачають й управляють середовищем, своїм оточенням. Це можливо у випадку, коли особа в стані усвідомлювати причини тих чи тих вчинків людей, правильно інтерпретувати мотиви людської поведінки, свого оточення, віднаходити коріння соціальних подій. Третя компонента пролягає між сприйняттям соціальних та фізичних об'єктів, що характеризуються певною подібністю. Ф. Хайдер виокремлював і ядро, так званий локус каузальної теорії. Так, щоб провести каузальну атрибуцію, особа має оцінити співвідношення двох чинників – сил оточення й особистісних ресурсів [243, р. 169]. Хоча найважливішим у структурі є оцінка того, якою мірою за виникнення тієї чи іншої події відповідальна

власне людина, а не обставини та середовище. Який, так би мовити, відсоток власної відповідальності та дотичності особи до того, що відбувається [93, с. 237–239; 94, с. 226–230].

Отже, процес каузальної атрибуції становить собою аналіз причин, умов, що лежать в основі появи того чи іншого явища. Тож каузальна атрибуція – це процес аналізу причин та наслідків, що лежать в основі появи того чи іншого явища, процесу, події. Це не просто приписування, а встановлення, виведення причин події в результаті складного аналізу. У подальшому каузальна атрибуція Ф. Хайдера була доповнена на підставі пошуку причини або ж достатньої підстави для дій інших людей. Для цього вчений аналізує всі потенційні наслідки будь-якого можливого вчинку, встановлює їх інформативність, що залежить від типовості та нетиповості, а також соціальної бажаності чи небажаності. Що менш соціально бажаним і більш нетиповим є результат дії, то вища інформативність, а відтак можливість судити про диспозиції людей по їхніх діях. Урешті-решт, треба сказати, що Ф. Хайдер не давав визначення соціальної відповідальності. Він, як і згадувані вище вчені, схилився до терміна «причинність», яка має на меті вказати на генетичний зв'язок між двома явищами – причиною та наслідком. Відтак сутність причинності – породження одного явища іншим, причиною наслідку.

Загальноприйнятим є розрізнити два аспекти причинності: достатність та необхідність. Достатність визначається як здатність діяча спонукати або ж перешкоджати події, а необхідність – це протилежність достатності іншого діяча. Тож достатність істотно впливає на сприйняття контролю, а необхідність – на сприйняття відповідальності. Таким чином такого типу каузальна атрибуція характеризується як внутрішня інтерналія, на противагу зовнішній побічній дії третіх сил, що формують поведінку, – екстерналій. І як показує дослідження, найсильнішими мотивами у працівників відповідально здійснювати свою роботу було бажання «не підвести колектив» та «заробити більше». До цих двох мотивів-лідерів також додається «страх не бути покараним / звільненим» та «відчуття обов'язку виконати те, що покладено на працівника».

Демонстративним також є факт зацікавленості особи в підтримці престижу своєї професії більше, аніж у престижі конкретного підприємства, де вона працює. Намагання промоніторити наявний стан речей було підкріплено групуванням опитаних на підставі їх належності до вікових та гендерних груп. Так, наприклад, бажання «просування по кар'єрних сходах», тобто розуміння своєї роботи як своєрідного соціального ліфта, властиве чоловікам дещо більше, ніж жінкам. Жінок своєю чергою більше стимулює відчуття обов'язку, покладеного на них. Бажання вкластися у строки, виправдати надії своїх керівників чи роботодавців – усе це характеризує жінок як більш нормативних та соціально відповідальних.

Вікові розбіжності в мотивах, що слугують спонукую добре виконувати свою роботу та професійні обов'язки, краще проглядаються у випадку, коли потреба отримати задоволення від візуальних результатів своєї праці більш властива молоді у віці до 30 років, аніж людям старшого віку. Це дає підстави стверджувати, що для працівників молодого віку внутрішня інтерналія у вигляді осмисленості продукту своєї праці більш вагома, ніж для людей старшого віку. Це цілком логічно пояснюється амбітністю молодих людей, чий життєвий девіз ще не повністю сформований, а також їхніми пошуками сенсу життя, себе у світі, потреби акцентуації на їх цінності тощо [102, с. 164–167]. Якщо ж вести мову про соціологічний вимір ефективності зовнішніх інтерналій, що впливають на соціальну відповідальність суб'єкта, то варто зазначити, що найпоширенішими серед них є позбавлення грошової премії, переведення на нижчеоплачувану роботу, позбавлення переважного права на просування по службі чи отримання соціальних привілеїв тощо. Зауважимо також, що, окрім поширених та обговорюваних зовнішніх і внутрішніх екстерналій, існують також так звані ситуативні, емоційні та когнітивні чинники, що детермінують соціальну відповідальність [252, р. 89].

Щодо ситуативних факторів, які впливають на соціальну відповідальність, то такими є життєві обставини, які прискорюють і посилюють або ж, навпаки, послаблюють та зменшують силу соціальних норм. Це переважно соціальні події, що не залежать від волі людини. Першим із таким

ситуативних чинників є перешкода публіки. Інакше кажучи, на соціальну відповідальність особи впливає потенційна оцінка її дій іншими особами, які при цьому присутні. Ще одним елементом системи ситуативного чинника слід назвати соціальні впливи, за наявності яких потенційно відповідальна особа може бути дезінформована та розтлумачити присутність інших як недоцільність власних дій чи потребу змінити їхній напрям і характер. Третій фактор – дифузна відповідальність, що виявляється в підвищеному й загостреному почутті особистої відповідальності тоді, коли особа перманентно чи іманентно виконує свої професійні функції самостійно та індивідуально. Тобто весь обсяг відповідальності особа покладає тільки на себе.

Якщо ж особа чи-то перманентно, чи-то ситуативно поділяє свою професійну відповідальність з іншими працівниками (або колективна особа з партнерами), то присутність поруч інших суб'єктів послаблює відчуття відповідальності, породжуючи хибне відчуття, що відповідальність розподіляється між усіма. Але це і є найбільшою оманною, оскільки аналогічне відчуття є у всіх інших суб'єктів. Не менш важливими у структурі внутрішньої мотивації соціально відповідальної поведінки є емоційні чинники. Відправними точками тут зазначають здатність до співпереживання, альтруїзм та вміння дискримінувати афекти іншої людини. Схильність особи до соціально відповідальної поведінки безпосередньо пов'язана з її емпатійними переживаннями, здатністю надавати допомогу сторонній людині. Водночас одноразова та ситуативна допомога не є достатньою підставою, щоб характеризувати особу як соціально відповідальну. Класики світової філософської думки не даремно виокремлювали так звані «два види співчуття». Перше з них малодушне та сентиментальне, по суті, це нетерплячість особи якнайскоріше позбутися від важкого відчуття при спостереженні чужого горя чи труднощів, відгородити свій спокій від страждань ближнього [206, р. 1–17; 219, р. 59–85]. Проте існує інша, більш зріла форма співчуття, що оперує діями, а не сентиментами, а його носій є переповненим рішучості, впевнений у своїх діях та налаштований вчинити все, що в його силах.

Емоційна складова внутрішньої детермінації свідомої поведінки не тільки сприяє позитивній поведінці, але й нерідко гальмує активність суб'єкта. На користь цієї теорії свідчить той факт, що будь-яка подія викликає в особи збудження, яке має фізіологічні та когнітивні компоненти. Міра збудження залежить від значущості події – що вища значущість, то вище збудження; відстані: чим ближче особа знаходиться до місця події, тим вищим є збудження; емпатійних переживань: закономірно, що особа відчуває більш сильне збудження, якщо вона співчуває в результаті схожості або емоційної прив'язаності; 4) тривалості події: що тривалішою є подія, яка потребує втручання, то вищим є збудження [168, с. 179–184]. Важливим також є когнітивний чинник серед внутрішніх детермінантів соціально значущої поведінки. Когнітивні аспекти були запропоновані як пояснення про соціальну поведінку.

Експеримент, що описаний у дослідженні, давав у своїй диспозиції три змінні компоненти: розмір групи, невизначеність ситуації та надання допомоги. У їх дослідженні респондентам була надана можливість почути в сусідній кімнаті шум від падіння людини, яка три хвилини раніше зайшла у приміщення у формі з робочими інструментами та драбиною [35, с. 296]. Були створені умови: низька невизначеність (при падінні людина кричала від переляку чи болю) і висока невизначеність (було чути тільки гуркіт, людина не виголосила нічого). Ефект соціального гальмування був виявлений лише за умови високої невизначеності. В основі другої когнітивної моделі відповідальної поведінки лежить ступінь затрат (і винагород), які суб'єкт зазнає (або ж отримує), надаючи допомогу. Вибір певного діяння залежить від затрат та винагород, що настають внаслідок надання допомоги чи бездіяльності. Суб'єкт визначає їх співвідношення і вирішує, що йому робити. Реакція та стиль обраної поведінки постають функцією матриці затрати-винагороди, яка охоплює затрати, пов'язані з наданням допомоги (наприклад, зусилля, переступ через негативні переживання чи емоції, страх, незручність, фізична шкода), затрати, що пов'язані з бездіяльністю (переважно самозвинувачення чи осуд інших людей), винагороди, що пов'язані з

наданням допомоги (особиста чи колективна похвала, заохочення, ставлення у приклад), винагорода, що пов'язана з бездіяльністю (в основному позбавлення від необхідності вчиняти ті чи інші діяння).

Безумовно, що «норма, або ж золота середина» соціальної відповідальності існує у всіх суспільних системах, починаючи від поглядів найдавніших релігійних доктрин – буддизму та конфуціанства, де визначалася як турбота про свого ближнього. Однак різні суспільства закономірно вкладають у цей термін абсолютно різне змістове наповнення.

У результаті проведеного вище дослідження можна зробити висновок, що люди здійснюють альтруїстичні вчинки тому, що вони інтерналізували норми поведінки, які зобов'язують їх вчиняти так не ради відчутних вигод або суттєвих визнань, а переважно внаслідок оцінки таких дій. Але міра здійснення інтерналізованих норм залежить від когнітивних, емоційних і ситуативних чинників.

Висновки до розділу 4

Духовна культура становить собою надзвичайно складний суспільний феномен. Вона є способом включення людей у процес взаємодії із зовнішнім середовищем, із колективами та спільнотами під час реалізації своїх інтересів та потреб, вона вміщує цілий комплекс засобів та механізмів, що забезпечують сумісну життєдіяльність людей та охоплюють широкий спектр ціннісних орієнтирів, норм поведінки, форм та стилю соціальної комунікації у групах. Напрацьована суспільством система духовно-культурних цінностей і норм утворює так звану соціонормативну культуру – один з найважливіших пластів культури індивіда та громади, і цей факт чи не найважливіший для формування соціальної відповідальності. Чимале значення в контексті гуманізованого підвищення рівня правової культури та правової свідомості громадян відводиться процедурі залучення соціуму до нормотворчості та систематизації нормативно-правових актів.

У більшості держав і постсоціалістичного, і з давньою демократичною традицією передбачено й закріплено участь громадськості в законотворчій діяльності на прикладі обговорення проєктів законів, підзаконних нормативно-правових актів, що вказує на демократичне спрямування режиму конкретної держави. Такий механізм підготовки й розробки проєктів нормативно-правових актів допомагає підсилювати правовий інтерес у суспільстві, сприяє покращенню орієнтації у правовій площині, ліпшому формулюванню соціально орієнтованих настанов, робить їх доступними. Велике значення відводиться не лише законотворчості, а й систематизації нормативно-правових актів, хоча традиційно ця форма юридичної діяльності не вважається правовиховною за спрямуванням і їй не надається істотне значення. Однак передусім систематизація права робить закон економним, дає змогу пересічним громадян краще орієнтуватися в об'єктивному праві, що є надзвичайно розгалуженим та обширним поняття, а також динамічним.

Зміни в повсякденних поведінкових актах та діяльності людей, що спрямовані на взаємодію із зовнішнім середовищем та настають після правовиховних заходів, а головне – вдало узгоджуються та корелюють зі суспільними вимогами, відображають сутність нещодавно набутих та рецептованих настанов, що реалізуються в соціально відповідальній поведінці. Щоб гуманно впливати (формувати) на індивідуальну та колективну правосвідомість, варто пізнати об'єкт виховного процесу, осягнути закономірності дії внутрішніх механізмів регулювання людської поведінки. Адже саме особистісні чинники значною мірою визначають вибір того чи іншого варіанта поведінки, постають важливими елементами процесу цілеспрямованого впливу на формування поваги особи до права, формування її соціально-правової активності. Такий стан речей нашою думкою про те, що органічне поєднання в гуманістичному виховному процесі соціально-психологічних та ідеологічних факторів соціалізації особи приводить до якісного підвищення рівня організації і здійснення правового виховання, сприяє досягненню більш високого рівня реалізації поставлених перед процесом цілей.

Отже, потреба в поєднанні методів ідеологічного соціалізаційного впливу та методів систематичного впливу засобів правового виховання є запорукою успішності процесу настільки ж об'єктивно й реалістично, наскільки об'єктивним є поєднання заходів переконання та заходів примусу, зміст яких лежить в основі державної політики профілактики правопорушень та є її запорукою. Усе це дає підстави стверджувати, що цілеспрямований систематичний, плановий, а zarazом гнучкий та гуманний вплив суб'єктивних інстанцій на правосвідомість осіб, для формування соціально відповідальної поведінки, є доцільним та необхідним.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та по-новому вирішено наукову проблему філософсько-правового дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави, що уможливило застосування доктринального підходу до розв'язання науково обґрунтованої і праксеологічно значущої проблеми у філософії права для розроблення сучасних комплексних підходів до вивчення філософсько-правових і соціально-філософських континуумів соціальної відповідальності.

Основні висновки, рекомендації і пропозиції щодо науково-праксеологічного використання отриманих результатів підтверджують актуальність теми. Ключові ідеї дослідження такі:

Вивчення теоретико-правових проблем дослідження філософської парадигми соціальної відповідальності у структурі формувальних засад правової держави дало змогу з'ясувати стан наукового дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави та обрати методологію для подальшого наукового дослідження. Відтак сформульовано визначення поняття «соціальна відповідальність». Соціальна відповідальність – це імператив правової держави, який забезпечує безперервність її функціонування, здійснюючи прямий вплив на соціальну систему суспільства шляхом залученості більшої частини населення та самої держави до усвідомленої готовності брати відповідальність за наслідки своїх дій. Оскільки соціальна відповідальність є імперативом правової держави, то вона передбачає взаємну відповідальність держави перед суспільством та суспільства перед державою. Саме взаємна відповідальність людини і держави в соціальній сфері сприятиме розв'язанню багатьох уже наявних у державі й суспільстві проблем (передусім соціального характеру) та допоможе знизити ризики появи нових проблем, пов'язаних із розвитком суспільства й держави.

Якнайповніше дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави можливе тільки за умови поєднання загальнофілософських методів і підходів та власне правових. Це дає змогу не тільки ґрунтовно

дослідити це поняття, а й виявити теоретико-правові проблеми дослідження філософської парадигми соціальної відповідальності в структурі формувальних засад правової держави. На основі проведеного дослідження ми з'ясували, що такими засадами є: 1) онтологічна (вивчення соціальної відповідальності як феномену суспільного буття); 2) гносеологічна (дослідження темпоральної визначеності соціальної відповідальності); 3) праксеологічна (вплив соціальної відповідальності на правосвідомість, праворозуміння, правову культуру та правову поведінку людини). У роботі застосовано чотирирівневу методологічну структуру дослідження соціальної відповідальності як імперативу правової держави, відповідні принципи, підходи та прийоми пізнання. Відтак науково обґрунтовано використання конкретних методів дослідження, що дало змогу сформулювати визначення поняття «соціальна відповідальність», виділити його характерні ознаки та функції.

Онтологія соціальної відповідальності ставить завдання перед дослідником продемонструвати генезу та сутність цього поняття. Ці категорії є напрочуд об'ємними та вимагають аналізу історичних підвалин формування поняття соціальної відповідальності, його феноменологічних ознак, видів, стадій, структури; зв'язку з категоріями справедливості, інтенціональності, зокрема крізь призму громадянського суспільства. Ідейним наповненням, а zarazом і першоджерелом соціальної відповідальності є принцип соціальної справедливості. Суть соціальної справедливості можна визначити як міру залежності і відповідності між взаємними діями соціальних суб'єктів, а розкривається вона крізь призму гносеологічного та аксіологічного компонентів.

Сучасна концепція соціальної відповідальності ґрунтується на двох основних теоріях: американській, яка зводиться переважно до розуміння вузького сенсу соціальної відповідальності (корпоративної відповідальності), та європейській, суть якої полягає в широкому розумінні відповідальності та поділі її суб'єктів на індивідуальні і колективні особи. Жоден із підходів не покликаний поляризувати ідейне наповнення соціальної відповідальності, тож

обидві концепції розглядають соціальну відповідальність як взаємовідносини між особою та колективом, суспільством з погляду свідомого здійснення взаємних вимог один до одного; відносини узалежнення людини від того чи іншого чинника, що вона сприймає ретроспективно або перспективно як основу для ухвалення рішень і вчинення діянь, які безпосередньо чи опосередковано спрямовані на прийняття рішень.

Структура соціальної відповідальності: а) усвідомлення необхідності діяти у злагоді зі суспільними вимогами й нормами як соціальними цінностями; б) усвідомлення своєї соціальної цінності й суспільної ролі; в) передбачення результатів вибору, рішень та дій; г) критичність і постійний контроль за своїми діями; д) прагнення до самореалізації; е) самоаналіз та самооцінка; є) готовність оцінювати свої дії; ж) соціально відповідальна діяльність. Як видається, соціально відповідальна поведінка виникає на одному із завершальних етапів, є ідеальним акмеологічним витвором зрілої індивідуальної чи колективної особи. Щодо рівнів соціальної відповідальності, то їх можна відобразити у вигляді переліку напрямів, перший з яких вказує на особу, що є соціально відповідальною; другий – на того, перед ким особа є соціально відповідальною: за власну персону, за колектив в цілому і кожного окремого члена колективу; третій узагальнює особисту соціальну відповідальність людини як відповідальність за власні поведінкові акти та діяльність, за поведінкові акти та діяльність соціальної спільноти, до якої ця особа активно чи пасивно долучається.

Не менш вагомим є співвідношення видового розгалуження відповідальності та пошуку взаємозв'язку між соціальною відповідальністю і моральною, політичною, правовою відповідальністю. Мораль дає орієнтування на найвищий суспільний ідеал, на бажаний стан речей, дух, що пронизує те чи інше суспільство. Політична та правова відповідальність з'являється лише тоді, коли виникають суспільні класи і держава, приватна власність. Соціальна відповідальність особи дієва тоді, коли всі її види і конкретні аспекти зближуються, взаємодіють та інтегруються одне в одного. Тож соціальна

відповідальність є рівневою та має показники виміру. Вершиною, парадигмальним та праксеологічним акме соціальної відповідальності в сучасному розумінні є розвинена демократія, що вимірюється включеністю особи в суспільні відносини на підставі соціальної участі (вибори, мітинги, суспільні та суспільно-політичні організації), соціальної активності (активна участь у виборчих кампаніях, індивідуальне членство в політичних партіях та соціальне лідерство), соціальне лідерство (балотування на посади, керівна робота в організаціях, політичних партіях, ініціювання та керівництво масовими заходами).

Значним поступом у сфері становлення високого рівня та прямування до акме й ідеалу соціальної відповідальності варто вважати феномен самоуправління, що володіє трьома основними групами функцій. Перша з них пов'язана із синергетичним аспектом й охоплює самоорганізацію, самодіяльність, саморегулювання та самоконтроль; друга стосується суспільної сфери (належність влади колективу, її здійснення колективом безпосередньо або делеговано); третя торкається феномену політичного (всезагальна участь громадян в управлінні, провідна роль представницьких органів влади). Такий стан речей дає підстави стверджувати, що найбільш наближеним до соціальної відповідальності є якраз інститут самоуправління (зокрема локального, громадського), тимчасом як інститут демократії загалом, як вид демократичного режиму, має фоновий, уможлиблювальний характер.

Соціально відповідальна поведінка передбачає необхідність певних правових знань. Сам процес отримання цих знань є одним зі шляхів формування соціальної відповідальності завдяки: 1) ознайомленню з філософськими засадами права і держави; 2) характеристиці стану розвитку права і держави в конкретний час; 3) вивченню чинних правових норм; 4) спонуканню до подальшої самоосвіти в цьому напрямі; 5) формуванню та поширенню правової культури та правової ідеології.

Процеси правового виховання та соціально відповідальної діяльності схожі між собою, оскільки полягають у цілеспрямованому й систематичному

впливі на свідомість людини з використанням наявних у суспільстві виховних засобів, способів та заходів для формування в людини певних знань та умінь, необхідних для життя в умовах громадянського суспільства та правової держави. Людина, яка бере за основу своєї поведінки соціально відповідальну діяльність, самостійно й усвідомлено обирає для себе цю модель поведінки, вона сама іноді накладає собі певні обмеження для досягнення загального блага, розвитку суспільства і держави.

Соціально відповідальна поведінка завжди є темпорально визначеною. Темпоральна визначеність соціальної відповідальності – це універсальна міжрівнева категорія, яка виражає період тривання конкретної дії, спрямованої на розв'язання актуальних соціальних проблем, що існують у суспільстві та державі. Темпоральна визначеність соціальної відповідальності у правотворенні та державотворенні, з одного боку, обмежує те чи інше поняття, явище у часі, встановлюючи для нього певні рамки, а з іншого – дає можливості для розвитку в хронотопі.

Соціальна відповідальність являє собою концепцію, центром якої є людина. Антропологічна концепція соціальної відповідальності – складна динамічна система знань про соціальну відповідальність та роль у ній людини, суть якої полягає в залученні до соціально відповідальної поведінки щоразу більшої кількості людей та держав вирішення задля розв'язання актуальних проблем глобалізованого світу та створення умов для недопущення їх появи в майбутньому.

Станом на сьогодні українське суспільство перебуває в стані глибокої соціально-державної кризи, що опосередковує всі сфери публічного життя. Суспільна криза в контексті соціальної відповідальності закономірно пов'язана з кризою соціальної політики держави, як основного суб'єкта-інстанції у структурі соціальної відповідальності, її соціальних функцій. Втрата довіри до представників влади – ось причина суспільної кризи, яку обов'язково треба ліквідувати шляхом підвищення рівня довіри до органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. Вихід із системної кризи соціального

напрямку держави можливий лише за умови підвищення насамперед моральної поведінки політичної еліти держави, повернення до концепцій моралі античних вчених та кантівської філософії. Наступна умова – налагодження співпраці між державою й суспільством переважно на засадах диспозитивності та координації, а не імперативності та субординації, залученості кожного суб'єкта соціального життя до суспільного обговорення проєктів майбутнього. Разом із підвищенням якості соціальної політики держави важлива роль відводиться благодійності та меценатству, адже ця діяльність дає підстави стверджувати, що в країні існує соціально відповідальний бізнес.

Інтенційний компонент соціальної відповідальності чи не найважливіший, позаяк лише внутрішня детермінація соціально відповідальної поведінки свідчить про зрілість суспільства та високий показник соціально відповідальної поведінки. Інтенційною складовою частиною соціальної відповідальності у первісний період було бажання вижити, що знаходило свій вираз у дотриманні звичаєвих та традиційних норм. Подальший характер взаємодії суб'єктів із власне підпорядкування (слабкий – сильний) змінився в напрямку більш раціонального та інтелектуального підпорядкування (спроможний – неспроможний, справедливо – несправедливо). Інтенціями поведінки та діяльності людини стали передусім доцільність економічна та вигода. Міра й обсяг соціальної відповідальності є не менш вагомими концептами соціальної відповідальності. Вони зіставляються із соціальними нормами (політичними, правовими, моральними) та залежать від місця й ролі людини в житті суспільства. Важливим чинником тут постає критерій усвідомлення особою своїх обов'язків, своєї ролі в бутті суспільства з урахуванням його об'єктивних інтересів.

Аналіз інтенційної складової дає вказівку з метою всебічного аналізу осмислити також категорію інституційної та атрибуційної детермінацій. Інституційні чинники характеризуються дією соціальних норм за допомогою загальносоціальних (неофіційні чинники) та власне правових засобів (офіційні чинники). Існують також і внутрішні детермінаційні фактори, що зумовлюють

рівень соціальної відповідальності (їх ще називають атрибуційні фактори) і складаються з трьох гіпотез: адекватного розуміння соціальної поведінки особи, правильної інтерпретації мотивів людської поведінки та визначення кореня походження соціальних подій, виявлення схожостей та закономірностей. Важливим аспектом атрибуційних інтерналій є те, що вони є внутрішніми інтерналіями, на протизагу зовнішній побічній дії третіх сил, що формують поведінку, – екстерналій.

Урешті-решт, гуманізація суспільних відносин – необхідний вектор та умова формування соціальної відповідальності в Україні. Яскравим зразком гуманізації суспільних відносин можна вважати лібералізацію державного сектору освіти, розробку і впровадження інклюзивних програм. Окрім цього, перспективним з погляду концепції гуманізму є функціонування громадсько-активних шкіл, або школи розвитку громадської активності. Якщо взаємодію держави й суспільства щодо формування соціально відповідальної поведінки найкраще простежити можна на прикладі освітнього процесу, то у сфері взаємодії суспільства та бізнесу – на прикладі трудового напрямку. Виявом соціальної відповідальності на ринку праці є соціальне підприємництво – специфічна форма функціонування корпорацій, що має і комерційну, і соціальну мету та передбачає наявність континентального й ринкового видових аспектів. Не менш важливим є комунікаційний напрям взаємодії та децентралізація, яскравим прикладом якої сьогодні є добровільні об'єднання територіальних громад (останні свідчать не тільки про гуманізацію, а й про демократизацію й динаміку громадянського суспільства), а також провадження соціально відповідального менеджменту у сфері екології, суть якого полягає в управлінні природою, користуванні її ресурсами, але здійснювати це треба не на шкоду природі, а так, щоб сприяти відновленню нею свого ресурсу .

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агафонова Н. В. Питання методології дослідження феномену конституційної реформи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 320–326.
2. Алексеєва К. А. Роль суспільної свідомості у досягненні цілей державного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2009. № 4. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=59> (дата звернення: 26.08.2021).
3. Алексеєв В. М., Липовська Н. А. Взаємовідносини держави та суспільства: навч. посіб. Дніпро: ГРАНІ, 2019. 172 с.
4. Алексеєнко Т. Ф. Мотивація соціальної поведінки та механізми її формування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2010. Вип. 14/1. С. 12–22.
5. Алексеєнко Т. Ф. Роль концептуалізації в розвитку соціально-педагогічного знання. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2013. № 4. С. 66–71.
6. Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 87–94.
7. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія. Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
8. Апель К. О. Дискурс і відповідальність. Київ: Либідь, 1996. 176 с.
9. Байрачний В. О. Соціальна відповідальність і система цінностей: до питання про співвідношення. *Гуманітарний часопис*. 2014. № 4. С. 55–64.
10. Бакірова І. О. Державно-правовий механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист та місце органів юстиції України у здійсненні правосуддя. *Офіц. вебсайт Міністерства юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_9254 (дата звернення: 26.08.2021).
11. Баранов Андрій. Сучасний стан розвитку публічного управління в Україні. *Public Administration Aspects*. 2019. № 7 (8). С. 5–12. DOI: 10.15421/151936

12. Бачинін В. А., Журовський В. С., Панов М. І. Філософія права: словник. Київ: Ін Юре, 2003. 408 с.
13. Баштанник В. В., Рагімов Ф. В. Еволюція інститутів публічного управління в контексті загальноєвропейського політичного тренду. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2019. Вип. 3 (42). С. 28–34.
14. Безрукова О. А. Социологическое прочтение принципа ответственности Ганса Йонаса. *Грані*. 2014. № 78 (4). С. 118–122.
15. Безрукова О. Відповідальність в сучасному світі: соціологічні інтерпретації та емпіричні студії: монографія. Запоріжжя: Вид-во «ХННРЦ», 2015. 308 с.
16. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження: дис. ... д-ра соц. наук. Київ, 2015. 427 с.
17. Берназюк Ян. Дія закону у часі: особливості правозастосовної практики Верховного Суду (на прикладі вирішення публічно-правових спорів). *Судебно-юридическая газета*. 2020. 23 черв. URL: <https://www.supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/958781/> (дата звернення: 26.08.2021).
18. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ; Чернівці: Букрек, 2018. 320 с.
19. Бліхар В. С. Філософсько-правова інтерпретація свободи волі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 34 (3). С. 149–152.
20. Бліхар В. С. Принцип відповідальності в морально-професійному утвердженні працівників правоохоронних органів (філософсько-правова рефлексія). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2. С. 103–110.
21. Бліхар М. Сутність юридичної відповідальності в правовій доктрині України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 7, № 4 (28). С. 161–168.

22. Боднар В. І. Методологія та філософія наукового пізнання: подібність, відмінність, взаємозбагачення. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 1. С. 59–68.
23. Бортник Н., Єсімов С. Відносини в мережі інтернет як об'єкт правового регулювання. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2019. Вип. 22. С. 147–153.
24. Братасюк В. Людина-особистість як суб'єкт права в контексті сучасної правової політики. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 227–234.
25. Брижко В. М. Філософія права: антропологія в сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. 2014. № 3 (43). С. 33–47.
26. Бурдоносова М. А. Генеза справедливості як основоположного принципу права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 4–7.
27. Василенко О. М. Етапи розвитку соціальної відповідальності школярів у мікросередовищі. *Педагогіка та психологія*. 2016. Вип. 55. С. 3–13.
28. Веркалець І. Д. Правосвідомість суб'єктів у процесі здійснення функцій права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 1 (30). С. 3–7.
29. Вовк В. М. Методологічні засади дослідження права на свободу думки, совісті та релігії. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2 (18). С. 27–35.
30. Вовк В. М. Соматичні права як кластер юридичних гарантій «самовласності» в контексті трансгуманізму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2 (20). С. 68–72. DOI: 10.33270/02202002.68
31. Волинець У. А. Механізми регулювання соціально відповідальної діяльності в Україні. *Економіка та управління національним господарством*. 2015. Вип. 5 (115). С. 64–67.
32. Гегель Г. Наука логіки: в 3 т. Москва: Мисль, 1975. Т. 3. 452 с.
33. Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.

34. Гіоане І. М. Феномен політичного вибору як взаємодія свободи та відповідальності: політико-культурний аспект: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Київ, 2021. 20 с.
35. Гринів Л. В., Вачіль О. П. Методи оцінки ефективності прийняття управлінських рішень в умовах невизначеності. *Вісник Прикарпатського університету. Економіка*. 2015. Вип. XI. С. 292–296.
36. Грищук В. К. Соціальна відповідальність: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2012. 152 с.
37. Грищук В. К. Філософське-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2012. 736 с.
38. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2013. 768 с.
39. Грищук О. В., Соломчак Х. Б. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Хмельницький, 2016. 347 с.
40. Грішнова О. А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 15. С. 39–46.
41. Гураленко Н. А. Криза класичної методології пізнання права: від догматичної доцільності до доцільної синергетики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 494–497. DOI: 10.32782/2524-0374/2020-2/129. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/131.pdf (дата звернення: 26.08.2021).
42. Гураленко Н. Свобода як аксіологічна основа відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 362–365. DOI: 10.32849/2663-5313/2020.5.63
43. Гураленко Н., Коханюк Т. Стадії юридичної відповідальності: аналіз структурних елементів. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 6–11. DOI: 10.32837/yuv.v0i1.1529
44. Гусейнов А. А. Негативный контекст категорического императива Канта. *Иммануил Кант: наследие и проект* / под ред. Н. В. Мотрошиловой, В. С. Степина. Москва: Канон+ Реабилитация, 2007. С. 250–258.

45. Гусев В. О. Дискурс методології досліджень соціально-економічної діяльності. *Методологія наукових досліджень з державного управління: хрестоматія* / за заг. ред. К. О. Ващенко. Київ: НАДУ, 2014. 180 с.
46. Давидова Т. В. Роль загальнонаукових методів у дослідженні антиконцептів. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки. Мовознавство»*. 2014. № 2. С. 36–39.
47. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2 (33). С. 29–41.
48. Джуська А. Конституційне право особи на правову допомогу: методологія дослідження. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 38–43.
49. Європейський кодекс соціального забезпечення в ред. від 06.11.1990 № 994_329. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_651#Text (дата звернення: 26.08.2021).
50. Ємець Олег. Суспільна мораль та моральність як об'єкти державно-правового захисту в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 182–189. DOI: 10.31733/2078-3566-2021-1-182-189
51. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. Київ: Лібра, 1999. 488 с.
52. Жиглей І. В. Суб'єктні характеристики соціальної відповідальності та їх вплив на обліковий процес. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2018. Вип. 3 (41). С. 33–41.
53. Жовтянська В. В. Психологія репрезентацій дійсності: монографія. Київ: Талком, 2020. 376 с.
54. Завальнюк В. В. Методологія юридичної антропології: пошуки ефективної дослідницької програми. *Молодий вчений. Юридичні науки*. 2016. № 8 (35). С. 84–88.

55. Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: у 2 т. / за ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. Тернопіль: Богдан, 2005. Т. 1: А–К. 597 с.
56. Звонар В. Л. Логіка дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену. *Економіка України*. 2015. № 5. С. 4–16.
57. Звонар В. П. Соціальна відповідальність як соціоекономічний феномен: теорія та українські реалії. Київ: Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи, 2018. 288 с.
58. Зіновчук Н. Екологічна політика в АПК: економічний аспект. Львів: Львів. аграр. ун-т, 2007. 394 с.
59. Зінсу О. І. Напрями правового виховання особистості в контексті процесів євроінтеграції України. *Молодий вчений*. 2019. № 1 (65). С. 161–165. DOI: 10.32839/2304-5809/2019-1-65-36
60. Золотарьова Н. І. Методологія дослідження адміністративної діяльності правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. Вип. 4 (20). С. 114–118.
61. Іваницька О., Панченко А., Панченко Г. Соціальна відповідальність вищого навчального закладу України та основні умови її дотримання. *Педагогічний процес: теорія і практика (Серія: педагогіка)*. 2017. № 4 (59). С. 40–44.
62. Іванова Н. Проблеми формування ціннісно-правових орієнтацій у сучасних умовах. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 48. С. 487–494.
63. Іванюта Н. Правове виховання як інструментарій трансформації судової системи. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 1 (62). С. 120–125.
64. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови: бл. 7000 словн. статей. Харків: Фоліо, 2006. 766 с.
65. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти. *Офіц. вебсайт Міністерства юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_20126 (дата звернення: 26.08.2021).

66. Інтернет-сторінка ЄС, присвячена регулюванню СВБ та ЄС та в державах-членах ЄС. URL: http://europa.eu.int/comm/employment_social/social/csr/csr_library.html (дата звернення: 26.08.2021).
67. Іщенко М. П., Іщенко О. М. Філософія гуманізму і демократії. *Вісник Черкаського університету. Серія: «Філософія»*. 2017. № 1. С. 63–70.
68. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ: Лібра, 2001. 399 с.
69. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
70. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2004. 240 с.
71. Касинюк Л. А., Мельник Е. А. Правова держава та проблеми становлення її в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 28–32.
72. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.
73. Кинкадзе Д. Потребности как фактор поведения. Москва: Прогресс, 1965. 196 с.
74. Кириченко Т. С. Методологія цивільно-правового дослідження сімейних правовідносин. *Форум права*. 2013. № 1. С. 397–401. URL: <http://archive.www.nbuiv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13ktcdcp.pdf> (дата звернення: 26.08.2021).
75. Кириченко Ю. М. Юридична відповідальність органів місцевого самоврядування: багатоаспектність визначення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 158–162. DOI: 10.32782/2524-0374/2020-4/37. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/39.pdf (дата звернення: 26.08.2021).
76. Кисельов М. М. Біологічна етика в системі практичної філософії. *Практична філософія*. 2000. № 1. С. 166–174.
77. Кислий А. О. Людина в контексті осмислення соціального ідеалу в сучасній християнській думці. *Науковий часопис Національного педагогічного*

університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. 2020. Вип. 42 (55). С. 102–109.

78. Кислий А. О. Суспільний ідеал у сучасному християнстві: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2020. 348 с.

79. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: спроба інтегративного осмислення: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 88 с.

80. Колич О. І. Детермінанти діалектики у праві: окремі аспекти. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 45–51.

81. Колот А. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. *Україна: аспекти праці*. 2011. № 3. С. 3–9.

82. Колтун В. С. Темпоральна парадигма діяльності органів місцевого самоврядування: дис. ... д-ра наук з держ. управл.: 25.00.04 – місцеве самоврядування. Київ, 2015. 463 с.

83. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення в ред. від 16.03.2016 № 993_011. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text (дата звернення: 26.08.2021).

84. Кондов К. В. Соціальний контроль як симулятивна практика управління соціальною напруженістю в концепції «суспільства споживання» Жана Бодрийяра. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2018. Вип. 40. С. 57–62. DOI: 10.26565/2227-6521-2018-40-07

85. Конопелько О. В. Функції ідеології: позитивний та негативний ефект. *Форум права*. 2013. № 1. С. 479–485. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13kovtna.pdf> (дата звернення: 26.08.2021).

86. Копитков В. Е. Циклічність як сучасна парадигма досягнення правової реальності. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 57–61.

87. Костюк І. Міфологема: історія поняття в науковому дискурсі. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2011. Вип. 22. С. 405–416.

88. Кот Л. До питання про природу і сутність соціального підприємництва. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 2014. № 12 (165). С. 25–30.
89. Ксенофонт. Сократические сочинения. Санкт-Петербург: Алетейя, 1993. 414 с.
90. Кузьмін О. Є., Пирог О. В., Чернобай Л. І. [та ін.]. Соціальна відповідальність. Львів: Вид-во НУ ЛП, 2016. 328 с.
91. Куценко В. В. Час як екзистенційний ресурс особистості. *Гілея*. 2014. Вип. 82. С. 166–169.
92. Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное. Москва: Университ. кн., 2000. 416 с.
93. Легкоступ С. Психологічні детермінанти особистої відповідальності у формуванні службової поведінки посадових осіб місцевого самоврядування. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 2 (21). С. 236–246.
94. Липка А. О. Відповідальність особистості у зарубіжному психологічному дискурсі. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. № 33. С. 226–232.
95. Лункіна Т. І. Соціальна відповідальність як складова частина збалансованого розвитку держави. *Інтелект XXI*. 2016. № 5. С. 20–23.
96. Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності: кол. моногр. / за ред. Е. М. Лібанової. Київ, 2017. 368 с.
97. Магновський І. Й. Правове осмислення розвитку місцевого самоврядування в Україні в контексті становлення громадянського суспільства. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. Т. 28. С. 80–88. DOI: 10.32837/nprnuola.v28i0.699
98. Максимчук А. С. Методологічні засади дослідження гарантій прав неповнолітніх підозрюваних та їх реалізація під час досудового розслідування. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 76–86.
99. Мамардашвили М. К. Формы и содержание мышления. Санкт-Петербург: Азбука, 2011. 288 с.

100. Манжук І. В. Визначення методів пізнання в науковій літературі. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 11. С. 11–17.
101. Мельничук Л. С. Етичне ведення бізнесу як особливий напрям економічної діяльності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 8, ч. 1. С. 103–106.
102. Менеджмент: навч. посіб. / Н. С. Краснокутська, О. М. Нащекіна, О. В. Замула [та ін.]. Харків: «Друкарня Мадрид», 2019. 231 с.
103. Менюк О. А. Формування правової культури підприємця: теоретичні та прикладні аспекти. Київ: Оріяни, 2001. 172 с.
104. Методологія в праві: монографія / за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2017. 658 с.
105. Мивениерадзе В. Размышление о власти. Очерки советской современной политической философии Запада. Москва, 1989. 174 с.
106. Мисак О. Теоретичні проблеми визначення змісту юридичної відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 129–132.
107. Митрошенкова О. А. Социальное как объект философского познания. Москва: Гардарики, 2002. 655 с.
108. Міжнародне керівництво із соціальної відповідальності ISO26000. URL: <http://www.iso.org/ru/home/standards/iso26000.htm> (дата звернення: 26.08.2021).
109. Момов В. Человек, мораль, воспитание: (теоретико-методологические проблемы). Москва: Прогресс, 1975. 161 с.
110. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія. Київ: Фенікс, 2013. 540 с.
111. Мясникова Н. А. Свобода и ответственность при конструировании жизненной стратегии индивида. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2006. № 750. С. 76–90.
112. Найчук А. Аналіз і синтез як методи пізнання сутності держави. *Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр.* 2015. Вип. 6. С. 21–28.

113. Наконечна А. М. Вплив позитивного правового регулювання на стан задоволення людських потреб та інтересів. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 62–69. DOI: 10.32842/2078-3736/2020.1-1.10

114. Налуцишин В. В. Соціальний контроль у забезпеченні правового порядку: філософсько-правова ідея та її сучасний розвиток: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. 336 с.

115. Нестеренко О. М. Правове виховання у сучасному суспільстві: теоретико-компаративістське дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 21 с.

116. Новая философская энциклопедия: в 4 т. Москва: Мысль, 2010. Т. 4. 736 с.

117. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Минск: Изд-во В. М. Скакун, 1998. 896 с.

118. Нуждін С. Є. Думки з приводу специфіки забезпечення соціальної відповідальності політичних суб'єктів законодавчої гілки влади. *Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності*: матер. XII наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 трав. 2012 р.). Київ: ВНЗ «НАУ», 2012. С. 290–292.

119. Олексюк М. М. Дискурс концепту відповідальності у зарубіжних філософсько-правових парадигмах початку ХХІ століття. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: юридична*. 2011. № 4. С. 471–479.

120. Олійник О. Сутність принципу справедливості за міжнародним кримінальним правом. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 216–220.

121. Омельчук О. М. Вплив правосвідомості на поведінку людини. *Форум права*. 2012. № 4. С. 702–705. URL: archive.nbuv.gov.ua/ejournals/.FP/2012-4/120omnprl.pdf (дата звернення: 26.08.2021).

122. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Хмельницький: Хмельн. ун-т управл. та права, 2012. 384 с.

123. Омельчук О. М. Право та мораль як регулятори поведінки людини. *Право і безпека*. 2012. № 5 (47). С. 25–28.
124. Онуфрієнко О. Феномен циклічності у взаємодії громадянського суспільства та органів державного управління. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 1 (28). С. 37–46.
125. Осипова С. К., Носирєв О. О. Соціальне підприємництво в управлінні регіональним економічним розвитком. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 1. С. 122–128. DOI: 10.32702/2306-6814.2021.1.122
126. Охріменко О. О., Іванова Т. В. Соціальна відповідальність: навч. посіб. Київ: Кауза, 2015. 180 с.
127. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р. соціологія). *Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова: сайт*. URL: <http://razumkov.org.ua> (дата звернення: 26.08.2021).
128. Павко А. Феномен правової культури. *Голос України*. 2019. 7 черв. URL: <http://www.golos.com.ua>article> (дата звернення: 02.01.2021).
129. Пирог О., Пасінович І. Соціальна відповідальність як фундамент нової парадигми бізнесу. *Галицький економічний вісник*. 2020. № 4 (65). С. 181–190. DOI: 10.33108/galicianvisnyk_tntu2020.04.181
130. Після філософії: кінець чи трансформація? / пер. з англ. Київ: Четверта хвиля, 2000. 432 с.
131. Подшивайлова Л., Гончаренко М. Методологічні переваги використання аксіоматичного підходу в психологічних дослідженнях особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія*. 2010. № 2. С. 76–80.
132. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) [та ін.]. Київ: Парламент. вид-во, 2011. 808 с.
133. Полонка І. Конструктивно-теоретичний аналіз розуміння поняття та ознак правомірної поведінки. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 131–136.

134. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян [та ін.]. Харків: Право, 2013. 440 с.
135. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України в ред. від 10.06.2018 № 2017-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text> (дата звернення: 26.08.2021).
136. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України в ред. від 14.05.2020. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 26.08.2021).
137. Проць О. Є. Особливості правової соціалізації в суспільстві ризику. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 1. С. 21–24.
138. Пунько О. В. Правове виховання як основний чинник формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 27, т. 1. С. 42–46.
139. Радіонова І. О. Суспільство конс'юмерів: темпоральні та просторові характеристики. *Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм: матер. доп. та виступ. Міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Суми, 19–20 квіт. 2013 р.)*. Суми: СумДУ, 2013. С. 73–75.
140. Решетов О. О., Ковальчук В. Т., Стежко З. В. Пізнання, чуттєве і раціональне пізнання. *Центральноукраїнський національний технічний університет: сайт*. URL: http://www.kntu.kr.ua>stat_10_1 (дата звернення: 26.08.2021).
141. Романенко К. М. Маркетингові інновації в модернізації вітчизняної системи державного управління. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2019. Вип. 2 (22). URL: [http://dridu.dp.ua/zbirnik/2019-02\(22\)/20.pdf](http://dridu.dp.ua/zbirnik/2019-02(22)/20.pdf) (дата звернення: 26.08.2021).
142. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Москва: Изд-во АН СССР, 1957. 328 с.
143. Руденко О. В., Кондратюк О. М., Горєва А. С. Соціальна відповідальність бізнесу: сутність, обліковий аспект та нефінансова звітність.

Ефективна економіка. 2020. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/11_2020/104.pdf DOI: 10.32702/2307-2105-2020.11.102 (дата звернення: 26.08.2021).

144. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.

145. Савченко А. А. Інформація та культура людини в соціокультурному просторі. *Культура України*. 2017. Вип. 58. С. 60–67.

146. Савченко І. Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Харків, 2007. 18 с.

147. Савченко С., Курило В., Караман О. Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України. Київ: Талком, 2018. 240 с.

148. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: дис. ... д-ра. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1997. 410 с.

149. Савчин М. В. Здатності особистості: монографія. Київ: Академвидав, 2016. 288 с.

150. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 215 с.

151. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: питання сприйняття та реалізації. *Судова апеляція*. 2018. № 4 (53). С. 6–17.

152. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота: монографія. Київ: Академія праці, соц. відносин і туризму, 2020. 275 с.

153. Сердюк І. В. Взаємозв'язок права і моралі як регуляторів суспільних відносин. *Юридична психологія*. 2016. № 1 (8). С. 48–57.

154. Середюк В. В. Відповідальність держави як елемент поняття «правова держава». *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 42–45.

155. Сидорчук Н. Г., Дубасенюк О. А., Антонова О. Є. [та ін.]. Професійна підготовка фахівців: креативний підхід: монографія. Житомир: Євенок О. О., 2017. 458 с.

156. Сировацький В. І. Онтологія державного примусу: філософсько-правовий дискурс: монографія. Хмельницький: ХУУП імені Л. Юзькова, 2019. 446 с.

157. Скиба М. Участь підприємств та організацій у розвитку людського капіталу в контексті соціальної відповідальності. *The modern trends in the development of business social responsibility: Conference Proceedings*. Lisbon. Baltija Publishing, 2019. 296 p.

158. Слинко О. Л. Напрямок удосконалення сучасної моделі соціальної держави. *Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності*: матер. XII наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 трав. 2012 р.). Київ: ВНЗ «НАУ», 2012. С. 285–287.

159. Словська І. Є. Методологія наукового аналізу системи парламентаризму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 274–280.

160. Соляр Л. Основні принципи та підходи філософської методології до формування етнокультурної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва. *Науковий вісник МНУ імені В. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2016. № 2 (53). С. 181–186.

161. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 288 с.

162. Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних медіа у 2020 році: соціологічне дослідження. *Детектор медіа*. 2020. 16 жовт. URL: <http://detector.media/infospace/article> (дата звернення: 02.01.2021).

163. Стасевська О. А. Людина в пошуках ціннісних смислів у контексті культури постсучасності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 1 (28). С. 58–68.

164. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року (проект). *Офіц. вебпортал Верховної Ради України*. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=64508&pf35401=462260> (дата звернення: 02.01.2021).

165. Сурмін Ю., Шпильовий І. Докторська дисертація з державного управління: методологічні проблеми. *Вісник НАДУ*. 2009. Вип. 3. С. 287–304.
166. Тамбовцев В. Л. Конечные результаты потрясли образования и проблемы их измерения. *Вопросы образования*. 2006. № 1. С. 5–24.
167. Тернопільська В. І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. № 14. С. 46–51.
168. Товканець Г. В. Духовно-моральне виховання як умова успішної самореалізації особистості в соціумі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2019. Вип. 1 (44). С. 179–184. DOI: 10.24144/2524-0609.2019.44.179-184
169. Тюріна Т. Г. Феномен ноосферної людини у контексті ідеї всеєдності В. І. Вернадського. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. Вип. 3. С. 241–251.
170. Узнадзе Д. Н. Психология установки. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 414 с.
171. Ушенко Н. В. Соціальна відповідальність держави. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 17. С. 931–936.
172. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. В. Бибихина. Харьков: Фолио, 2003. 503 с.
173. Хілуха О. А., Надейко М. М. Теоретичні засади соціальної відповідальності менеджменту підприємства. *Науковий вісник PUET: Economic Sciences*. 2020. № 1 (97). С. 32–40. DOI: 10.37734/2409-6873-2020-1-4
174. Федорчак О. Інституційний механізм державного управління. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 1 (50), ч. 1. С. 53–63.
175. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / пер. А. Анистратенко, И. Знаешева. Санкт-Петербург: Ювента, 1999. 318 с.
176. Флісюк К. М. Соціальна політика – реформи для реформ чи для людей. *Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і*

відповідальності: матер. XII наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 трав. 2012 р.). Київ: ВНЗ «НАУ», 2012. С. 287–290.

177. Фромм Е. Человек для самого себя. Москва: АСТ, 2008. 248 с.

178. Фромм Еріх. Втеча від свободи. Київ: Клуб семейного досуга, 2019. 288 с.

179. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Москва: АСТ, 2006. 730 с.

180. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

181. Цвік М. В. Взаємодія законодавчої, виконавчої гілок влади та референдуму в системі народовладдя. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 3. С. 27–35.

182. Цвік М. В. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід). *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 3. С. 254–256.

183. Цвік М. В. Проблеми сучасного праворозуміння. *Щорічник українського права*. 2009. № 1. С. 37–47.

184. Цимбалюк М. М. Філософсько-правові інтенції інтеграційного формування національної свідомості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. Вип. 1. С. 34–42.

185. Цимбалюк М. М. Філософсько-правова характеристика держави як об'єкт впливу глобалізаційних процесів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: ПРАВО. 2019. Вип. 59, т. 2. С. 183–186.

186. Цимбалюк М. М. Філософсько-правовий дискурс дослідження уніфікації та інтеграції глобалізаційних процесів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 4. С. 252–257.

187. Чалий Ю. І. Справедливість як метод цивілістики. *Форум права*. 2019. № 57 (4). С. 66–74. URL: http://forumprava.pp.ua/files/066-074-2019-4-FP-Chalyi_9.pdf (дата звернення: 02.01.2021).

188. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*: зб. наук. пр. 2010. № 1 (5). С. 137–142. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/6088> (дата звернення: 26.08.2021).
189. Черкасов О. В. Проблеми єдності та диференціації відповідальності у трудовому праві України: монографія. Харків: Право, 2019. 240 с.
190. Чубко Т. П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право. *Форум права*. 2010. № 1. С. 396–405. URL: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10htpdip.pdf> (дата звернення: 26.08.2021).
191. Шандра Б. Б. Філософська парадигма злочину: онтологічний, гносеологічний та аксіологічний виміри. *Sciences of Europe*. 2018. Vol. 34. P. 36–39.
192. Шандра Б. Б., Остапець І. Ю. Зміна світогляду людини в процесі утворення субкультури злочинного світу. *Sciences of Europe*. 2019. Vol. 3, iss. 36. P. 64–68.
193. Шахова О. Г. Соціальна психологія особистості: навч. посіб. Харків: Контраст, 2019. 116 с.
194. Швець О. В. Відповідальність як соціальне явище: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2012. № 1. С. 84–92.
195. Шевченко Л. С. HR 4.0: Революція в сфері людських ресурсів. *Економічна теорія та право*. 2020. № 4 (43). С. 26–45. DOI: 10.31359/2411-5584-2020-43-4-26
196. Шевченко С. В. Загальнонаукові методи фундаментальної економічної науки: від діалектики до синергетики. *Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Економічні науки*. 2014. № 4. С. 206–210.
197. Шелевер Н. В. Принцип соціальної справедливості в конституційному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 33–38.

198. Шемшученко Ю. С. Вступне слово. *Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. Науково-практичний юридичний журнал*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2011. Вип. 2. С. 7.

199. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія: підручник. Харків: Право, 2019. 288 с.

200. Шигаль Д. А. До питання щодо розмежування понять порівняння, порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного методів. *Форум права*. 2012. № 3. С. 828–832. URL: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12sdappm.pdf> (дата звернення: 26.08.2021).

201. Шигаль Д. А. Основні елементи теорії історико-правового порівняльного методу. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України» (м. Харків, 20–21 листоп. 2013 р.). Харків, 2013. С. 179–183.

202. Широкова-Мурараш О. Г. Особливості співвідношення міжнародного права та моралі в умовах сучасних викликів. *Правова держава*. 2020. № 38. С. 177–178. DOI: 10.18524/2411-2054.2020.38.204142

203. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Укр. енцикл. ім. М. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.

204. Яковенко Р. В. Специфіка корпоративної соціальної відповідальності у сфері вищої освіти України державного сектору в умовах пандемії COVID-19. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 17–18. С. 57–62. DOI: 10.32702/23066814.2020.17–18.57

205. Ясперс Карл. Введение в философию / пер. с нем. А. А. Михайлова. Минск: Пропилеи, 2000. 192 с.

206. Allan T. R. S. Law as a Branch of Morality: The Unity of Practice and Principle. *The American Journal of Jurisprudence*. 2020. Vol. 65, iss. 1. P. 1–17. DOI: 10.1093/ajj/auaa001 (viewed on 26.08.2021).

207. Allsop, Justice James. The Rule of Law is not a law of rules. *Federal Judicial Scholarship*. 2018. URL: <http://www.austlii.edu.au/au/journals/-FedJSchol/2018/22.html> (viewed on 26.08.2021).

208. Alonso J. A. International Migration and Development. *UN committee for the Development Policy Background Paper*. 2011. № 11. URL: http://www.un.org/en/development/desa/policy/cdp_background_pappers/bp2011_11_e.pdf (viewed on 26.08.2021).

209. Anita Roddick, founder of The Body Shop, dies at 64. URL: <https://www.nytimes.com/2007/09/11/style/11iht-obits.4.7467721.html> (viewed on 26.08.2021).

210. Apel K. O. Das Problem der philosophischen Letztbegründung im Lichte einer transzendentalen Sprachpragmatik. Versuch einer Metakritik des “Kritischen Rationalismus”. *Sprache und Erkenntnis*. 1976. S. 55–82.

211. Apple and Foxconn’s Ethics Hit Your Gadget Prices. URL: <https://www.fastcompany.com/1819874/apple-and-foxconns-ethics-hit-your-gadget-prices-updated> (viewed on 26.08.2021).

212. Baier K. *The Moral Point of view*. New York: Macmillan, 1965. 253 p.

213. Beck Valentin. The Interdependence of Domestic and Global Justice. *Yearbook for Eastern and Western Philosophy*. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1515/yewph-2020-0009>

214. Bhatt S. R. Freedom and Responsibility. *Journal of Indian Council of Philosophical Research*. 2018. Vol. 35. P. 585–602. DOI: 10.1007/s40961-018-0157-7

215. Blikhar M., Dufeniuk O., Blikhar V. The Philosophy of the European Court of Human Rights: Axiological Paradigm. *Beytulhikme: international journal of philosophy*. 2020. Vol. 10 (2). P. 355–371. DOI: 10.18491/beytulhikme.1559

216. Karvatska S., Blikhar M., Huralenko N. Evolutionary trends in the interpretation of the European Court of Human Rights under the European Convention on Human Rights. *CUESTIONES POLITICAS*. 2021. Vol. 39 (68). P. 88–102. DOI:10.46398/cuestpol.3968.04

217. BP trial will push gross negligence claim. URL: http://www.upi.com/Business_News/2012/02/24/BP-trial-will-push-gross-negligence-claim/UPI-22771330126860/ (viewed on 26.08.2021).

218. CAF World Giving Index 2019. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/caf_wgi2018_report_webnopw_2379a_261018.pdf (viewed on 26.08.2021).

219. Cane P. Morality, law and conflicting reasons for action. *The Cambridge Law Journal*. 2012. Vol. 71. P. 59–85. DOI: 10.1017/S0008197312000207

220. Civil Society Organization Sustainability Index. URL: <https://www.fhi360.org/resource/civil-society-organization-sustainability-index-reports> (viewed on 26.08.2021).

221. Clark J. M. The changing basis of economic responsibility. *The Journal of Political Economy*. 1916. № 24 (3). P. 209–229. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/1819437.pdf> (viewed on 26.08.2021).

222. Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration. DESA 2009. 73 p. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf> (viewed on 26.08.2021).

223. Crisp R., Pummer T. Effective Justice. *Journal of Moral Philosophy*. 2020. № 17 (4). P. 398–415. DOI: <https://doi.org/10.1163/17455243-20193133>

224. Deming W. Edwards. Total Quality Management. URL: <https://asq.org/quality-resources/total-quality-management/deming-points> (viewed on 26.08.2021).

225. Dielini Maryna. Evolution of business ethics: from general philosophical principles to corporate social responsibility. *SKHID*. 2020. № 5 (169). P. 18–23. DOI: 10.21847/1728-9343.2020.5(169).215304

226. Doyal L., Gough I. A theory of human needs. *Critical Social Policy*. 1984. Vol. 4 (10). P. 6–38. DOI: 10.1177/026101838400401002

227. Drucker P. F. *The Future of Industrial Man*. New York, 1995. 205 p.
228. Durkin J., Jackson D., Usher K. Qualitative research interviewing: reflections on power, silence and assumptions. *Nurse Res.* 2020. Vol. 28 (4). P. 31–35. DOI: 10.7748/nr.2020.e1725
229. Elkington John. Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business. *Journal of Business Ethics.* 2000. Vol. 23 (2). P. 229–231. DOI: 10.1023/A:1006129603978
230. Ethics, morality, law – what’s the difference? *The Ethics Centre*. URL: <https://ethics.org.au/ethics-morality-law-whats-the-difference/> (viewed on 26.08.2021).
231. European Social Survey. URL: <https://www.europeansocialsurvey.org/> (viewed on 26.08.2021).
232. Faggion Andrea. Law and moral justification. *Kriterion.* 2020. Vol. 61 (145). P. 55–72. DOI: 10.1590/0100-512X2020n14503af
233. Freeman Samuel. Private Law and Rawls’s Principles of Justice. *Oxford Scholarship Online*: July 2018. DOI: 10.1093/oso/9780190699260.003.0006
234. Friedman Milton. The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profits. *Corporate Ethics and Corporate Governance.* 2007. P. 173–178. DOI: 10.1007/978-3-540-70818-6_14
235. Gehlen A. *Der mensch. Seine Natur und seine Stellung I der Welt*. Wiesbaden. 1977. 185 s.
236. Gillan Kevin. Temporality in social movement theory: vectors and events in the neoliberal timescape. *Social Movement Studies.* 2020. Vol. 19, № 5–6. P. 516–536. DOI: 10.1080/14742837.2018.1548965
237. Gilligan C. *In a different voice*. *Harvard University Press.* 1982. P. 24–39.
238. Glavas A., Radic M. Corporate Social Responsibility: An Overview From an Organizational and Psychological Perspective. *Organizational and Institutional Psychology.* 2019. DOI: 10.1093/acrefore/9780190236557.013.90
239. Habermas J. *Philosophische Texte. Band 3 Diskursethic*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009. 472 s.

240. Handfield Toby, Thrasher John. “Two of a Kind: Are Norms of Honor a Species of Morality?” *Biology & Philosophy*. 2019. Vol. 34, 39. DOI: 10.1007/s10539-019-9693-z
241. Hans Jonas. *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. German: Suhrkamp, 2012. 425 p.
242. Hare R. M. *Freedom and reason*. *Oxford University Press*. 1963. 251 p.
243. Heider F. *Social perception and phenomenal causality*. New York, 1958. 322 p.
244. Hickey Colin, Robeyns Ingrid. Planetary justice: What can we learn from ethics and political philosophy? *Earth System Governance*. 2020. Vol. 6. DOI: 10.1016/j.esg.2020.100045
245. Huralenko N., Cymbaluk M., Shandra B. Anthropological Relevance of Legal Cognition. *Beytulhikme an International Journal of Philosophy*. 2020. Vol. 10, issue 2. P. 373–388.
246. Huralenko N., Voloshchuk O., Slyvka S. Interpretive activity in the judge’s professional occupation. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, issue 29. P. 427–435.
247. Kane R. Dimensions of responsibility: freedom of action and freedom of will. *Social Philosophy and Policy*. 2019. Vol. 36 (1). P. 114–131. DOI: 10.1017/S0265052519000232
248. Kelly D., Davis T. Social norms and human normative psychology. *Social Philosophy and Policy*. 2018. Vol. 35 (1). P. 54–76. DOI: 10.1017/S0265052518000122
249. Kohlberg L. The Meaning and Measurement of Moral Development. URL: <https://commons.clarku.edu/heinz-werner-lectures/9/> (viewed on 26.08.2021).
250. Kohlberg L. *The philosophy of Moral Development*. San-Francisco: Harper and Row, 1984. 440 p.
251. Kot L. L. Social responsibility of business as an motivation tool. *The Modern Trends in the Development of business Social Responsibility: Conference Proceeding III International Scientific Conference* (June 28, 2019, Lisbon, Portugal). Baltija Publishing, 2019. P. 33–35.

252. Latane B., Darley J. The un responsive by stander. New York, 1970. 131 p.
253. Lewin Kurt. Field Theory of Social Science: Selected Theoretical Papers. New York: Harper & Brothers, 1951. 346 p.
254. Lorini Giuseppe, Marrosu Francesco. How Individual Habits Fit/Unfit Social Norms: From the Historical Perspective to a Neurobiological Repositioning of an Unresolved Problem. *Frontiers in Sociology*. 2018. Vol. 3. DOI: 10.3389/fsoc.2018.00014
255. Mashke G. Die Verantwortung Frankfurter Allgemeinen Zeitung. 7.10.1980.
256. Matsuura K. “Developing a Philosophy of ‘Responsibility’ for the Information Society”. URL: <https://www.jst.go.jp/ristex//hite/en/topics/375.html> (viewed on 26.08.2021).
257. Marquard O. Abschied vom Prinzippiellen. Stuttgart. 1981. 198 s.
258. Marquard O. Zukunft braucht Herkunft: Philosoph. Essays. 2003. 292 p.
259. Mashke G. Die Verantwortung; Frankfurter Allgemeinen Zeitung 7.10.1980. S. 14.
260. McKenna M. Moral responsibility: the next generation. *Social Philosophy and Policy*. 2019. Vol. 36 (1). P. 1–5. DOI: 10.1017/S0265052519000190
261. Moura-Leite Rosamaria C., Padgett Robert C. Historical background of corporate social responsibility. *Social Responsibility Journal*. 2011. Vol. 7, issue 4. P. 528–539.
262. Muldoon R. Understanding norms and changing them. *Social Philosophy and Policy*. 2018. Vol. 35 (1). P. 128–148. DOI: 10.1017/S0265052518000092
263. Nabatova O. O. Social entrepreneurship as a direction of social and innovation activity or economic entities. *Legal Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise*. № 3. P. 18–22.
264. Nihlén Fahlquist J. The moral responsibility of governments and individuals in the context of the coronavirus pandemic. *Scandinavian Journal of Public Health*. February 2021. DOI: 10.1177/1403494821990250

265. Noia J. In the Beatific Vision, both Freedom and Necessity. *TheoLogica: An International Journal for Philosophy of Religion and Philosophical Theology*. 2018. Vol. 2 (2). P. 77–96. URL: <https://doi.org/10.14428/thl.v2i2.2113> (viewed on 26.08.2021).
266. O'Neill M. Power, Predistribution, and Social Justice. *Philosophy*. 2020. № 95 (1). P. 63–91. DOI: 10.1017/S0031819119000482
267. Păceșilă Mihaela. The individual social responsibility: insights from a literature review. *Management research and practice*. 2018. Vol. 10, issue 1. P. 17–26.
268. Peno M. The Character of the Principles of Criminal Law and Criminal Responsibility: Between the Philosophy of Law and Semiotic. *Liverpool Law Rev.* 2019. Vol. 40. P. 79–93. DOI: 10.1007/s10991-019-09226-y
269. Poama A. Corrective Justice as A Principle of Criminal Law: A Prolegomenon. *Crim Law Philos.* 2018. № 12 (4). P. 605–623. DOI: 10.1007/s11572-017-9447-4
270. Puaschunder Julia. Socio-Psychological Motives of Socially Responsible Investors. *Advances in Financial Economics*. 2017. № 19 (1). P. 209–247. DOI: 10.1108/S1569-373220160000019008
271. Robinson Joan. Freedom and Necessity: An Introduction to the Study of Society. London: Allen & Unwin, 1970. 128 p.
272. Rorty R. Philosophy and the Mirror of Nature: Thirtieth-Anniversary Edition. Princeton University Press, 2018. 480 p.
273. Shandra B., Kostovyat H., Shpuhanych A. Methodological bases of philosophical influence-economic factors for the formation of social relations. *Sciences of Europe*. 2021. № 67/3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/methodological-bases-of-philosophical-influence-economic-factors-for-the-formation-of-social-relations> (viewed on 26.08.2021).
274. Sheehy Benedict, Farneti Federica. Corporate Social Responsibility, Sustainability, Sustainable Development and Corporate Sustainability: What Is the Difference, and Does It Matter? *Sustainability*. 2021. Vol. 13. P. 2–17. DOI: 10.3390/su13115965

275. Shyrobokov Yurii. The psychological aspects of social responsibility characteristic for prisoners of war. *Psychological Journal*. 2019. Vol. 5, № 12. P. 249–262. DOI: 10.31108/1.2019.5.12.17
276. Skinner B. F. *A Collective Tribute*. Ottawa: Canadian Psychology, 1991. 648 p.
277. Smith Richard E. Defining Corporate Social Responsibility: A Systems Approach For Socially Responsible Capitalism. *Master of Philosophy in Organizational Dynamics Theses*. 2011. Vol. 9. URL: https://repository.upenn.edu/od_theses_mp/9 (viewed on 26.08.2021).
278. Stern Alfred. *Philosophy of History and the Problem of Values*. Mouton, 1962. 248 p.
279. Stoeklé H.-C., Deleuze J.-F., Vogt G. Society, law, morality and bioethics: A systemic point of view. *Ethics, Medicine and Public Health*. 2019. Vol. 10. P. 22–26. DOI: 10.1016/j.jemep.2019.06.005
280. Tillmann V., Deutschländer Robert, Sinnott-Armstrong Walter, Haynes John-Dylan. Responsibility Without Freedom? Folk Judgements About Deliberate Actions. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.01133
281. Vallaey's François. Defining social responsibility: a matter of philosophical urgency for universities. URL: <http://www.guninetwork.org/articles/defining-social-responsibility-matter-philosophical-urgency-universities> (viewed on 26.08.2021).
282. Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. German, 1924. 518 p. URL: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/50766> (viewed on 26.08.2021).
283. Weber James, Wasieleski David M. *Corporate Social Responsibility (Business and Society 360)*. Emerald Publishing, 2018. 343 p.
284. Williams Garrath. *Moral Responsibility*. *Oxford Bibliographies*. 2020. DOI: 10.1093/OBO/9780195396577-0079
285. Willemsen Pascale. Direct and derivative moral responsibility: An overlooked distinction in experimental philosophy. 2020. DOI: 10.31234/osf.io/bz38e

286. Wong P. T. P. Why is Responsibility Essential For Resilience And Positive Mental Health? A Level-of-Commitment Analysis. 2020. Retrieved from: drpaulwong.com/why-is-responsibility-essential-for-resilience-and-positive-mental-health-a-level-of-commitment-analysis/

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як імператив правової держави: теоретичні засади наукового дискурсу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (26), т. 2. С. 8–12.
2. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як імператив правової держави: методологія дослідження. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 4 (66). С. 213–217.
3. Козяр Г. В. Імплементация світоглядних концептів соціальної відповідальності в правове виховання громадян. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2020. Вип. 62. С. 359–364.
4. Козяр Г. В. Аксіологічний вплив соціальної відповідальності на подолання суспільно-політичної кризи в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6, vol. 1. С. 208–212.
5. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як правова категорія громадянського суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 333–336. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/85.pdf.
6. Blikhar M., Mykhalitska N., Vereskliia M., Komarnytska I., Koziar G. Financial security of the state: international experience in the study of institutional and legal causes of crisis phenomena in the economy. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*. 2021. Vol. 37, т. 2. S. 426–437.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дослідження:

7. Козяр Г. В. Методологічна характеристика соціальної відповідальності як імперативу правової держави. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11–12 груд. 2020 р.)*. Одеса, 2020. С. 14–17.
8. Козяр Г. В. Філософсько-правовий контент соціальної відповідальності. *A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union: International scientific and practical conference: Conference proceedings, December 17–18, 2020*. Arad, 2020. P. 57–61.

**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 29013. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-80-82
E-mail: info@univer.km.ua Розрахунковий рахунок № 35428201032328 в Головному управлінні
Державного казначейства України у Хмельницькій області, МФО 815013. Код ЄДРПОУ 14163438

ЗАТВЕРДЖУЮ

ректор Хмельницького університету

управління та права імені

Леоніда Юзькова

Олег ОМЕЛЬЧУК

2021 р.

АКТ

**про реалізацію результатів наукових досліджень
Козяр Галини Володимирівни
на тему «СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЯК ІМПЕРАТИВ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ»**

Комісія у складі: голови, декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента *Крушинського Сергія Антоновича*, членів комісії: завідувача кафедри теорії та історії держави і права, доктора історичних наук, професора *Місінкевича Леоніда Леонідовича*, доцентки кафедри теорії та історії держави і права, кандидатки юридичних наук *Олійник Уляни Миколаївни*, стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Козяр Галини Володимирівни наукові положення і висновки з теми «Соціальна відповідальність як імператив правової держави» були детально вивчені колективом кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова і реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема, дисертанткою було надано комісії для ознайомлення перераховані в анотації наукові публікації, які відображають основний зміст дисертаційного дослідження:

1. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як імператив правової держави: теоретичні засади наукового дискурсу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (26), т. 2. С. 8–12.

2. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як імператив правової держави: методологія дослідження. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 4 (66). С. 213–217.

3. Козяр Г. В. Імплементация світоглядних концептів соціальної відповідальності в правове виховання громадян. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2020. Вип. 62. С. 359–364.

4. Козяр Г. В. Аксіологічний вплив соціальної відповідальності на подолання суспільно-політичної кризи в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6, vol. 1. С. 208–212.

5. Козяр Г. В. Соціальна відповідальність як правова категорія громадянського суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 333–336. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/85.pdf.

6. Blikhar M., Mykhalitska N., Vereskliia M., Komarnytska I., Koziar G. Financial security of the state: international experience in the study of institutional and legal causes of crisis phenomena in the economy. *Financial and credit activity-problems of theory and practice*. 2021. Vol. 37, т. 2. S. 426–437.

Матеріали, подані здобувачкою, використовуються під час викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Філософія права», «Історія політичних і правових учень», «Проблеми забезпечення стабільності та ефективності законодавства», «Філософсько-правові проблеми юридичної відповідальності» для підготовки підручників, навчальних посібників з дисциплін кафедр.

Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються у робочих програмах та навчально-методичних матеріалах із навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Історія політичних і правових учень», «Проблеми забезпечення стабільності та ефективності законодавства», «Філософсько-правові проблеми юридичної відповідальності» для здобувачів вищої освіти першого, другого та третього освітніх рівнів за спеціальністю 081 Право Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Включення до наведених матеріалів положень та висновків, які містяться у дисертації, сприяє більш глибокому вивченню навчального матеріалу здобувачами вищої освіти університету, а також виробленню практичних навичок у застосуванні отриманих теоретичних знань в подальшій професійній діяльності.

Голова комісії

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук, доцент

Сергій КРУШИНСЬКИЙ

Члени комісії

завідувач кафедри
теорії та історії держави і права,
доктор історичних наук, професор

Леонід МІСІНКЕВИЧ

доцент кафедри теорії
та історії держави і права,
кандидат юридичних наук

Уляна ОЛІЙНИК

Підпис ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

**Результати соціопитування
«Якою мірою Ви довіряєте таким соціальним інститутам?»**

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відпо- вісти	Баланс довіри – недо- віри
Президент України	17,9	22,7	39,5	12,0	8,0	10,9
Верховна Рада України	28,1	36,9	24,6	3,3	7,2	-37,1
Уряд України	27,7	36,8	24,4	3,6	7,5	-36,5
Державний апарат (чиновники)	34,0	43,3	13,8	2,4	6,5	-61,1
Збройні Сили України	10,0	14,5	52,6	16,0	6,9	44,1
Державна прикордонна служба	12,6	18,0	47,4	12,8	9,2	29,6
Національна гвардія України	11,7	18,1	48,3	11,5	10,4	30,0
Національна поліція	14,9	29,4	37,4	6,3	12,0	-0,6
Служба безпеки України	17,2	25,0	36,4	6,5	14,8	0,7
Державна служба з надзвичай- них ситуацій	11,4	14,1	49,0	16,1	9,4	39,6
Прокуратура	30,9	36,8	16,0	2,6	13,6	-49,1
Суди (судова система в цілому)	40,5	35,1	11,5	1,7	11,3	-62,4
Місцевий суд у вашому районі, місті	34,8	36,4	14,5	1,8	12,5	-54,9
Верховний Суд	33,6	30,7	16,7	2,1	16,9	-45,5
Конституційн ий Суд України	31,9	28,6	18,7	2,2	18,6	-39,6

Національне антикорупційне бюро України	36,6	28,6	14,1	1,9	18,8	-49,2
Спеціалізована антикорупційна прокуратура	35,6	30,4	12,9	1,9	19,3	-51,2
Національне агентство з питань запобігання корупції	36,4	28,4	12,3	1,7	21,2	-50,8
Антикорупційний суд	37,0	27,1	13,2	1,4	21,2	-49,5
Патрульна поліція	17,9	28,3	36,8	2,9	14,2	-6,5
Уповноважений Верховної Ради з прав людини	15,6	16,9	33,3	6,4	27,9	7,2
ЗМІ України	15,4	24,8	49,2	3,3	7,4	12,3
ЗМІ Росії	58,1	23,6	8,1	1,1	9,0	-72,5
Національний банк України	26,1	34,2	24,5	2,5	12,7	-33,3
Комерційні банки	34,3	37,2	16,1	2,3	10,2	-53,1
Профспілки	24,4	26,6	25,2	3,1	20,8	-22,7
Політичні партії	31,5	38,4	14,7	2,0	13,4	-53,2
Громадські організації	14,9	24,6	41,3	5,2	14,1	7,0
Західні ЗМІ	19,3	22,9	30,9	3,5	23,3	-7,8
Церква	13,5	14,5	45,8	16,7	9,4	34,5
Добровольчі батальйони	15,7	20,0	40,4	10,2	13,7	14,9
Волонтерські організації	11,6	16,8	48,3	11,6	11,7	31,5